

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

3

Dr. Lettrich Edit

*Esztergom
a dorogi iparvidék városa*

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

Dr. Lettrich Edit

Esztergom a dorogi iparvidék városa

(Földrajzi Tanulmányok 3.)

Korunk a települések nagy átformálódásának korszaka, mert a városiasodás mind szélesebb méreteket ölt. Ennek egyik sajátos megnyilvánulási formája nagyobb számú települések funkcionális összeolvadása: település-agglomeráció kialakulása. A szerző a dorogi iparvidék városi centrumának földrajzi vizsgálata kapcsán egy ipari körzet településeinek mozgalmas életébe, a településagglomerálódás napjainkban zajló folyamatába nyújt bepillantást. A térképekkel, képekkel gazdagon illusztrált tanulmány megmutatja: hogyan illeszkedhet be eredményesen egy történelmi kisváros erősen iparosodó környezetébe.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

3

FÖLDRAJZI TANULMÁNYOK

3

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

FÖLDRAJZTUDOMÁNYI KUTATÓCSOPORTJÁNAK

KIADVÁNYAI

Szerkesztő

MAROSI SÁNDOR

Szerkesztő bizottság

ENYEDI GYÖRGY

a földrajzi tudományok kandidátusa

PÉCSI MÁRTON

a földrajzi tudományok doktora

SÁRFALVI BÉLA

SIMON LÁSZLÓ

SZILÁRD JENŐ

Dr. Lettrich Edit

Esztergom
a dorogi iparvidék városa

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST 1964

Lektorok

MAJOR JENŐ

és

MENDÖL TIBOR

a földrajzi tudományok kandidátusa

© Akadémiai Kiadó, Budapest 1964

PRINTED IN HUNGARY

Tartalomjegyzék

Bevezetés	7
-----------------	---

Esztergom fekvése

Esztergom és tágabb környéke vázlatos természeti képe	11
A terület felszíne	11
Éghajlat	16
Vízrajz	17
A város kialakulását segítő természeti tényezők	19

Esztergom funkcióinak alakulása a kapitalizmus végéig

Esztergom a IX—XVII. században	25
Esztergom fejlődése a IX—XIII. században	25
Esztergom a feudális egyház jármában	30
Esztergom a török alatt	33
Esztergom a feudalizmus restaurációja és a kapitalizmus időszakában	35
A város újjáépítése, fejlődése a XVIII. században	35
A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet	41
Esztergom a két világháború közötti időszakban	48

Esztergom mai funkciói

Esztergom földrajzi fekvése a szocializmus építésének időszakában	55
Esztergom városiasodó környéke — a dorogi iparvidék — fő vonásai ...	58
A dorogi iparvidék gazdasági szerkezete	58
A dorogi iparvidék népesség- és településstruktúrája	62
Esztergom városi alapfunkciói	78
Esztergom lakóváros jellegének kibontakozása	78
Esztergom munkaerővonzása, ipari munkahelyeinek sajátosságai	84
A mezőgazdaság szerepének további csökkenése	88
Az intézményhálózathoz kapcsolódó központi funkciók	90
A város és falu ellátottsági foka közötti különbség fokozatos felszámolódása	90
Esztergom kereskedelmi funkciója	91
Esztergom iskolaváros jellege	94
Az egészségügyi intézmények vonzóköre	96
Esztergom szerepe a megye és a járás igazgatásában	97
Esztergom speciális funkciói	99
Közlekedés	102
Esztergom vonzásterülete	106

Esztergom térbeli alkata

A város területe, bel- és külterület.....	113
Esztergom alaprajzi sajátosságai	117
A középkori Esztergom topográfiája	117
A város térbeli alkata a XVIII. században	123
Az alaprajz fejlődése a XIX. századtól napjainkig	139
A horizontális zárttság és vertikális tagozódás képe	149
A beépítési módok	149
A népsűrűség és a lakosság foglalkozási ágak szerinti térbeli elhelyezkedése	158
A város közművesítetttsége	163
Esztergom funkcionális morfológiai képe	166
Irodalom	179

Bevezetés

Korunk a települések nagy átfarmálódásának korszaka. Világszerte általános jelenség a népesség városbatódulása és az agrárvidékek fokozatos néptelepedése. A munkahelyek és a lakóhelyek tömeges differenciálódása s ennek kapcsán a népesség fokozódó városbaözlése a kutatások középpontjába állítja a városokat. Napjainkban különösen gyorsan módosuló életjelenségeik törvényszerűségeinek feltárása olyan feladat, amely iránt mindenütt egyre szélesebb érdeklődés nyilvánul meg. A mai településeket szemlélve azonban ugyancsak bonyolulttá vált arra a látszatra egyszerű kérdésre választ adni — amely még egy századdal korábban nem okozott nehezebb problémát a kutató geográfusnak —, melyik település a város és melyik a falu a vizsgált területen, hol végződnek azok határai. A klasszikus értelemben vett város és a kizárólagosan agrártevékenységre korlátozódó falu ma már nagyobbára csak az irodalomban létezik. A valóság a különféle jellegű települések széles skáláját, az átmenetek sokféle változatát mutatja.

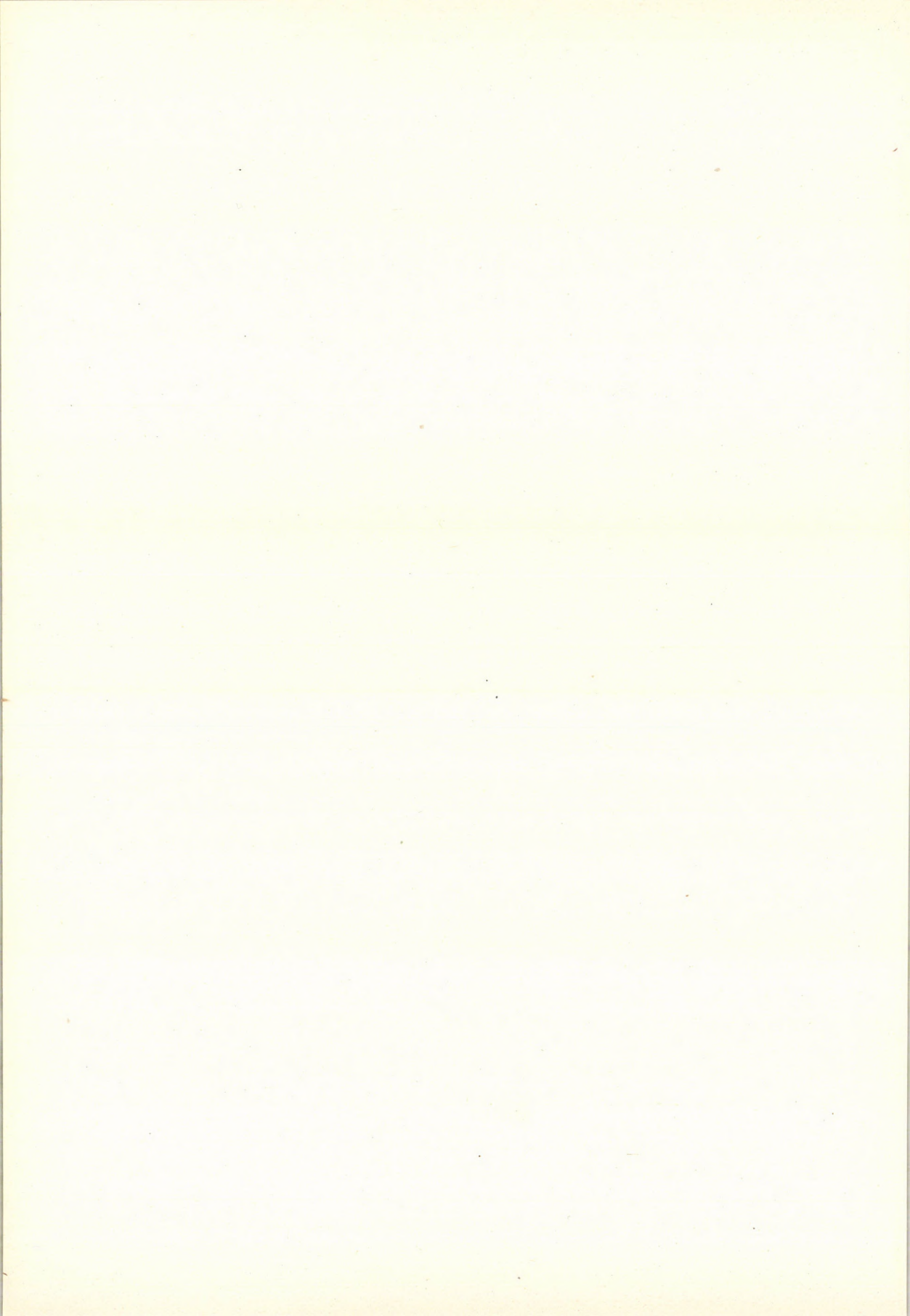
A városföldrajz ma egy sereg új problémával találja magát szemben. Ezek között kiemelkedő jelentőségűek a város és környéke közötti kapcsolatok, a városiasodás térbeli sajátosságai. Törvényszerűségeik feltárását még nagyobbára az útkeresés, kísérletezés stádiuma jellemzi. A magyar településföldrajzban ez ideig nem került sor behatóbb vizsgálatukra. Pedig a tervszerű irányítás hiányában egyre kaotikusabb a településképződés. A gyorsan terjedő városiasodási folyamat előnyös tulajdonságait felhasználni és vadhajtásait lenyesni sürgető feladataink sorába tartozik. Egészséges, jól működő településeket kell társadalmunk számára biztosítanunk. Ehhez fel kell kutatnunk ipari zónáinkban azokat a sajátosságokat, amelyek a települések agglomerálódási folyamatát irányítják, hogy a tervszerű beavatkozás, irányítás — a területrendezés, városrendezés — valóban eredményessé válhasson. Ebben a komplex munkában sokféle tudományág — építéstudományok, szociológia, geográfia, közgazdaságtan, történettudományok stb. — együttes munkájával lehet csak megfelelő eredményekhez jutni.

A magyar városföldrajzra is jelentős feladatok hárulnak e komplex kutatásokból. Eddig sajnos nem sokat tudtunk belőlük megvalósítani. Egyre bővülő tennivalóink köréből kíván tanulmányom megoldani olyan feladatot, amelyre a városmonográfia kerete lehetőséget nyújt. Célkitűzésem kettős. Egyrészt a dorogi iparvidék és Esztergom települési kapcsolatainak s a város morfológiai képezének analitikus feltárásával a közvetlen gyakorlati munkát végző tervező, irányító szervek munkáját hivatott tanulmányom segíteni. Másrészt a magyar városiasodási folyamatról — azon belül a kisvárosi centrum szerepéről — kíván egy konkrét példát bemutatva

képet nyújtani. Egy gyors ütemben fejlődő iparvidék — mint amilyen a dorogi — és annak városi centrumát képező történeti kisváros — Esztergom — földrajzi vizsgálata különösen alkalmas arra, hogy bepillantást nyerhessünk azokba a bonyolult kapcsolatokba, amelyek ma iparvidékeink településkomplexumait formálják. A kutatások egyben módot nyújtottak arra is, hogy kisvárosaink fejlesztési problémáinak napjainkban ugyancsak időszerűvé vált megoldására egy példát bemutassunk.

Tanulmányom elkészítésében, megjelenésében nyújtott segítségükért köszönetemet fejezem ki ERDEI FERENC akadémikusnak, a Magyar Tudományos Akadémia II. Osztályának és a Földrajztudományi Kutatócsoportnak. Köszönet illeti MENDÖL TIBOR egyetemi tanárt, aspiránsvezetőmet és MAJOR JENŐ tudományos kutatót — tanulmányom lektorait —, továbbá WALLNER ERNŐ kandidátust és MAKKAI LÁSZLÓ kandidátust, munkám során nyújtott segítségükért és tanulmányom végső megszövegezését elősegítő értékes tanácsaikért, észrevételeikért. BORBÉLY ANDORNak a város régi térképei felkutatásában nyújtott segítségéért tartozom köszönettel.

Esztergom fekvése

Esztergom és tágabb környéke vázlatos természeti képe

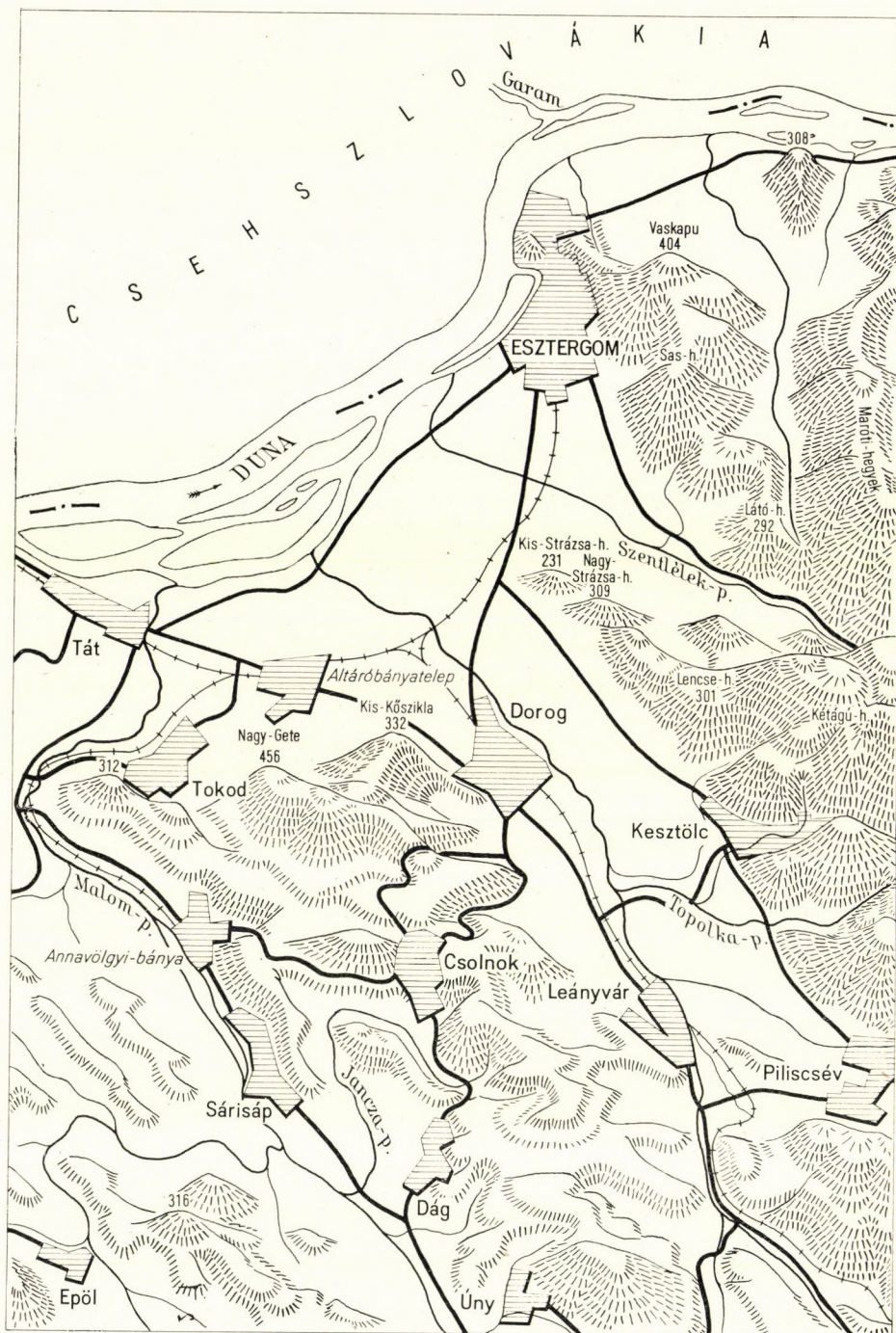
A terület felszíne

A Duna-kanyar keleti peremén — Budapesttől mintegy 50 km távolságban — fekszik Esztergom és a vele szervesen összekapcsolódó dorogi iparvidék. A Gerecse központi tömege és a Dobogókő andezitvulkáni hegyvidéke között alakult ki ez az iparvidék, amelynek városi centruma Esztergom. Természeti viszonyait tekintve igen heterogén, sokarcú ez a vidék. A szerkezeti, geológiai, orográfiai szempontból egyaránt jelentkező változatosság e viszonylag kis területen belül szinte mozaikszerűvé teszi a terület természeti képét, amelyen mint tájalakító erő, a társadalmi tevékenység is jelentős szerepet kapott.

Esztergom és tágabb környéke ma nagyjából a dorogi járás területét öleli fel. Ennek a mintegy 600 km² kiterjedésű területnek É-i határa a Duna, amely itt egyben országhatár is. Ny-on a Gerecse központi tömege magasodik; tagolatlansága nehezíti a tatai területekkel való könnyű forgalmi összeköttetést. K-en a Pilis mészkővonulata húzódik és az andezitvulkáni Esztergom—Visegrádi-hegység nyomul be a vidékre. A térszín a peremeken átlagosan 400 m tszf-i magasságú, de a terület közepe felé fokozatosan lealacsonyodik, tálszerűen ellaposodik. A vidék Ny-i felét elfoglaló Gete halmai 150—300 m átlagmagasságúak, s K-re belesimulnak az Esztergomi-medence kiszélesedett alluviális síkjába, amely már mindössze 108—110 m-re emelkedik a tsz. fölé. A terület É felé a Duna vonalán, D felé pedig a dorog—vörösvári törésvonal révén nyitott.

Vidékünk szoros orográfiai, szerkezeti kapcsolatban áll a Duna-balparti csehszlovák területtel, amely egykor a város vonzásköréhez tartozott. A Garam-torkolat süllyedékterülete az Esztergomi-medence mása. Ez is a Kisalföld süllyedékéhez tartozik, mely itt, a bal parton megszakítás nélkül egészen a Garam folyóig nyújtódik. A mögöttes területen emelkedő hordalék-halmokat a vidék erózióbázisa — a Duna — felé lefutó vízfolyások erősen felszabdalták. Az É—D-i irányban futó folyóvizek kedvező természetes útvonalakat biztosítanak a hullámos térszínen. Esztergommal átellenben a Dunába torkolló Garam völgye ősi idők óta a vidék legfontosabb forgalmi útvonala. Ennek az É—D-i irányú természetes útvonalnak Duna-jobbparti folytatása a dorog—vörösvári törésvonal, amely az Esztergomi-medence D-i peremétől kiindulva a Gete halmai és a Pilis kopár hegyoldalai között hosszan húzódik, s kényelmes természetes utat nyújt a főváros irányába (1. ábra).

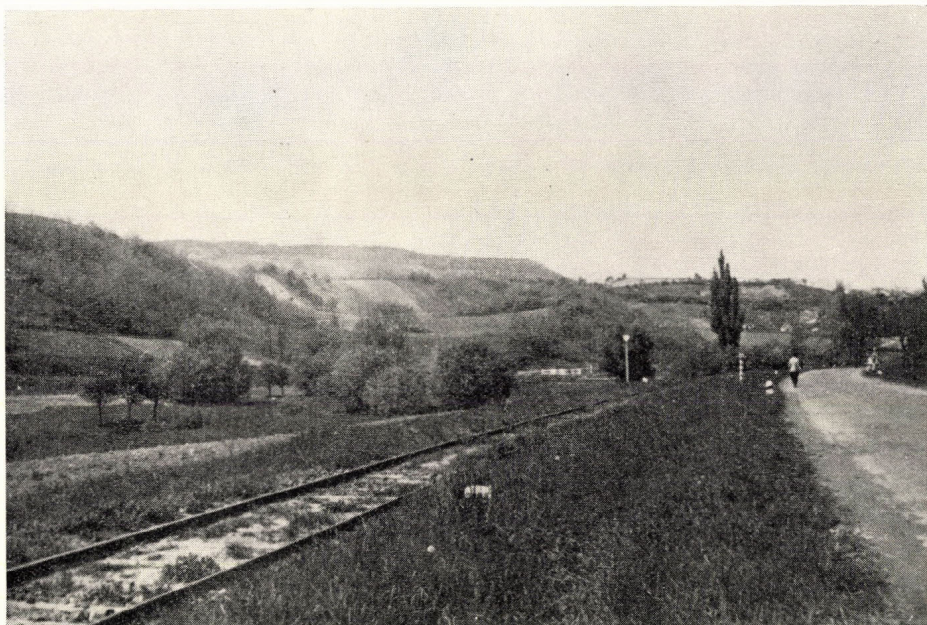
Az Esztergomot környező dorogi iparvidék viszonylag csekély kiterjedésű területén 4, egymástól szerkezetileg és orográfiailag elütő vidéket különböztetünk meg: 1. a Gete rögvidéke, 2. a Pilis mészkővonulatának és 3. az

1. ábra. Esztergom és környéke vázlatos tömbszelvénye

Esztergom—Visegrádi andezitvulkáni hegyvidéknek e területre benyúló darabjai, valamint 4. az Esztergomi-medence alluviális síkja.

Vidékünk Ny-i fele és egyben gazdasági bázisa a barnakőszénben gazdag Gete élénk reliefű rögvideke (1. kép). E terület vázát képező mezozoikus alaphegység — a triász mészkő — erősen összetöredezett, sok helyütt a mélybe süllyedt. Felszínre csak rögök alakjában, helyenkint bukkan. Ilyenek a dorogi Kis-Kőszikla (332 m), a Nagy-Gete (456 m), a Hegyeskő (312 m) stb. A karsztosodott mezozoikus alaphegységre települt eocén, oligocén szénré-

1. kép. A Gete enyhén hullámos felszíne (KISZELY ISTVÁN felv.)

tegek a vidék nagyfontosságú bányakincsét képezik. Az itt fejtett 4000—5000 kalória fűtőértékű barnakőszénnek az ország széntermelésében jelentős szerepet játszanak.

A neogénben a közvetlen szomszédos területen lezajlott andezitvulkánosság, amely az Esztergom—Visegrádi-hegység kialakulását megindította, az eocén, oligocén szénrétegeket is feldarabolta és vetők mentén mélyebb szintre vetette. A Gete szénbányái erősen karsztvízveszélyesek, a szénrétegek a vetők mentén elcsúsztak, s jelentős szintdifferenciákkal jelentkeznek; a bányászat jóval a karsztvízszint alatt zajlik.

Az É—D-i irányú törésekkel erősen felszabdalt harmadkori üledékekre vastag pleisztocén lösz- és agyagrétegek telepedtek. Az egyes kibillent rögök így alig emelkednek ki a neogén takaróból. Lapcs, lankás lejtőjű, mozgalmatlan térszínű dombos táj tárul itt ma szemünk elé, amely ÉK-en fokozatosan belesimul a Duna alluviumába.

A Gete dombvidéke DK-en éles határral válik el a szomszédos Pilis mészkővonulatától. A szerkezeti választóvonal, a Dorog—Vörösvár irányá-

ban húzóódó törésvonal, orográfiai választó vonalat is jelent. Merőben más tájképi sajátosságok jellemzik ezt a vidéket, mint a Getét. A Pilis keskeny mészkővonulata ÉNy—DK-i irányban sasbércezerűen hosszan húzódik. Területünkre benyúló rögdarabjai a Kétágú-hegy (504 m) és a Strázsa-hegy (309 m), valamint a vonulattól távol — Esztergom területén felbukkanó — Várhegy (150 m). Valamennyi sziklás, meredek lejtőjű, csaknem teljesen kopár — mint az a Pilis mészkővidékének egészét jellemzi.

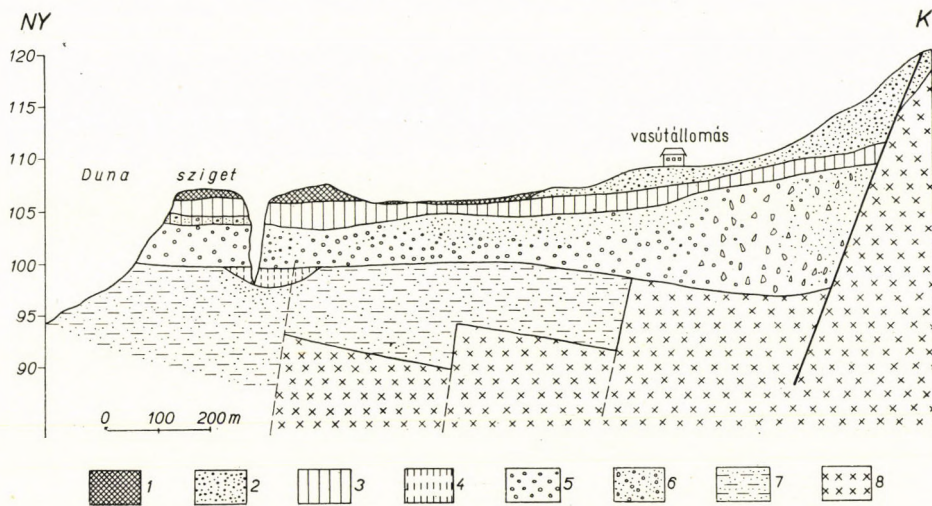
A kopár mészkővidék széles sávon határos a tőle tájképileg is erősen elütő *Esztergom—Visegrádi-hegységgel*. A Cserépes-völgy és a Szentléleki-patak jelzik közöttük a szerkezeti határt. A Duna-kanyarnak ez a nagy tömegű, nagy kiterjedésű hegyvidéke a miocénkori vulkáni tevékenység szülötte. Harmadkori rétegekre települt andezitlávák és tufák építik fel. A Pilis kopár sziklaival ellentétben ennek a hegyvidéknek lapos hegyhátain, lankás lejtőin kiterjedt erdőségek húzódnak. A hegyvidék Ny-i peremszakasza — a Vaskapu-hegycsoport — tartozik területünkhöz, amely a Fári-kúti-patakkal jelzett törés mentén különül el a hegyvidék mögöttes, központi tömegétől. A Vaskapu-hegycsoport nagyobb darabjai a Szamár-hegy (308 m) és a Vaskapu (404 m), valamint a Látó-hegy (292 m); ezek szürke andezitszikláit keretezik Esztergomot K-ról. A Duna felé haladva az andezit-rétegek elvékonyodnak és kibukkannak alóluk a miocén fekvését képező oligocén rétegek. Vízmosásokkal szabdaltságot adó dombosoruk Esztergom területén csaknem a Dunáig fut ki. A felszín lépcsőzetesen emelkedik K felé; 150—300 m átlagmagasságú. Fő építőanyaga a kiscelli agyag és a hárshegyi homokkő. Erre vastag lösz települt. Ez a dombvonulat Esztergom szőlős- és gyümölcsöskertje, lankásabb lejtőire a település is felkúszik.

Vidékünk középső részén terül el az *Esztergomi-medence* lapálya, amely újharmadkori tektonikus mozgások kapcsán alakult ki itt az andezitvulkáni tömegek lábainál. Az erős kéregszerkezeti mozgások következtében sakkttáblaszerűen feldarabolódott és fokozatosan a mélybe süllyedt. A törésvonalak mentén hévforrások törtek a felszínre, amelyek nagyobbára a Duna közelében, a Várhegy lábánál csoportosulnak. A pliocén végén a Duna vastag kavicsstakaróval borította a medencét. Ma a változó vastagságú holocén réteg alatt 10—12 m mélységig pleisztocén kavicsstakaró húzódik. Ennek fekvője nagyrészt oligocén vízzáró anyagokból áll. A folyó pleisztocént követő bevágódása után a szél laza futóhomokot hordott a folyami feltöltés rétegeire. A holocén rétegek a dombor felé haladva vastagodnak, s a lösziszap, lösz térfoglalása növekszik. Esztergomból a szőlősdombokra vezető utak többsége löszös üledékbe vájt mélyút, amelyek alján sok helyütt a harmadkori üledékes kőzet bukkan a felszínre (2. ábra).

A medence állandó fokozatos süllyedése következtében a Duna lerombolta korábban épített, idősebb teraszait. Az egykori folyami ártér térszínéből enyhén kiemelkedő óholocén teraszdarabok nyújtottak ármentes térszintet itt a település számára. Az átlagosan 110 m tszf-i magasságú folyami teraszdarabok között — a Dunával közvetlenül szomszédos szakaszokon — időszakosan vízjárta, mélyfekvésű területek, holocén holtmeder-maradványok húzódnak (Tát—Esztergom között).

A vidék természeti kincsekben gazdag. Legjelentősebb a dorog—tokodi barnakőszénmedence, amely a Gerece Ny-i peremén levő Tatabányai-szénmedence K-i párja. Mindkettő jellegzetessége, hogy közvetlenül a triász alaphegységre települt „karsztkőszén” típusba tartozik. A Gerece és a Pilis mészkőve a lábatlani cementgyártás fontos nyersanyaga. A jól faragható süttői édesvízi mészkő és a vörös júramészkő, azaz a piszkei „vörösmárvány” minden időben nagy szerepet játszott a környék építőanyag-ellátásában.

A vulkáni hegyvidék andezitje, kiterjedt erdőségei, a hegyvidék peremén — a Duna mellett — feltörő ásvány- és gyógyforrások mind ennek az igen változatos arcú és szerkezetű területnek természeti kincsei sorába tartoznak. A vidék természeti adottságai a mezőgazdaság számára kevésbé előnyösek, mint az ipar részére. A dorogi iparvidék talaja zömében gyenge, kevés a kitűnő termőföld. A dombok közötti mélyebb térszínnek löszös vályogtalaja csak apró foltokat alkot a terület talajtérképén, míg a vidék zömét gyenge termőképességű, sekély rétegű homokos agyag borítja.

2. ábra. Esztergom déli peremének geológiai keresztmetszvénye

Holocén: 1 = feltöltés, 2 = lösziszap, 3 = homokliszt, finom homok. Pleisztocén: 4 = iszapos agyag, 5 = kavics, 6 = homokos kavics, 7 = iszapos homok. Oligocén: 8 = agyag

Területünk az ország legrégebben lakott vidékei közé tartozik. Az itt megtelepült társadalmak a maguk igényei szerint, és technikai szintjüknek megfelelően, hasznosítani törekedtek a természet helyi adottságait. Munkájuk révén immár évezredek óta formálódik a táj képe, s hatásuk nem is csekély méretű. A Gete és a Pilis erdőségeit szántóföldjeik, legelőik területének növelése céljából csaknem teljesen kiirtották. Az erdőtakarójától megfosztott pilisi mészkővidék kopár, meredek hegyoldalainak újra-erdősítése napjaink nem kis nehézséggel járó feladata. A szénmedence területén — a Gete hullámos dombvidékén — egymást érik a települések. Lakóterületük, úthálózatuk, s mind jobban terjeszkedő iparterületeik, különösen a bányászat jelentős tájformáló tényezők, melyek hatására jellegzetesen ipari vidékké alakult át itt a felszín eredeti természeti képe. Az Esztergom — Visegrádi-hegység erdőségei — évszázadokon át a király birtokában levő vadászterület lévén ez a vidék — nem estek áldozatul a nagy erdőirtásnak. A táj megőrizve eredeti természeti szépségeit, nemcsak a dorogi iparvidék, hanem a főváros lakosságának is leglátogatottabb üdülő-, kiránduló helyévé vált. Az andezitvulkáni hegyvidék lábainál — a Duna jobb partján — elterülő Esztergom harmónikusán illeszkedett be tájképi szépségekben bővelkedő környezetébe, legszebb fekvésű városaink közé tartozik.

Éghajlat

Esztergom és környéke a Kisalföld éghajlati körzetéhez tartozik. Annak K-i peremén fekszik, ami hőmérsékleti és csapadékviszonyaiban észrevehetően kiütkezik. Általában szárazabb és derűsebb mint a Kisalföld. A vidék évi középhőmérséklete 10,4 °C, a júliusi 20,9 °C, a januári -0,6 °C (1. táblázat). A csapadékviszonyok kedvezőek, évente 550—600 mm csapadékot kap a vidék (2. táblázat).

1. T Á B L Á Z A T

A hőmérséklet havi középértékei °C-ban (1900—1930)

Állomás	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Évi
Esztergom .	—0,6	0,6	5,8	10,3	15,9	19,0	20,9	20,0	16,0	10,9	4,8	1,1	10,4
Vaskapu ...	—2,4	—1,1	4,2	8,0	14,7	17,8	19,8	19,0	14,8	9,6	3,2	—0,6	9,0

A domborzati adottságok s a város fekvése némi egyéni színezetet biztosítanak Esztergom éghajlatának, bár fő vonásai a kisalföldi klímakörzettel megegyezőek.

Esztergom Ny felé — az uralkodó szélirányban — nyitott, ami elősegíti a szabadabb légcserét, s a nyári hőséget tompítja. A K felől előretörő hideg légtömegektől viszont a környező hegyvidék oltalmazza. Ősszel és télen gyakori itt az inverzió. Különösen derült téli napokon fordulhat elő, hogy a 300 m-rel magasabb Vaskapun melegebb a levegő hőmérséklete, mint lent a városban. Az utolsó 50 esztendőben mért abszolút minimumok átlaga —18,6 °C, az abszolút maximumok átlaga 35,1 °C volt.

2. T Á B L Á Z A T

Havi és évi csapadékmennyiség mm-ben (1900—1950)

Állomás	I	II	III	IV	V	VI	VII	VIII	IX	X	XI	XII	Évi
Esztergom	30	28	38	45	68	57	57	55	50	49	45	39	561
Vaskapu ..	31	30	40	48	72	61	61	58	53	52	48	42	596

A város és a Vaskapu menedékház adatainak összehasonlítása a csapadék nagyságának a tszf-i magassággal való szoros kapcsolatára utal. A Ny-i hegyoldalak több esőt kapnak. Esztergomban évente 88 csapadékos nap fordul elő. Nem ritkák nyáron a záporok, zivatarok; az ezek alkalmával lehullott nagyobb vízmennyiség a laza talajú domboldalokon lezúdulva elárasztja a várost. A havas napok száma 18.

Az uralkodó szélirány az ÉNy-i. A napsütéses órák évi összege 1950. A várost keretező dombvidék DNy-i lejtői környezetüknél kedvezőbb inszolációt élveznek.

A közvetlen szomszédos Dorog, Tokod széngázos, poros, szennyezett levegőjével szemben Esztergom egészséges, kedvezőbb mezoklimája különösen szembetűnő.

Vízrajz

A terület felszíni vizekben meglehetősen szegény. Egyetlen jelentős folyója a Duna. Bár a vidék nem csapadékszegény, mégis csak gyér számban fordulnak elő itt kisebb folyók, bővizű patakok. Ennek fő oka az, hogy a területen a kőzetek jórészt elnyelik a csapadékot. A hegyek belsejébe szivárgó víz csak a peremeken — a törésvonalak mentén — jut a felszínre hidegvízű, kristálytiszt patakokskák formájában. A patakok többsége azonban csekély vízhozamú, sok az időszakos vízfolyás közöttük. A felszínről a mélybe szivárgó csapadék egy része pedig — a Gete területén — a mélységbeli karsztvizeket táplálja. A karsztvizek komoly nehézségeket okoznak a szénbányászatban, az előforduló vízbetörések olykor a tárnákat is elöntik, erősen nehezítik a széntermelést.

A vidék fő vízfolyása, a Duna szorosan összekapcsolódott a terület településeinek életével. Ivóvizet és a napjainkban egyre növekvő fontosságú jóminőségű ipari vizet szolgáltatja. Ősi idők óta forgalmas víziút, amely minden időben vonzotta magához a megtelepülőket. Az ármentes folyami teraszokon sorakozó Duna-menti települések ezen a vidéken oly sűrűn követik egymást, hogy szinte összeolvadnak. A Duna partját szegélyező teraszokon csaknem végtelen településláncot alkotnak. Esztergom is nagyrészt a folyó régi árterének magasabb térszínén helyezkedik el. A települések lakosai századok hosszú során át küzdelmes harcot folytattak a dunai árvizekkel. Különösen a jeges ár pusztításai voltak katasztrófálisak. Ezek kialakulását az itteni Duna-szakasz elősegíti.

A Duna az Esztergomi-medence lapos süllyedékterületére érve szétterül, hordalék-szállítóképesége csökken és zátonyszigetek egész sorát hozza létre. Ilyen szigetek — csak a nagyobbakat említve — a Körtvélyes-, Nyáros- és Táti-sziget, valamint az esztergomi Primás-sziget vagy Kis-Duna-sziget. Hasonló zátonyszigetek sorakoznak a Garam torkolata előtt, pl. a Helembai-sziget stb. A folyómeder egy kisebb szakaszon — az esztergomi Várhegy és Párkány között — jelentősen elszűkül, a meder szélessége alig haladja meg a 300 m-t. Az Esztergomi-medence sekély, zátonyszigetes Duna-szakaszába iktatódnak a jégdugók kialakulását, melyek már nem egyszer pusztító jeges árvizet zúdítottak a városra és a környező vidékre (1838 és 1876).

Esztergom területén — a Várhegy lábánál — számos helyen *hévforrások* fakadnak. A mélységbeni, összetört triász fekvő felszálló vizeiből táplálkoznak. Erre utal jelentékeny szénsavas mész és magnézium tartalmuk.

Mintegy 350 m mélységből származnak a hévizek. Eredetüknél a hőfokuk 45–70 °C körüli, de felszínre jutásuk előtt nagyobb mennyiségű hideg talajvízzel vegyülnek, ezért 28–29 °C-ra lehűlnek. Vízbőségük jelentékeny. A város ivóvízellátásában is szerepet játszanak.

Leggazdagabb a *Mala-forráscsoport*, melynek vízhozama 3000 l/sec, hozama azonban a Duna vízállása szerint erősen ingadozik. A forrás vize gyengén rádió-aktív. A *Szent István ártéri kutat* 1910-ben fúrták a Kis-Duna partján. Mélysége 323 m. Vízhozama átlagosan 2000 l/sec. A *Mosó-forrás* az előbbtől ÉNy-ra mintegy 40 m távolságra fekszik, vízhozama 172 l/sec. A régi *Kőfürdő* forrásai pedig a Mosó-forrástól 150 m-re bukkannak a felszínre. Valamennyi hévíz karsztvízzel keveredett ásványvíz.

A Mala-forráscsoport a város strandfürdőjét látja el, a Mosó-forrással együtt. A többi a városi vízellátásba bekapcsolva a Vár körüli területek lakosságának ivóvízigényét elégíti ki.

Esztergom melegforrásai évszázadok óta ismertek. A Szenttamás-hegy D-i lábánál a felszínre kiömlött hévizek tavat alkottak. Ez a *Hévízi-tó* az egész középkoron át nyílt vízfelület volt. A Johanniták 800 évvel ezelőtt itt alapított ispotálya volt az ország első nyilvános fürdője. A tó vizét a Dunába levezető patak télen sem fagyott be, a melléje telepített malmok így egész éven át működtek. A török alatti időkben a Hévízi-tó környéke erősen elvadult, mocsarassá vált. A XIX. sz. első felében lecsapolták, majd a hőforrásokat medencébe terelve kiépítették az esztergomi Fürdőtelepet.

A város kialakulását segítő természeti tényezők

Minden város társadalmi munkamegosztás szülötte. Kialakulásához nélkülözhetetlen a társadalmi-gazdasági élet egy bizonyos fokú fejlettsége. Midőn az árutermelés — a munkamegosztás fejlődése nyomán — szélesebb körben kibontakozik, nyílik mód városok kialakulására. A városiasodás folyamata igen összetett jellegű. A fejlődés fő irányát a társadalmi-gazdasági tényezők szabják meg. A városalakulás komplex folyamatának rajtuk kívül, még számos egyéb komponense van, melyek sorában nem lebecsülendő jelentőségűek a természeti tényezők.

A társadalom életének színtere, a földfelszín, még kisebb tájegységeken belül sem tökéletesen homogén. Vannak olyan területek, amelyek a megtelepedés, gazdálkodás szempontjából előnyösebb földrajzi adottságokkal rendelkeznek. Ezeket a földrajzi előnyöket a társadalom — minden időben a maga fejlettségi szintjének megfelelően — hasznosítani törekedett. Ily módon — a társadalmi formációk áttételein keresztül — a terület természeti sajátosságai, földrajzi előnyei vagy hátrányai is szerepet nyertek a települések lokációjában és beleszóltak, ha nem is döntően, a települések fejlődésének alakulásába.

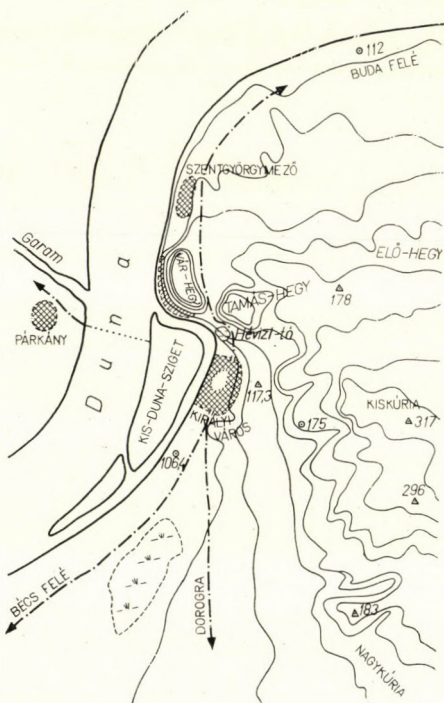
Esztergom legrégibb városaink egyike. Változatos múlt áll mögötte, amelyben korszakonként igen eltérően — az adott társadalmi formációnak megfelelően — érvényesültek fekvésének földrajzi sajátosságai. Ezen a természeti viszonyait tekintve igen heterogén, sokarcú területen a földrajzi előnyök egész sorát említhetjük, melyek a megtelepedést elősegítették. Közöttük csaknem minden korszak társadalmá találhatott a maga számára vonzó, a környező területekhez képest előnyösebb adottságokat, melyek egyrészt a település létrejöttét, másrészt folyamatos fejlődését, várossá alakulását is segítették.

A város területe és tágabb környéke legrégebben benépesült vidékeink közé tartozik, a jégkorszak óta lakott táj. A Duna ártéri pereme és ármentes térszíne váltak a benépesülés, megtelepedés gócpontjaivá. Az ősidők óta használt *dunai vízutat* követi a Duna jobb partján a folyóhoz simuló szárazföldi *fő közlekedési útvonal*. Ez a Ny—K-i irányú útvonal a rómaiak pannóniai úthálózatának is fontos része volt. A Duna vonalán kiépített limesz erődítményrendszerét összekötő, jelentős hadiút volt. A kitűnően megépített kőburkolatú út, amely századok hosszú során fennmaradt, Pannónia fővárosát — Aquincumot — kötötte össze, Brigetión (Szőny) keresztül, Vindobonával (Bécs). A római kori Esztergomot, a Solva maniso-t a Várhegy lábánál érintve haladt ez az út közvetlenül a Duna partján, a folyó ármentes térszínén. A híres *Via Ulpia Traiana*-ból az Esztergomi-

medence peremén a mai Dorog táján ágazott ki egy másik útvonal, amely a dorog—vörösvári törésvonal mentén haladt és Aquincumig vezetett.

A rómaiak pannóniai uralmának összeomlásával, a limesz megszűntével, a Duna mindkét partját birtokló népek telepedtek a vidékre. Számukra a folyó jobb- és balparti területeit összekötő *dunai átkelőhelyek és a Duna-balparti É—D-i irányú természetes útvonalak is fontossá váltak, a régi Ny—K-i irányú római út jelentőségének megőrzése mellett.* A Kisalföld síkján és a Kárpátok hegyvidékén lakó népek terményeinek cseréje a Vág, Nyitra, Garam völgyét követő É—D-i irányú útvonalak mentén bonyolódott le. E folyók torkolatánál — ahol az É—D-i és a Duna vonalát követő Ny—K-i irányú fontos szárazföldi és víziutak metszik egymást — a folyó partján jelentős települések fejlődtek ki. Ezek nemcsak kedvező folyami átkelési lehetőséggel rendelkeztek, hanem területükön fontos forgalmi útvonalak is keresztezték egymást, miáltal szerepük fokozódott, s hamarosan kiemelkedtek az egyszerű dunai átkelőhelyek rangsorából. Így fejlődött ki a Kisalföld kapujában Pozsony, a Csallóköz peremén — a Vág torkolatánál — Komárom és a Visegrádi-szoros bejáratánál, a Garam torkolatával szemközt Esztergom. Mindhárom város várral erősített nagymúltú település, melyek életében a területükön csomózódó utak forgalmi jelentősége — a dunai víziutat is beleértve — kiemelkedő szerepet játszott.

Esztergomnál a Várhegy alatt jelentősen elszűkülő Duna-meder különösen kedvező volt a folyón való átkelésre. A Várhegy mészkőszikláinak tetejéről messzire áttekinthető a vidék, ami a *védelem szempontjából* különösen előnyös volt. Ezen a vidéken hosszabb-rövidebb időre megtelepült népek a hegy tetején a maguk technikai szintjének megfelelő jellegű védelmi építményeket emeltek. A meredek lejtőkkel határolt, jól védhető, nehezen megközelíthető Várhegy lábánál, a Duna partján *hőforrások* törnek a felszínre. A bővizű, tavat tápláló (egykori Hévízi-tó) melegforrások, melyek télen sem fagytak be, nem csekély vonzerőt képviseltek a megtelepülők szemében. A hegylábtól D-re húzódó, legyezőszerűen szétterülő síkság — az Esztergomi-medence — ármentes folyami teraszdarabjai különösen alkalmasnak mutatkoztak a megtelepedésre. A síksággal közvetlen határos Kis-Dunaág fontos szerepet játszott a partján kialakult település vízzel, élelemmel

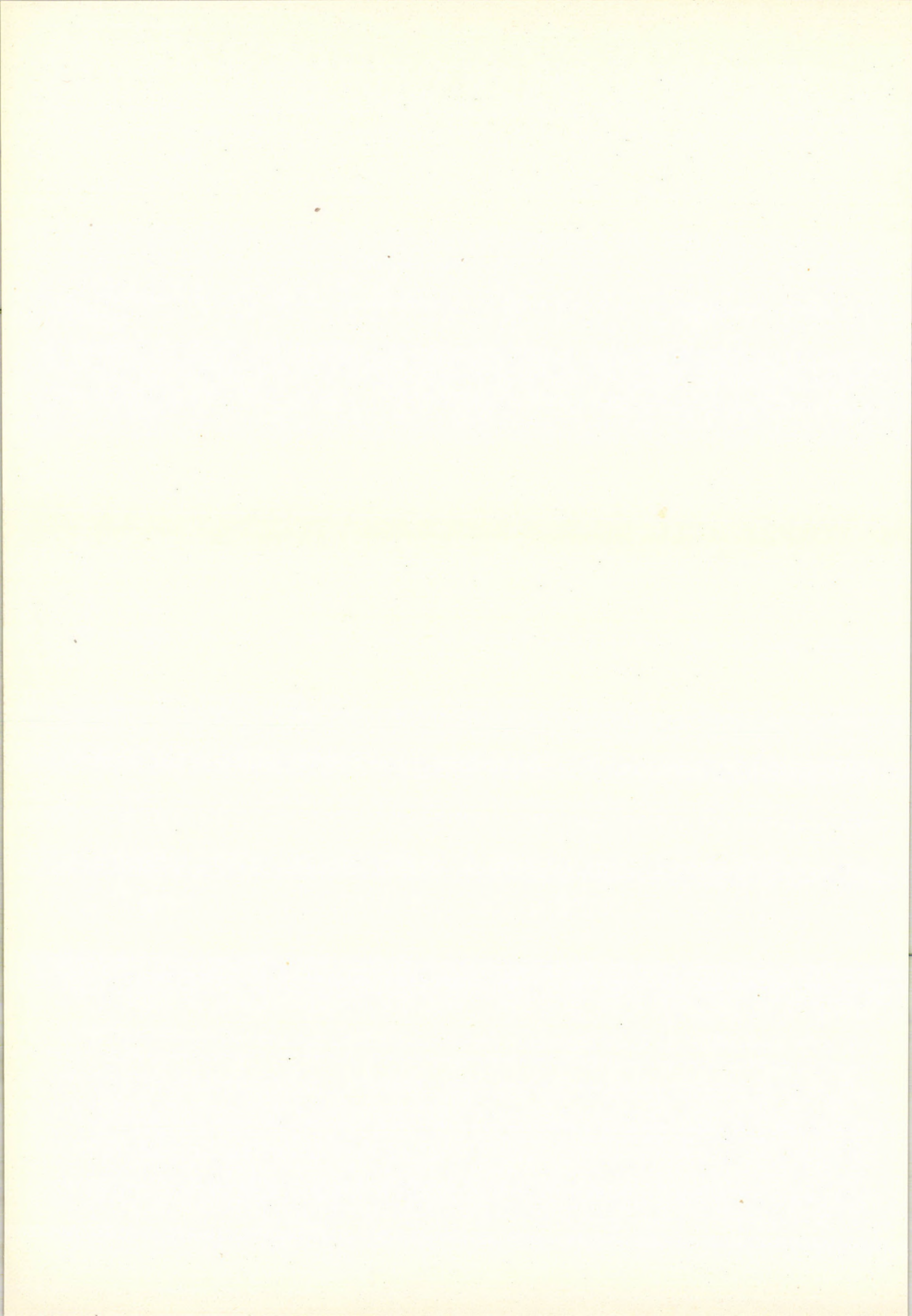
3. ábra. A megtelepedésre kedvező térszíneken fejlődtek ki az egykori települések, melyek idővel egy várostestté agglomerálódtak Esztergom területén

való ellátásában (halászat) és hosszú időn át védelmében is. Építőanyagban sem szűkölködött a terület. Az oligocén domboldalak agyagja és homokköve, a Duna-sziget füzesei, a Vaskapu-hegycsoport erdősegei és andezitje, majd a Pilis mészköve egyaránt szerephez jutottak a vályog-, faépítkezés és a kő-, majd téglalapületek létesítésének korszakában. A folyóvíz halgazdagsága, az erdők vadállománya, a síksági legelők, a rétek és az oligocén dombor szőlőnevelő lankái a megtelepült népek ellátását segítették, gazdálkodásuk számára kedvező természeti szinteret jelentettek (3. ábra).

A Kis-Duna partját kísérő ármentes óholocén folyami teraszdarabok és a Várhegy a maga közvetlen környékével voltak azok a gócpontok, melyeket előnyös természeti adottságaik révén, az itt élt népek megtelepedésük helyéül választottak minden időben. Töretlen települési kontinuitásról azonban nem beszélhetünk, mert az egymást követő népek cserélődése alkalmával a települések gyakran elpusztultak. Helyükön épületmaradványaikat felhasználva, a település egyéb technikai felszereltségét hasznosítva az új megtelepülők építették ki a maguk társadalmi-gazdasági szintjüknek megfelelő telephelyet. Különösen nagy vonzerőt képviseltek — még századokkal a birodalom pannóniai uralmának pusztulását követően is — a területen fennállott római épületek, épületmaradványok, utak, a területet újonnan birtokbavevő, megtelepedésre alkalmas helyet kereső népek számára. Ez az ún. „római örökség” szintén hozzájárult — a már említett természeti előnyök, földrajzi adottságok mellett —, hogy ezen a területen a rómaiakat követően megtelepült népek — avarok, szlávok, majd a magyarság is — a környező településeknél jelentősebb, azok átlagából kiemelkedő települést hozzon létre, Esztergom városi elődjét. A várossá válás folyamatának és történeti sajátosságainak vizsgálata már Esztergom funkcióinak problémakörébe vezet át.

*Esztergom funkcióinak alakulása
a kapitalizmus végéig*

Esztergom a IX—XVII. században

Esztergom fejlődése a IX—XIII. században

A magyar városfejlődés korai szakaszát meglehetősen homály fedti. Sok még a tisztázandó kérdés, hiszen a IX—XIII. századi társadalmi formáció behatóbb megismerésének igénye is csak a közeli időkben merült fel. Az Esztergom körül zajlott korábbi várostörténeti viták nem csekély tényanyagot halmoztak már fel a város eredetének megvilágítására, de nem oldották meg a problémát. Ezért Esztergom korafeudális múltjának feltárása nemcsak a város fejlődésének történetét, hanem a magyar városfejlődés folyamatának megismerését is jelentős lépésekkel tudná előbbre vinni. Így Esztergom prefeudális múltjának tisztázása a magyar városok kialakulásának is egyik kulcskérdése.

Mint tarthatatlan nézetet vetették el történészeink SCHÜNEMANN KONRÁD német várostörténész Esztergom eredetére vonatkozó elgondolásait. SCHÜNEMANN a dunántúli magyar városokat — köztük Esztergomot is, melyet példaképpen mutatott be — német távolsági kereskedők XII. századi alapításának tekintette. PLEIDELL AMBRUS bírálatában rámutatott arra, hogy Esztergom kiváltságai — miként a koraközépkorban legtekintélyesebb többi településeinké is — még a XII. századot megelőző időkben származnak, német nevű polgárok pedig csak a XIV. sz. folyamán bukkannak fel először az esztergomi polgárok névjegyzékében. A marxista történetírás alapjaiban hibásnak ítélte meg, s utasítja vissza a német polgári történészek, köztük SCHÜNEMANN nézetét. Ez az elmélet, főleg politikai indítékokból, a városokat mesterséges képződményeknek tekinti, amelyek a társadalmi-gazdasági fejlettségi foktól függetlenül átszámaztathatók más országokba.

Nem bizonyultak azonban minden részletében elfogadhatónak PLEIDELL AMBRUSnak „A magyar várostörténet első fejezete” c. munkájában Esztergom eredetére vonatkozó megállapításai sem. PLEIDELL — felismerve, hogy Esztergom már a honfoglalás korában lakott, jelentősebb település volt — úgy vélte, hogy ez csak oly módon lehetséges, ha az töretlenül megőrizte római kori etnikai és települési folytonosságát. A régészet és a történettudomány legújabb eredményei — melyek révén a honfoglaláskori itteni szláv településekről a korábbiaknál valamelyest behatóbb ismereteket nyertünk — valószínűtlenné teszik PLEIDELLnek a töretlen római etnikai kontinuitásról vallott nézetét. Város csak ott alakulhat ki és fungálhat hosszabb időszakon át, ahol ennek megvannak a társadalmi-gazdasági feltételei. E feltételek érettségi fokának megítélésénél azonban nem szabad felednünk, hogy adott társadalmi formáción belül a társadalmi-gazdasági fejlettség térbeli megoszlásának képe nem teljesen homogén. Vannak bizonyos adottságok miatt gyorsabban fejlődő területek, míg máshelyütt az átlagostól bizonyos elmaradás állapítható meg. Különösen fontos ezt figyelembe vennünk a prefeudális időszak vizsgálatakor. Olyan időszak ez, amikor az egész magyar társadalom alapjaiban átformálódott, s a félnomád állapottól a városépítő polgárság megjelenéséig terjedő utat tette meg. Viszonylag rövid, de nem egyenlő idő alatt zajlott le ez a folyamat az ország egész területén. Vannak előrefutó s hátramaradó területek e lázas iramú átalakulási folyamatban. Múlt és jövő szorosan egymás mellett él a jelen keretében ez időszakban. Csak a feudális rendi társadalom megmerevedése egyenlíti majd ki a hirtelen támadt fejlődési differenciákat, a társadalmi-gazdasági fejlődést minden ponton lelassítva.

Indokolt tehát, hogy lényeges különbséget lássunk a prefeudális időszak és a ki-fejlett feudalizmus korszaka magyar városfejlődésének fő vonásai között. Esztergom példája élesen világít rá a városalakulás e két fázisának alapvető különbségeire.

A honfoglaló magyarság a IX. sz. végén vette birtokba e területet. A vidék nem volt lakatlan, szláv néptörzsek lakták, közülük a morvák — társadalmi-gazdasági fejlődés tekintetében a legfejlettebbek — már az állam-szervezés koráig is eljutottak. A Duna-kanyar vidékét birtokolták, a fokozatos megtelepedés során állandó településeket hozva létre a folyó jobb és bal partján. Fejedelmi székhelyük — melyről KÉZAI SIMON krónikája egy XIII. században élő monda alapján mint a Szobbal átellenes maróti várról tesz említést — gyaníthatóan Visegrád—Esztergom táján állott. Az ispánságok alá szervezett morvák körében az egyszerű árutermelés már előrehaladottabb fokon volt, mint a félnomád honfoglaló magyarságnál. Árucseréjük lebonyolítására rendszeres időközökben ugyanazokat a helyeket keresték fel. Ezek a térbelileg már rögződött ősi vásárhelyek váltak megtelepedésük legkorábbi gócaivá. Soraikban szerepelt gyaníthatóan az esztergomi dunai átkelő is. Joggal feltehető, hogy e település már akkor jelentősebb, fejlettebb lehetett a többi környező települések átlagánál, ha figyelembe vesszük azokat az előnyöket, amelyekkel rendelkezett.

A védelmi szempontból is kedvező fekvés nagyban segítette a folyami átkelő cserehelyként való fejlődését. A Kis-Duna vize a Hévízi-tavat levezető patak torkolatánál télen sem fagyott be teljesen. Vonzó, s fejlesztő hatásúak voltak a területet forgalmilag feltáró, még használható állapotban fennmaradt római utak is és az itt levő római-kori kőépületek maradványai (a Várhegyen a castrum romjai, a Kis-Duna partján a koraközépkorból Szenye-palota néven ismert kőépület). Nincs biztos tudomásunk róla, hogy Esztergom is iparilag már fejlettebb település lett volna ez időben, miként a Nagytétény, Tác, Visegrád, Fenékpuszta területén ekkor létezett települések az ott talált régészeti leletek bizonyossága szerint. Fel kell tennünk azonban, hogy mint cserehely, vásárhely, némi iparral is rendelkezett, lakosai körében a foglalkozási differenciálódás már kezdetét vette.

A honfoglaló magyarság már a IX. sz. végén birtokba vette a Duna-kanyar vidékét, a folyó mindkét partvidékén rátelepedve a szlávok lakta területekre. Esztergom környékéről származó honfoglaláskori leletek korai magyar települést és IX—X. századi magyar—szláv kölcsönhatást bizonyítanak. A félnomád magyarság gazdasági-társadalmi fejlődése szempontjából nem lehetett közömbös az a hatás, amely ezen a társadalmilag már „feltárt” területen a megtelepedéshez vezető útját egyengette.

Ma még csupán gyér ismereteink vannak a honfoglalást követő 80 esztendőről, amely GÉZA fejedelemségéig telt el. Így nincs biztos képünk a magyarság településviszonyairól a törzsi szervezet felbomlása, az államszervezet kiépítésének megindulása időszakában, amely egyben a megtelepedés kezdeteinek szakasza. Pedig nem lehetett véletlen, hogy éppen abban az időben — a X. sz. végén — helyezte át székhelyét GÉZA fejedelem Székesfehérvárról Esztergomba. E helyválasztásban több szempont is szerepet játszhatott. Esztergom akkor már népes, jelentős település kellett, hogy legyen, ha a fejedelem alkalmasnak ítélte székhelyéül. Fekvése központosabb volt és védelmi szempontból is kedvezőbb a korábbi székhelyénél, Székesfehérvárénál. A szomszédos nyugati államokkal keresett kapcsolatok is némileg tükröződnek e helyválasztásban, hiszen Esztergom a Ny—K-i irányú főforgalmi útvonal mellett, a Duna partján állott.

Az államalapítás korában kiemelkedő szerephez jutott Esztergom. Állam- és egyházigazgatási centrummá vált. Királyi székhely szerepe és az itt alapított érsekség kapcsán a legmagasabb rendű állami és egyházi intézmények összpontosultak területén. Fejlődéséhez, várossá alakulásához ez a körülmény jelentős mértékben járult hozzá. Megkülönböztetett, kiemelt szerepet nyert az egyéb közigazgatási és egyházigazgatási központok — várispánságok, püspökségek — körében. Politikai súlyának megnövekedése hozzájárult gazdasági szerepének fokozódásához is. Mint várispánsági központ, a környező kiterjedt királyi birtokok gondozását, szervezését irányította. A rómaiakori utak és a dunai víziút révén jól megközelíthető, forgalmi szempontból fontos csomópont volt ez a terület. Kitűnő adottságokat nyújtott a vidék védelmére a közvetlenül a Duna partján emelkedő Várhegy mészkőszirtje. Már a rómaiak idejében a dunai útvonal fontos védelmi pontja volt. Az egykori castrum romjainak helyreállításával — melyet feltehetően már korábban a szlávok megindítottak — stratégiaiailag is fontos fekvésű ispáni vár létesült.

A jól védhető, forgalmilag jelentős királyi székhely a külföldi *kereskedelmi útvonalak* szempontjából is kedvező fekvésű volt. A Köln—Regensburg—Kijev közötti távolsági áruforgalom útvonala a Duna völgyén haladt ez időben. A Cseh—Morva-dombvidékről jövő karavánok a Garam völgyén ereszkedtek le a Duna völgyébe, s Esztergomnál keltek át a folyón, útjukat D-nek folytatva. Esztergom rövidesen virágzó kereskedelmi centrummá fejlődött a XI. században. A nyugati kapcsolatokat ápoló koraárpadkori királyok engedélyt adtak nyugati—francia, vallon—távolsági kereskedőknek a királyi székhelyen való megtelepedésre. A létrejött kereskedő-telepet kiváltságokkal ruházták fel, elősegítve a kereskedők tevékenységét. Különösen jelentősnek ítéelhetjük korai városfejlődésünk és Esztergom várossá alakulása szempontjából a nemzetközi áruforgalommal való kapcsolatunkat. Az egyszerű árucserét lebonyolító vásárhelyek közül városi szintre azok emelkedtek, amelyek jelentősebb áruforgalmat tudtak magukhoz kapcsolni. Ezek kiválasztódásában a távolsági kereskedelem nagymértékben közre játszott.

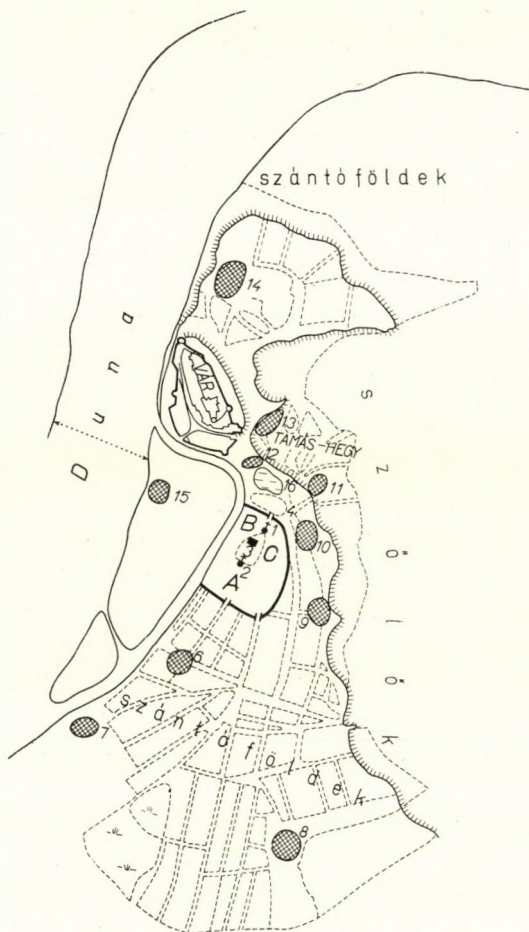
Esztergom a területén összpontosuló fontos politikai és gazdasági intézmények funkciói kapcsán rohamosan fejlődött, mivel ezek a népesség helyi koncentrálódását és körükben a foglalkozási ágak differenciálódását gyorsították, az árutermelés fejlődését siettetették.

A királyi udvar állandósuló jelenléte és fokozódó, igényesedő szükségletei nagyszámú és sokrétű népesség foglalkoztatását igényelték. Az udvar ellátására hivatott *királyi szolgák* — az udvarnokok — szakácsok, lovászok, hírnökök, belső cselédek, háziipari termékeket készítő stb. népes csoportját képezték. A király fennhatósága alá tartozó területen külön települést alkottak. A többi szolganéptől területileg különváltan éltek a királyi pénzverők. Valamennyien közvetlenül a király fôhatósága alá tartoztak. Jogállásuk így kedvezőbb volt, mint az ispánság vezetése alatt álló *királyi várjobbággyoké, várnépeké*. Ez utóbbiak körét a királyi birtokokon élő földművesek, alkalmilag ipari tevékenységet is végző szabad, félszabad és szolgaelemek és az ispáni várhoz tartozó katonák népes tömege alkotta. Apró falvaik sokasága benépesítette a vidéket. Az egyházi udvar ellátását is jelentős számú népesség biztosította, amely az *érsek és a káptalan földesúri hatósága* alá tartozott.

A vidék nagyszámú, de apró településekből álló hálózata a terület forgalmilag legenergikusabb szakaszán — a Várhegy alatti síkságon, a Kis-Duna partján — népes agglomerációvá csomózódott (4. ábra). Esztergom várossá

fejlődésében a kristályosodási mag ez a terület volt. A település a vár védelme alatt a síkság ármentes folyami teraszdarabjait ülte meg, szorosan a Kis-Duna-ághoz simulva. A királyi udvar XI–XII. sz.-i színhelyéül gyanított Szenye-palotát fogták közre: 1. az udvarnokok települése, 2. a káptalan városrésze és 3. a távolsági kereskedők telepe, a „latin város”. Mindhárom különböző jogállású volt, s más-más földesúr hatósága alá tartozott. A XII. sz.-ban térbelileg is összenőttek ezek a települések, melyeket a század végén megépült városfal egységes várostestbe foglalt össze. Az egyes városrészek jogi különállása továbbra is fennmaradt.

Ez a fallal kerített várostest a XII. sz. végén még csak térbelileg kapcsolódott egybe, funkcionálisan nem alkotott várost. Azonban magában foglalta már mindazokat a tényezőket, amelyek a fejlődés további szakaszában várossá válásának bázisait alkották. Népeisége körében a foglalkozási ágak differenciálódása már eléggé előrehaladt. Azáltal, hogy iparúzők és kereskedők egy településen belül térbelileg is ilyen szoros közelségbe kerültek, az ipar és kereskedelem közötti munkamegosztás korábbinál elmélyültebb formáit alakíthatták ki. Erre kényszerítette őket szükségleteik fejlettebb fokon való kielégítésének igénye is, ami az árutermelés folyamatának felgyorsulását eredményezte. A városon áthaladó távolsági kereskedelmi áruforgalom különösen gyorsította ezt a folyamatot. Városaink sorában Esztergom elsőként nyerte el az árumeg-

4. ábra. Esztergom középkori helyrajza

A = latin negyed, B = udvarnoki település, C = káptalani városrész, D = Érseki-város és a Vár, 1 = Lőrinc-templom, 2 = Szt. Miklós-templom, 3 = Szenye-palota vélt helye, 4 = Lőrinc-kapu, 5 = a két déli kapu vélt helye; Külvárosok: 6 = Szentpáli, 7 = Szentkirály, 8 = Kovási, 9 = domonkosok kolostora, 10 = ágostonrendiek kolostora, 11 = Szentanna, 12 = Hévíz, 13 = Libád, 14 = Szentgyörgymező, 15 = bencés apácák kolostora, 16 = Hévíz-tó

állító jogot. Az idegen kereskedők Magyarországon való áthaladásuk során kötelesek voltak a várost útjukba ejteni. Az itt megszálló népes kereskedőkaravánok ellátása, dunai átkelésük, szekereik javítása sok esztergomi lakos számára nyújtott rendszeres foglalkozást. Még inkább népes lehetett a latin negyed kereskedői által foglalkoztatottak tábora. A XII. sz. végén és a XIII. sz. során további újabb francia, vallón, olasz kereskedőcsoport érkezett, s telepedett meg a kiváltságokkal rendelkező Vicus Latinorum területén. Ez a nagyobb számú kereskedőnépesség — amely

nem folytatott agrár tevékenységet, földje sem volt — ellátás tekintetében, tevékenysége lebonyolításában egyaránt a város piacára szorult, s nem nélkülözhetette az iparosok munkájának gyakori igénybevételét. Jelenléte, ténykedése jelentősen hozzájárult a város népességfelzívó hatásának növekedéséhez, az árutermelés fokozódásához, Esztergom ipari fejlődéséhez.

Míg korábban a népesség túlnyomó többsége önellátó volt, a XII. sz. végén, a XIII. sz. elején a népesség fokozatos koncentrálódása révén már nem jutott mindenkinek megművelhető közeli földterület. A település földszűkébe került, ami szintén állandósult foglalkozási ágak kialakulását gyorsította. Az önellátók körén kívülrakodtak piacra szorultak. Hogy ott megszerezzék szükségleteiket, maguk is árutermelésre kényszerültek. A piac szerepe mindinkább fokozódott.

A XIII. sz. első felében lezajlott további népesség-beáramlás révén *külvárosok létesültek* a fallal kerített város körül. Libád, Hévíz, Örmény, Szentkirály, Szentpáli, Zsidód, Szenttamás nevű apró települések sorakoztak a városfallal szomszédos területeken. 1239-ben az érsek is jogot nyert a királytól város építésére. Ennek nyomán jött létre a Várhegyet szegélyező keskeny dunai teraszon, az apró települések sorát szaporító Érseki-város. Tőle É-ra Szentgyörgymező érseki jobbágyfalu feküdt. Mindezek sűrű rajban öveztek a terület legjelentősebb települését, a fallal kerített várost, a későbbi királyi várost, és azzal gazdaságilag fokozatosan összekapcsolódott népességük tevékenysége. A városfalon belül fekvő piac forgalma hetivásárok alkalmával tetemesen növekedett. Az egyszerű árucserét pedig kezdte kiszorítani a fejlődő pénzgazdálkodás. A XIII. sz. derekán Esztergom, a távolsági kereskedelem gócpontja, egyre élénkülő belső piaci központtá, vásárvárossá fejlődött. Ezzel gazdasági funkcióját tekintve várossá érett. Társadalmának önálló, szabad városi polgársággá való emelkedése is jelentősen előrehaladott már, de még nem érte el a teljes kifejllettség állapotát.

A koraközépkori Esztergom területén létrejött település-agglomeráció lakossága jogilag, vagyoniilag egyaránt erősen differenciált volt, s nem egy-séges főhatóság alá tartozott. A kialakulóban levő városi polgárság vezető rétegét a *gazdag latin kereskedők* jelentették. Önkormányzati joggal rendelkeztek, ügyeikben maguk bíraskodtak, a körükből vezetőül választott comes képviselte testületüket. A latin városnak külön városi pecsétje volt. A hospes-kiváltságok mellett élvezett egyéb kedvezmények közül áruik vámmentessége volt a legjelentősebb. Míg más idegen kereskedők útvámot fizettek, ők áruikra teljes mentességet élveztek. Főleg nagyértékű levantei árukkal és orosz prémekkel kereskedtek, de pénzüzletek lebonyolításában is tevékenyen részt vettek. Minden üzleti lehetőséget kiaknázó, nagyban és kicsiben egyaránt kereskedő *tipikus vállalkozók* voltak. Jelentős vagyonnal rendelkeztek. Kőből épült házaik a fallal kerített város kiemelkedő épületei voltak.

A patrícius kereskedőréteg köré csoportosuló — velük gazdasági tevékenységében szorosan összekapcsolódó — *kézműves-agrár polgárság* alkotta a város népességének többségét. Körükben az agrár népelem minden bizonnyal túlsúlyban lehetett, s az iparúzők sem szakadtak el a mezőgazdaságtól. Szőlőművelők is nagy számmal akadtak soraikban, hiszen a bortermelésnek ősi múltja volt ezen a vidéken. A feljegyzések szerint már 17 féle iparág létezett ekkor — a XIII. sz.-ban — Esztergomban. Az iparosok többsége a ruházati és élelmiszeripar körében tevékenykedett. Soraikban feltűnően magas a mészárosok száma, csaknem harminc. A Várhegyen a XII. sz.-ban megindult királyi várpalota építése különösen a kőfaragó építők, ácsok számát növelte, külföldi és belföldi mestereket egyaránt huzamosabb időre foglalkoztatva. A latin polgárok jogi kiváltságait elnyerni, azokkal *jogilag egyesülni, az önkormányzatot kívívni igyekezett* ez a nagyon is különböző társadalmi fokozatú elemekből összetevődött népesség a XIII. sz.-ban. Az egységösülés az érett városi polgárság létrejöttét eredményezhette volna

Esztergomban. Erre azonban abban az időben nem kerülhetett sor. A fejlődés ilyen irányú továbbhaladása a feudalizmus kibontakozása során gyors iramban óriási hatalommá növekvő egyház hatalmi törekvéseibe ütközött.

A tatárjárás megzavarta, de nem rendítette meg Esztergom gazdasági-, társadalmi fejlődését. *A XIII. sz. vége felé azonban városi fejlődésének üteme jelentősen lelassult.* Ebben két tényező játszott lényeges szerepet: 1. az egyház feudális hatalmának előretörése és 2. a távolsági kereskedelem hanyatlása, fokozatos megszűnése.

A feudális rend kialakulása során *az egyház a maga kezében igyekezett összpontosítani a székhelye — Esztergom — és környéke feletti földesúri hatalmat.* A tatárjárást követően a királyi udvar Budára költözött. A királyi adományozások mind több területet juttattak itt az egyház birtokába. Ennek kapcsán nemcsak a Várhegyen álló királyi palota és ispáni vár került főhatósága alá, hanem a fallal kerített város jelentős része is. Az udvarnoki és a káptalani városrészek, sőt a piac felett is az egyház volt az úr a XIII. sz. második felében. Mindez súlyosan érintette a polgárságot, amely a földesúri kötelékektől szabadulni igyekezett. A belső piac ellátására hivatott kézműves-agrár árutermelő polgárság tevékenységéhez ekkor már nem nélkülözhetette a jogi szabadságot. Piacának elvesztése és az egyház által továbbra is rákényszerített jogi széttagoltsága az egységes polgárság létrejöttét gátolta meg, a város gazdasági, társadalmi fejlődését egyaránt korlátozva.

A levantei kereskedelemnek hazánk területén is áthaladó útvonala a XIII. sz. végén vesztett jelentőségéből, s a XIV. sz. első harmadára fel is számolóddott. Az esztergomi latin kereskedők egy csoportja beolvadt a kialakuló feudális uralkodó osztályba, másrészüik elvándorolt, vagy mint elszegényedett elemek az alacsonyabb jogállású néposztályba süllyedtek. A szomszédos nyugati államokkal kibontakozó külkereskedelmünk más útvonalon — főleg a nyugati határ közelében — fekvő városainkat emelte a fejlődés élére.

Esztergom környezete *vásárvárosaként* fejlődött tovább. A város polgársága és az egyház között hosszú harc folyt, amelyben az autonómiáért küzdő polgárok nemegyszer nyílt zendülésben törtek ki. Az érsek több alkalommal is egyházi átokkal sújtotta a földesúri hatalma ellen lázadó esztergomi kézműveseket. A több évtizedes viszályt végül I. KÁROLY a polgárság javára döntötte el. A fallal övezett város polgársága 1329-ben elnyerte az önrendelkezést a város egész területén. Jogilag is létrejött a szabad királyi város.

Esztergom fejlődésének vonala, mint eddig nyomon kísértük, hosszú időszakon át meredeken ívelt felfelé. Azonban a feudális rend kialakulása során már megtorpanások lassították fejlődési ütemét. A XIV. sz. közepén egyházi székhely jellege és az egyházi földesúri hatalom árnyékában fejlődő vásárvárosi szerepköre alkotta Esztergom sajátos profilját.

Esztergom a feudális egyház jármában

A XIV. sz.-ban zajló társadalmi átalakulások — a rendi tagozódás kialakulása — és gazdasági életünknek ezek keretein belüli formálódása döntő hatást gyakorolt városaink fejlődésére. A század derekán már számos jelentős városunk fungált. Közülük azonban csak azok tudták fejlődésük töretlen lendületét megőrizni, amelyek az elnyert városi szabadságjogot meg is

tudták védeni a feudális nemesség továbbra sem szűnő hatalmi törekvéseivel szemben. A rendi társadalom kereteiben lassan fejlődő hazai árutermelés egymaga nem nyújtott még szélesebb bázist a városok gazdasági fejlődése számára. Legtekintélyesebb városaink sorába a külkereskedelmi forgalommal való intenzív kapcsolat révén kedvező forgalmi fekvésűek emelkedtek.

A rendi társadalom kialakulása, megszilárdulása időszakában Esztergom fejlődésére jelentős hatást gyakorolt az egyház földesúri hatalmának területén való jelenléte. Az Anjou királyok városfejlesztő politikája szabadságot biztosított a királyi város számára, amely — királyi adományozás révén — maga is feudális földesúrrá vált, 1329-ben Kovácsi falut elnyerve. A körülötte fekvő külvárosok és a váraljai érseki suburbium — melyek fölött az egyház volt az úr — szoros gyűrűt vontak köréje. A városi fejlődés természetes útja ezeknek a településeknek területi és jogi egyesülése irányába vezetett. Hiszen a királyi város piaca volt mindegyikük gazdasági tevékenységének centruma. Érdekeikkel azonban az egyház földesúri érdekei ütköztek. A földbirtokos feudális nemesség — soraiban a leghatalmasabbként az egyház — gazdasági bázisa a földtulajdonhoz fűződő járadékszolgáltatás volt. Anyagi hatalmának növelésére nemcsak földbirtokai gyarapításával törekedett, hanem igyekezett minél nagyobb számú népességet a maga földesúri hatósága alá vonni. A királyi város, amely tekintélyes népességvonzó hatást gyakorolt a környező jobbágyszomszédok népességére, az egyház földesúri érdekeinek útjában állt. Ezért az minden erővel igyekezett jobbágyszomszédok a szabad város falai közé menekülését meggátolni. Elősegítette az érseki suburbium városiasodását, azt remélve, hogy így ellensúlyozni tudja a királyi város népességzsívó hatását. Ennek kapcsán népesült be fokozottabban a Várhegy aljában meghúzódó, korábban is már fennállott suburbium, az Érseki-város. Ez azonban csak nevében viselte a városi rangot, funkcionálisan soha nem vált önálló várossá, mert ahhoz sem gazdasági, sem társadalmi viszonyai nem biztosítottak alapot. Önálló piaca sem volt, kézműiparos-ágrár népessége a királyi város piacának ellátói sorába tartozott.

Jelentős társadalmi feszültséget jelentett a királyi város és a vele szomszédokban fekvő egyházi földesúri külvárosok népessége jogállásában fennálló differencia. Fokozta ezt az érdekellentét is, hogy a külvárosok népessége is a királyi város piacán értékesíthette áruát, így osztozva annak előnyeiben, anélkül, hogy a városi polgárság közös terheiből is részt vállalt volna. A feudális kötöttségek által ily módon fenn tartott mesterséges jogi válaszfalak a városi fejlődésre is gátlóan hatottak.

A nehezen kivívott és sok korlátozó körülmény között gyakorolt városi szabadságot azonban nem sokáig tudta az esztergomi királyi város megőrizni. 1397-ben az érsek magának adományoztatta a királyi város adóját. Ezzel a város is az érsek adófizetőjévé vált. Polgárai továbbra is a civis rangját viselték, nem egyénileg, hanem testületileg adóztak a földesúrnak, s belső ügyeikben is maguk bíráskodtak, szemben a jobbágysági kötöttségek keretében élő külvárosok lakosaival. Ez azonban még így is egy alacsonyabb fokra való süllyedést, a városi élet hanyatlásának kétségtelen bizonyítékát jelentette. A hanyatlás betetőzőjeként 1502-ben az érsek zálogba vette a királyi várost, amely ezáltal gyakorlatilag is földesúri hatalma alá került.

A feudális rend gazdasági-társadalmi viszonyai nem kedveztek a polgárosodásnak, gúzsba kötötték azokat az erőket, amelyek jelentősebb polgári réteg kialakulását segíthették volna. A feudális uralkodó osztály a maga érdekeinek rendelte alá a gazdasági élet erőforrásait.

A középkori Esztergomot mint gazdasági formációt elsődlegesen a *belső piacon lebonyolódó árucseré* eltette. A feudális kötöttségek közepette a belső piacokon jelentkező árukereslet a középkor egész időtartama alatt igen szerény méretű maradt. Jelentős városfejlesztő erőt így nem képviselt. Azok a korai városaink — mint Esztergom is —, amelyek nem tudtak a nyugati külkereskedelemben bekapcsolódni, elerőtlenedtek, fejlődésük lelassult. A XIV. sz.-ban kialakult új kereskedelmi főútvonalakhoz viszonyítva *Esztergom forgalmi fekvése kedvezőtlenebbé vált*. A nyugati határ közelében

fekvő városok kerültek előnyösebb helyzetbe. A belső áruforgalom szempontjából sem volt különösen kedvező Esztergom fekvése. Buda, Komárom, Léva, Érsekújvár piackörzetével volt határos vásárvárosi körzete. Ezek a városok mindegyike egymástól élesebben különböző nagyobb termelési terület egységek találkozási vonalán fekszik. Így a területükön lebonyolódó árucseré is jelentősebb méretű volt, míg Esztergom körzete a „vásárvonal” erőtlenebb szakaszát képezte. A természeti adottságok, amelyek korábban a távolsági áruforgalommal való kapcsolát jelentősen segítették, az országcs munkamegosztás megváltozott új területi rendjében kevésbé voltak előnyösek számára. A város piackörzete viszonylag szerény méretű és mérsékelt forgalmú maradt, mely nem nyújtott széles bázist városi polgársága gazdasági megerősödéséhez.

Esztergom XIV. sz.-i gazdasági erőihez mérten *gyengén fejlett polgárság*-gal rendelkezett. Patrícus kereskedőinek népes csoportja a távolsági kereskedelem elsoványodásával még e század elején felszámolódott. A helyükbe lépő *kézműves-agrár civisek a város középkori feudális társadalmában nem alkottak vagyoniilag erős, tekintélyes réteget*. Városaink többségében — kevés kivételtől eltekintve — gyengén fejlődő társadalmi osztályt képeztek.

A XIV—XVI. sz.-ban Esztergom lakosságának nagyobb hányadát a mezőgazdaság éllette. A városi polgárság körében és a külvárosokban élő jobbágyok, szellérek és nincstelenek sorában egyaránt az agrárfoglalkozásuk voltak többségben. Vezető társadalmi rétegük a szőlő- és bortermelő kézműves-agrárpolgár volt. A szőlőtermelés fejlődését segítették a helyi kedvező természeti viszonyok és az a körülmény, hogy a szőlő a nyomasztó feudális kötöttségek alól mentes volt. A város fejlődése szempontjából lényeges helyi bortermelés XIV—XVI. századi alakulását nem ismerjük behatóbban. Ennek vizsgálata a jövőbeni várostörténeti kutatás egyik fontos témaköre.

Nincsenek számszerű adataink a középkori Esztergom iparúzó népességéről, az ipari termelés szintjéről sem. Valószínű, hogy a ruházati és az élelmiszeripar körébe tartozó iparágak voltak a legelterjedtebbek. Rajtuk kívül a szőlőtermeléssel kapcsolatos ipari és szállítási tevékenység — a kádárok és fuvarosok csoportja — lehetett erősebben fejlett. Az érsekség várhegyi építkezései a XIV. és XV. sz.-ban építőmesterek, alkalmi építőmunkások nagyobb csoportját foglalkoztatták. TELEGDI CSANÁD érseksége idején — a XIV. sz. első felében — került sor a várbeli erődítmények, bástyák, várfalak megújítására és újabbak létesítésére. A hegyláb tövében húzódó Érseki-várost is fallal vették körül, és bekapcsolták a várbeli erődítményrendszerbe. VITÉZ JÁNOS, ESTEI HIPPOLIT és BAKÓCZ TAMÁS — a híres reneszánsz érsekek — fényűzően berendezett udvara szintén jelentősebb számú iparost foglalkoztathatott.

Az iparosok céhekbe szerveződése már korábban megindult, így a XVI. sz. végén minden bizonnyal számos céh működött a városban. A középkori kézműves céhipar sajátos esztergomi képének megrajzolásával ma még adós a történettudománnyal. A város középkori gazdasági viszonyainak mielőbbi feltárásával Esztergom történetének ma még meglehetősen vázlatosan megrajzolható szakaszáról kaphatnánk részletesebb képet. Ennek kapcsán a magyar középkori városfejlődésről is újabb ismereteket nyerhetnénk.

Esztergom XIV—XVI. sz.-i társadalmi képéhez tartozott az érseki udvartartás fényét emelni hivatott nagyszámú fő- és alsópapság és az érsek zsoldosserege. Művészek, tudósok is gyakran tartózkodtak az érseki udvar-

ban. Az egyház pompázó reneszánsz udvara — a maga sajátos egyéni vonásaival — és a külvárosokban nyomorgó nincstelenek tömege Esztergom középkori sorsának is tükrözője.

A XVI. sz. során előrenyomuló török elől az érsekség és a káptalan 1530-ban a Felvidékre menekült. Kincseit, értékes könyvtárát és okmánytárát is magával vitte, így az megmenekült a pusztulástól. A török seregek 1543-ban elérték és ostrom alá vették Esztergomot. A város és a vár, népeivel együtt, 150 évig tartó török uralom alá került.

5. ábra. Esztergom a török alatt. A nürnbergi JOHANN SIBMACHER rézmetsző képe Esztergom 1595. évi ostromáról

Esztergom a török alatt

Esztergom a török időkben a végvárak nehéz sorsát élte. Többször cserélt gazdát és a súlyos harcokban népessége és annak települése is nagymértékben pusztult. Hosszú időre azonban mégsem vált lakatlanná. A korabeli metszetek mint tipikus török katonavárost ábrázolják (5. ábra).

A stratégiailag fontos fekvésű esztergomi várba a törökök befészkeltek magukat. A várfalakat, bástyákat, amelyek a harcok során többször súlyosan megrongálódtak, helyreállították, az ott talált épületeket katonaságuk elszállásolására átalakították. A vörösmárványból készült Bakócz-kápolna gyönyörű reneszánsz épületét kímélték egyedül, mecsetté alakítva használták. A királyi város területén nagyobb tömegben rác népesség élhetett, miután „Rác-városnak” nevezték. A rácok többsége kereskedő volt. A magyar lakosság — midőn a harcok hosszabb időre szüneteltek — szintén a város falai közé húzódott, földjeit művelte, kézműiparát folytatta. Egy XVI. sz.-i török népesség- és házösszeírás nagyobb számú népesség jelenlétére utal. Városi élet-

ről azonban, a korábbi értelemben, nem lehetett szó. A harcok során a várost környező Duna-jobbparti és Duna-balparti falvak is gyakran elnéptelenedtek. Rendszeres vásárvárosi funkció fenntartására, fejlesztésére aligha gondolhatunk ezekben az időkben, márcsak a nagyfokú létbizonytalanság következtében sem.

Az 1595—1605 közötti időszakban a vár és a város magyar kézre került, de a törökök ismét visszafoglalták. Az 1683. október 27-én győzelemmel végződött, több hónapig dúló felszabadító harcok kapcsán Esztergom és a környező települések csaknem teljesen elpusztultak, néptelenné váltak. A harcok befejeztével indult meg a népesség visszaszivárgása, és hamarosan kezdetét vette az újkori Esztergom formálása.

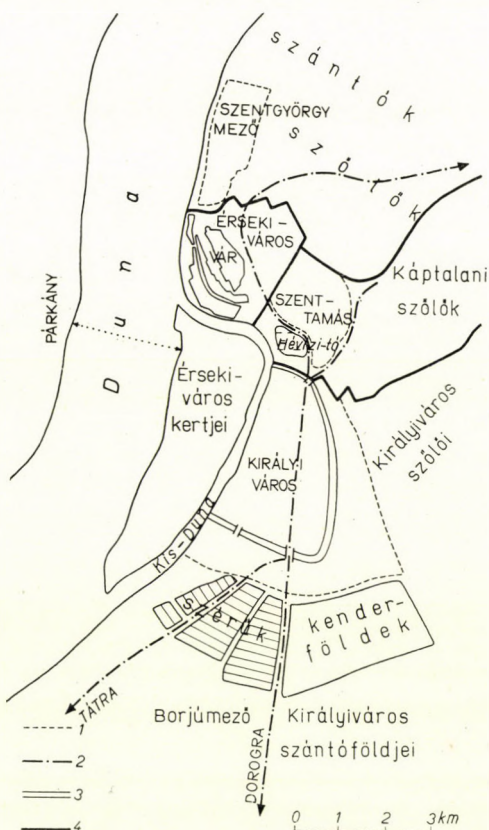
Esztergom a feudalizmus restaurációja és a kapitalizmus időszakában

A város újjáépítése, fejlődése a XVIII. században

Másfél százados török uralom után az újkori Esztergomot, a középkorinak elmosódó romjain, a XVIII. sz. népessége építette fel, a maga társadalmi és gazdasági sajátosságainak megfelelően. E korszak társadalmának alkotásai a mai városképen is dominálnak, és számos települési sajátosságára magyarázatot nyújtanak.

A harcok során elpusztult Esztergom középkori település-agglomerációja területén négy település éledt újjá. A fallal övezett királyi város, valamint az egyház földesurasága alá tartozó szomszédos háromtelepülés: az Érseki-város, Szenttamás és Szentgyörgymező képezték az újkori Esztergom részeit. Ezek a települések jogilag ugyan egymástól függetlenek, önállóak voltak, funkcióikban azonban a XVIII. sz. során, mint már a török előtt is, szorosan összekapcsolódtak. Térbelileg is fokozatosan egy egységes várostestté nőttek össze. Esztergom városi fejlődésének vizsgálatakor fejlődésük összképét mutatjuk be először, majd ezután térünk ki egyéni vonásaik felvázolására (6. ábra).

Esztergom romjain korábban megindult az élet, mint a környező falvakban. Mivel a törökök újabb támadásától még a század végéig állandóan tartani kellett, a szomszédos falvak jobbágy- és zsellér-népessége is behúzódtott a város romos, de még ilyen állapotában is nagyobb védelmet ígérő falai közé. Innen jártak ki a települések határában fekvő földjeik megművelésére. Ők és a török időkben még visszamaradt rációk jelentősebb csoportjai alkották a XVII. sz. nyolcvanas éveinek végén a felszabadult Esztergom lakosságát.

6. ábra. Esztergom XVIII. századi helyrajza

1 = beépített terület határa, 2 = főforgalmi útvonal, 3 = városárok, 4 = igazgatási határ

A Felvidékről, a „királyi Magyarország” egykori területeiről ez időben tekintélyes néptömegek áramlottak D felé, főleg az Alföldre. Az északi megyék ontották a jövevényeket. Nagybobbára szökött jobbágyok, zsellérek voltak soraikban. Esztergom ez áramlás útvonalába esett, ami siettette benépesülését. A XVII. sz. végén német telepesek is érkeztek több csoportban; Esztergom és a szomszédos falvak — Dorog, Csolnok, Tokod — területén települtek meg. A város nyelvileg, nemzetségre is elég tarka volt. A németeken és a török időkből visszamaradt rác népességen kívül nagyobb számban még szlovákok éltek Esztergomban. Az idegenek azonban a magyar lakosság mellett számbelileg kisebbségben voltak, s rövidesen beolvadtak a magyarságba. A XVIII. sz. első negyedében Esztergomot ismét a jelentősebb városi néptömrőlések sorában találjuk — a dunántúli városok közül Kőszeg, Székesfehérvár, Pápa, Veszprém Pécs városokkal egy sorban, mint közepes nagyságú várost.

A királyi Esztergom és a vele közvetlenül szomszédos három település — Érseki-város, Szentgyörgymező, Szenttamás — együttes lélekszáma 1720-ban mintegy 5000 főre tehető. Ebből maga a királyi város 2700 lakosú település.

A bevándorlások és telepítések kapcsán egyre gyarapodó Esztergom népességszáma 1755-ben már 7000 fő fölé emelkedett, tehát 35 év alatt csaknem másfélszeresére nőtt. A század második felében is lankadatlanul tartott a népesség koncentrálódása. Az 1755—1784 közötti időszakban 2445 fővel gyarapodott, összlakosságának száma a 10 000 főt már erősen megközelítette (3. táblázat).

3. T Á B L Á Z A T

Esztergom népességszámának alakulása 1720—1869 között

Év	Királyi város	Vízi-város	Szent-tamás	Szent-györgy-mező	Esztergom összesen	Adatforrás
1720	2700	.	.	.	4 900*	Népösszeírás
1755	4342	484	1170	1144	7 140	Canonica visitatio
1775	.	468	1247	1621	.	Népösszeírás
1777	5151	(Esztergom Megyei Levéltár)
1782	5162	„
1784	5492	1159	1445	1489	9 585	II. JÓZSEF-féle népösszeírás
1787	5423	„ (THIRING közlése)
1793	5340	Népösszeírás. Esztergom, Városi Levéltár
1804	5390	„
1812	5403	„
1816	5650	„
1823	6087	769	1668	1645	10 169	HELISCHER JÓZSEF, Esztergom megyéről, 1823
1826	6679	697	1828	1953	11 157	„
1827	9183**	.	1820	1881	12 884	LUDOVICUS NAGY
1830	12 927	Tafeln z. Statistik
1831	12 576	„
1832	6447	Népösszeírás
1834	6496	Esztergom, Városi Levéltár
1838	7898**	„
1843	11 932	FÉNYES: Magyarország stat.
1847	7352	812	1594	1696	11 454	Tafeln z. Statistik
1850	7445	918	1698	1600	11 661	FÉNYES: Geogr. szótár
1857	7664	.	.	.	11 215	Stat. Übersicht
1869	7794	.	.	.	14 512	„
						THIRING: Városstatistika

* 1720. évi népösszeírás alapján becsült népességszám.

** Királyi város és Vízi-város együtt.

Esztergom gyors megélénkülésében szerepet játszott az a körülmény, hogy a királyi város 1708-ban visszanyerte szabad városi rangját. Falai közé tömegesen tódultak a feudális kötöttségek terheitől szabadulni igyekvők. A városi élet magát alkotó királyi város szívesen fogadta a betelepülőket. Gazdasági tevékenységébe törekedett mind szorosabban bevonni az egyházi földesúri joghatóság alatt álló Érseki-várost és Szenttamást, valamint a Várhegy É-i előterében fekvő érseki jobbágyságot, Szentgyörgymezőt is. Funkcionálisan, majd térbelileg is egy várossá kapcsolódtak össze, noha jogi különállásuk a XIX. sz. végéig fennmaradt.

Esztergom újjáéledésében, fejlődésében a környező Duna-jobbparti és Duna-balparti falvakkal felújuló *vásárvárosi* kapcsolatain kívül igen nagy szerepe volt a távolabbi vidékekkel folytatott kereskedelemnek. Míg az előbbi — vásárvárosi szerepköre — kézműiparának tevékenységét lendítette, a város *borkereskedelme* viszont a szőlőművelés gyorsütemű felfutását segítette, ami az ide özönlött zsellérek foglalkoztatását tette lehetővé.

A török alól felszabadult, újjáéledő ország gazdasági fejlődésében a XVIII. sz.-ban a mezőgazdaság került minden más ágazatot messze megelőzően előtérbe. Az osztrák gyarmatosító politika nyomására hazánk agrártermékeket exportáló és iparcikkeket importáló orszaggá alakult. Az áru-termelés a mezőgazdaságban mind fokozottabbá vált, terményfeleslegeinket Ausztriába exportáltuk. Kiviteli kereskedelmünk súlypontját a bor-, marha- és terménykereskedelem képezte. Ennek a kereskedelemnek fő útvonala — a dunai víziút és a „mészárosok útja” — mentén jelentős kereskedelmi gócpontok fejlődtek ki, mint Pest, Komárom, Győr, Pozsony.

Esztergomnak a marhakereskedelemmel csak rövid időre szóló és kevésbé intenzív kapcsolatai voltak. Rác kereskedők, majd olaszok kezében volt a tőzsérkedés Esztergomban. A XVIII. sz. első felében a királyi városban élt CAMPION JÁNOS olasz marhakereskedő a legvagyonosabb esztergomi polgárok sorába tartozott. Tőzsérkedés segítette jelentős vagyonhoz BORTYÁN JÁNOST is, a kurucok híres esztergomi generálisát. Valószínű, hogy az esztergomi várparancsnokságnak, főleg KUKLÁNDER parancsnoknak is voltak kapcsolatai a marhakereskedelemmel. A Bécsbe irányuló magyar marhaexportot azonban a kizsákmányolás fokozására törekvő, rövidlátó osztrák politika tönkretette, az a XVIII. sz. derekán lehanyatlott.

Tartós, többszázados időtartamra terjedő szerephez jutott azonban a bortermelés és a borkereskedelem Esztergom gazdasági életében. Városi fejlődésére is hatással volt, a kézműipar mellett. A XVIII. sz. kezdetén újonnan benépesült Duna-jobbparti és Duna-balparti falvak még csak gyér szálakkal kapcsolódtak Esztergomhoz; lakóik vásárait látogatták. A város gyors gazdasági megélénkülését fejlődő bortermelése és borkereskedelme segítette, melyet a szabadságjogait visszanyert királyi város társtelepüléseivel karöltve törekedett mind szélesebb méretűvé fejleszteni. Eerre utalnak az 1720. évi népösszeírás megjegyzései, valamint az ugyancsak ez időtájt itt járt BÉL MÁTYÁS megállapításai is. A bort tengelyen a bányavárosokba — Selmechánya, Körmöcbánya, Besztercebánya területére —, dunai hajókon pedig Győr, Moson felé és Ausztriába szállították. Különösen az északi területekkel lebonyolított borforgalom volt élénk, amely ismét a Garam völgyében haladó „természetes útvonalat” hasznosította. Az esztergomi dunai hídon áthaladva Kéménd—Gyiva—Szőlgyén Duna-jobbparti falvakon át vezetett ez az útvonal a felvidéki bányavárosokba. Az Esztergomban csomózódó É—D-i és a K—Ny-i főútvonalak ismét eleven forgalom lebonyolítóivá váltak, mint arról a XVIII. sz. eleji esztergomi harmincadvámból következtethetünk.

A borkereskedelmet, bortermelést a helyi természeti tényezők is elősegítették. Esztergom település-agglomerációját — a négy település együttesét — félkörívben keretező harmadkori domborok talaj, inszoláció tekintetében igen előnyösek voltak az itt már ősi múlttal rendelkező szőlőművelés számára. A természeti adottságok mellett a fejlődést más tényezők is siettetették.

Az érsekség ugyan még nem tért vissza a XVIII. sz.-ban Nagyszombatból, ahova a török elől menekült, de már 1684-ben Esztergomba küldte egyik kanonokját birtokügyeinek rendezésére. Az egyház a maga földesúri hatósága alá tartozó Szentgyörgymező, Szenttamás és Víziváros lakosaitól már a század elején pénzben kívánta beszédni a járandóságokat. A robot és dézsma természetbeni szolgáltatása helyett pénzben fizetendő census az árutermelés — jelen lehetőségek között a bortermelés — méreteinek szélesítését segítette. Ennek kapcsán a királyi város településszomszédai is egyre intenzívebben tudtak bekapcsolódni a bortermelésbe. A szőlőművelés így tetemes számú szellemi foglalkoztatott Esztergom agglomerációjának területén.

Az esztergomi bortermelés ugyan országos viszonylatban soha nem emelkedett kiemelkedő jelentőségre, azonban Esztergom városi fejlődésében a XVIII–XIX. sz.-ban a kézműipar mellett fontos szerepet játszott. Mint intenzív munkaigényes ágazat nagyobb számú népesség tömörülését tette lehetővé, amelyet egyben a város kézműiparához is szoros szálak fűztek. Abban, hogy a mezőgazdaság — ill. annak legbelterjesebb ágazata, a szőlőművelés — hosszú időre nem mellőzhető szerephez jutott Esztergom és más városaink életében is, elsődlegesen a gyarmatosító Habsburg politika hatása tükröződött; az ország ipari fejlődésének meggátlása, agrártermékeinek fokozódó exportálása.

Esztergom környéke — a Duna jobb és bal partján fekvő falvak — a török után lassan, fokozatosan népesültek be. Nagy számmal szerepel közöttük német, szlovák telepesfalu is. Huzamosabb ideig nem rendelkeztek piacra vihető terményfelesleggel, így Esztergom ennek hiányában átmenetileg — míg a falvak árutermelése a kellő szintet elérte — önellátásra szorult. A királyi városban így a XVIII. sz. derekáig még fennállott a földközösség. Felbomlása szorosan összekapcsolódott *Esztergom vásárvárosi szerepkörének kiépülésével, melynek révén a város mentesült a továbbiakban a nagyobb méretű agrártevékenység extenzívebb formáitól.*

A kézművesek száma fokozatosan gyarapodott, céheik is mindinkább differenciálódtak. A királyi város, Érseki-város és Szenttamás kézműves mesterei közös céheket alakítottak, mindegyikük számára a királyi város piaca, vásárai jelentették terményeik értékesítésének színterét. A XVIII. sz. első felében mintegy 30 céh működött Esztergomban. Közöttük a csizmadíák, szűcsök, szabók, kádárok és a halászok céhe volt legnépesebb. Az iparosok Esztergom népességének viszonylag csekély hányadát alkották. Számuk a királyi városban 1777-ben 434 fő volt, a kereső népesség nem egész 10%-a. A 273 mester mellett 126 legény és 35 inas dolgozott. Jelentősebb ipari koncentrációnak, nagyobb számú alkalmazottal dolgozó manufaktúráknak még nyoma sincs ekkor Esztergomban. Az egy mesterre jutó alkalmazottak száma 1777-ben mindössze 0,63. A kézműiparosok zöme egyedül vagy egy segéddel dolgozott. Két-három legényt mindössze 45 mester foglalkoztatott. A század végéig lassan növekedett az ipari népesség, főként a legények és inasok számának gyarapodása révén. 1793-ban 290 mestert, 210 legényt és 72 inast írtak össze a királyi városban. 1777–1793 között tehát 0,63-ról 0,97-re emelkedett az egy mesterre jutó alkalmazottak számaránya, ami még messze elmarad az ipari koncentrációban fejlettebb városok mögött.

Míg Esztergom lakóinak 10%-a, addig Pest, Pozsony, Komárom, Buda lakosságának 15–17%-a volt iparos 1777-ben. Azonban az egy mesterre jutó alkalmazottak száma mindegyikben magasabb volt már két főnél, míg Esztergom csak a XIX. sz. közepére érte el ezt a fokot.

Iparosodottságunk alacsony színvonalára utal, hogy bár Esztergom hazai viszonylatban a XVIII. sz.-ban viszonylag fejlett kézműiparral rendelkezett, mégis kézműiparosainak csaknem harmada a „közepes”, „közepes alatti” iparosok sorába tartozott, akik iparukat az év felében, negyedében szüneteltették. Erre utalnak a XVIII. sz. második feléből fennmaradt városi iparosösszeírások. A királyi város mellett az Érseki-város területén éltek még nagyobb számban kézműiparosok.

A XVIII. századi esztergomi népesség döntő többsége agrárfoglalkozású volt. A városi polgárság körében is az *őstermelők* voltak túlsúlyban, még inkább a zsellérek népes táborában; ezek csaknem kizárólag földmunkával keresték kenyerüket. A század első felében — a földközösség időszakában — a városi polgárok mindegyikének volt szántóföldje a város határában. A kézművesek is szoros kapcsolatot tartottak fenn a mezőgazdasággal, a legtöbbnek volt szőlője, a polgárok soraiba tartozóknak pedig szántóföldje is. A szőlő kiegészítő jövedelemforrást jelentett számukra. A város határában egyre nőtt a szőlők területe. A kiterjedt szőlőskerteken azonban nem azonos arányban osztoztak, hanem vagyoni erejük szerint. A szőlőbirtokosok birtoknagyság szerinti csoportosulása fényt vet a társadalom XVIII. sz.-i vagyoni rétegződésére, társadalmi tagozódására (4. táblázat).

A királyi város társadalma a XVIII. sz.-ban három fő rétegre tagozódott: 1. A nemességgel összeolvadó vagyonos polgárréteg, azaz a városi *patriciusok*, 2. a szerényebb vagyoni keretek között élő *kézműves-őstermelő polgárság* és 3. a zsellérség széles tömege.

A nemesség és a vagyonos polgárság — a patriciusok — a város népességének alig $\frac{1}{10}$ -ét képviselték. Többségük gazdálkodó, tisztségviselő volt. Jelentősebb szőlőbirtokaikon — 40–50 kapás szőlőn — termelt boraikkal kereskedtek. Kézműiparos, kereskedő csak gyér számmal fordult elő soraikban. Ritka kivétel volt CAMPION JÁNOS gazdag olasz kereskedő, aki a XVIII. sz. első felében élt Esztergomban. A városi tanács e tekintélyes tagjának házáat, a hagyatéki iratok tanúsága szerint, 1011 Ft-ra, három szőlőjét pedig 600 Ft-ra becsülték.

A nemesség vagyoniilag ugyan nem volt a legerősebb réteg, mégis fontos szerepet vitt a város vezetésében. Valamennyien tagjai voltak a magisztrátusnak. A megyei igazgatásban, melynek Esztergom a székhelye volt, tevékeny szerepet játszottak. 1712-ben még csak nyolc nemesi család élt a királyi városban, polgári telken, de számuk az idők során fokozatosan gyarapodott, a vagyonos polgársággal összeolvadtak.

A társadalom középső rétegét képviselő *kézműves-gazdálkodó polgárság* nagyobbik hányada is őstermelő volt. Földjeiket, szőlőiket zsellérekkel műveltették, csak a szegényebb polgárok végezték munkájukat cselédek segítségével nélkül. Az élelmiszerárak alacsony szintje és a nagytömegű agrárnépfelesleg tette lehetővé, hogy a különösebben nem tehetős polgárok nagyrésze is egy-két cselédet és alkalmi munkást foglalkoztathatott. Az öt kapás szőlőnél kisebb birtokosok civis-csoportja a polgárságnak mintegy a harmadát képviselte. Ezek alkották a polgárság szegény rétegét. Bár saját házzal rendelkeztek — enélkül nem lehetett valaki polgár —, sorsuk nem sokban különbözött a jobb módú zsellérekétől.

A társadalom széles rétegét — a királyi város népességének 54%-át (1720-ban) — tette ki a *zsellérek, kapások, cselédek népes csoportja*. A saját házzal rendelkezők — inquilinusok — és más házában lakók, a zsellérség nincstelen rétege — a subinquilinusok — tekintélyes tömegét az őstermelés, zömmel a szőlőmunkák foglalkoztatták. A bortermelés jövedelmétől függött nagyban a város zsellér-befogadókapossága. A XVIII. sz. második felében jelentkező nagyarányú népesség hullámváltozás főleg ennek a nincstelen néptömegnek a vándorlásával függött össze, amelyet viszont a szőlő terméseredményei és a borértékesítés lehetőségei irányítottak. Egy-egy gyengébb termésű esztendő, vagy a század végén egyre gyakoribban fellépő borértékesítési nehézségek a zsellérek százáinak elvándorlását, a városból való elköltözését okozták.

4. T Á B L Á Z A T

Esztergom királyi város szőlőbirtokosainak tagozódása birtoknagyságaik szerint (1720)

Szőlőbirtokosok csoportja	A csoport összes szőlőterülete (kapás szőlő)***	A birtoknagyság megoszlása (kapás szőlő)					
		0—5	6—10	11—20	21—	szőlő- nélküli	összesen
		háztartások száma					
<i>I. Papság, nemesség, katonák</i>							
Papság	140	—	—	—	2	—	2
Főnemeselek	210	—	1	—	1	—	2
Nemesek, honoratiorok ..	149	2	2	2	3	2	11
Katonatisztek	67	1	2	2	1	1	7
Közlegények	150	9	10	3	—	4	26
Összesen	716 (22%)	12	15	7	7	7	48
<i>II. Adózó polgárság</i>							
Belső tanács tagjai	365	2	4	7	7	—	20
Buda utca polgárai	608	10	21	14	7	11	63
Szt. Anna utca polgárai ..	254	12	16	6	—	3	37
Szt. Lőrinc utca polgárai ..	373	9	15	13	2	1	40
Duna utca polgárai	376	13	13	10	3	6	35
Összesen	1976 (63%)	46	69	50	19	21	205
I + II együtt	2692 (85%)	58	84	57	26	28	253
<i>III. Zsellérek, cselédek</i>							
Inquilinusok	124,5	23	6	—	—	6	35
Subquilinusok	149	21	7	2	—	5	35
Egyéb szőlőbirtokosok* ..	219	23	14	1	—	—	38
Összeírásból kihagyott nincstelenek**	—	—	—	—	—	180	180
Összesen	492,5 (15%)	67	27	3	—	191	288
Mindösszesen	3184,5 (100%)	125	111	60	26	219	541

* A Szentgyörgymezőn szőlőt bérlők, de a királyi város adózáinak névsorából kihagyottak csoportja.

** A becslés útján megállapított további hiányzó népesség, melynek zöme a cselédség sorába tartozik.

*** 1 kapás szőlő (fossor) = kb. 94 négyszögöl; a szőlők területmértéke Mo.-on a feudalizmus korában

Az Érseki-város polgárságának zömét betelepített német kézművesek alkották. Szántóföldjük nem volt, mivel településük nem rendelkezett külsőséggel. Azonban csaknem valamennyien béreltek szőlőt a szentgyörgymezői vagy királyi városbeli szőlőkben. Vagyonilag kevésbé differenciált, kicsiny tömegű népesség volt az Érseki-város lakossága. Az egyetlen utcából álló, fallal kerített városka területének tekintélyes hányadát a várbeli katonaság és az egyház vette igénybe. Nagyszámú szerzetes, papság és a Várhegyen levő erődítményekben szolgálattelvő katonaság lakott itt a polgárokon kívül. A jezsuiták, ferencesek konventjei, iskolái és az érseki rezidencia — egyelőre még az érsek jelenléte nélkül — számos városi funkciójú intézményt jelentettek. Egy ideig a megyeháza is az Érseki-városban állott. Ezek kapcsán Esztergom település-agglomerációjában a királyi város mellett az Érseki-város is mindinkább súlyt kapott.

A káptalan joghatósága alá tartozó oppidum — *Szenttamás* — nagyobbára a nincstelenek települése volt. Lakosai jogállásukat tekintve zsellérek voltak. A település saját határral nem rendelkezett. „Csupán néhányuknak jut egy kis szőlőcske a Kusztusi-dűlőben, a legtöbbnek kapálással, szőlőmunkával keresik meg mindennapi kenyerüket” — írta róluk BÉL MÁTYÁS.

Szentgyörgymező az esztergomi érsek jobbágyfaluja volt. Népeességének zömét telkes jobbágyok alkották. Iparos alig akadt soraikban. A zsellérek száma a XVIII. sz.-ban fokozatosan emelkedett, s a század második felében már meghaladta a jobbágyok arányszámát.

A XVIII. sz.-i Esztergom agglomerációja területén a városmagot alkotó királyi város mellett mind erőteljesebben az Érseki-város is szerepet nyer a városi funkciók gyakorlásában. Ezt a városi centrumkettőt — amelynek gyűjtőpontja gazdaságilag továbbra is a királyi város maradt — ölelte körül az őstermelők széles zónája (*Szentgyörgymező, Szenttamás, királyi város zsellérövezete*).

Esztergom XVIII. sz.-i fejlődésmenete arról tanúskodik, hogy a város ez időszakban jelentős előrehaladást tett. Igen gyorsan kiheverte a török uralom pusztításait. Nemcsak közvetlen környékével — mint annak vásár-városa — teremtett egyre szorosabbá fűződő térbeli kapcsolatokat, hanem borkereskedelme révén távoli tájakkal is jelentős áruforgalmat bonyolított le. Legszerosabb kapcsolatai a Duna két partján elterülő Esztergom megye falvaival voltak, melyeknek igazgatási, kulturális centrumaként és vásár-városaként szerepelt.

A magyar városfejlődés sajátosságát tükrözi Esztergom XVIII. sz.-i fejlődésének az a vonása — amely számos dunántúli várost jellemzett ez időben —, hogy a kézműipar mellett a szőlőtermelés mint városfejlesztő tényező jelentős szerepet kapott. Ez a körülmény egyben azt is tanúsítja, hogy a mezőgazdaság továbbra is fontos helyet foglalt el a város életében, bár az őstermeléssel való kapcsolatai a korábbi állapothoz (XVI–XVII. sz.) viszonyítva lényegesen fejlődtek.

A feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet

A magyar társadalmi-gazdasági viszonyokat a XIX. sz.-ban egyfelől a feudális keretből való kibontakozás, másfelől a kapitalizmus felé való haladás, útkeresés jellemzi. A feudalizmus válságának elmélyülése és a tőkés rend kibontakozásának szálai szorosan összefonódva jelentkeznek e korszak igen összetett képén. Történetileg még kevésbé feltárt ez az időszak, s különösen kevésbé ismertek az egyes városok — közöttük Esztergom — fejlődési sajátosságai. Kutatásaimmal, melyek még kiegészítésre szorúlnak a teljes kép feltárásához, elsődlegesen azokat a fő tényezőket igyekeztem megvilágítani és lehetőségeimhez mérten analizálni, melyek a XIX. sz.-ban lelassították Esztergomnak a feudalizmusból való kilábalását és gátolták tőkés fejlődésének kibontakozását.

Az ország mezőgazdasági termelésének szerkezete a XIX. sz.-ban jelentősen átalakult. A rideg állattartást — mint súlyponti ágazatot — a szántó-földi gazdálkodás, a gabonatermelés váltotta fel. Ez a folyamat már a XVIII. sz. végén megindult, s a napóleoni háborúk gabonakonjunktúrája felgyorsította. A gabona iránti kereslet nőtt, a bor értékesítési lehetőségei viszont egyre kedvezőtlenebbé váltak, ami nyomasztóan hatott városaink szőlőművelésére. Az értékesítési nehézségek *Esztergom bortermelését is megingaták és az előző században még virágzó ágazat némileg visszaesett a XIX. sz. első negyedében*. Ezt tükrözi egyébként a város népességszámának negyed százados stagnálása is. Az olcsó helyi munkaerő — a zsellérek számottevő tömege — azonban továbbra is lehetőséget nyújtott a szőlőtermelés fenntartására. Az értékesítési nehézségek és az élelmiszerárak hullámlásának terheit a

bortermelő gazdák áthárították az agrárproletariátusra. Ezek reáljövedelme egyre csökkent, az őstermelés egyre alacsonyabb színvonalú megélhetést nyújtott számukra. Az agrárproletariátus egy részét idővel már nem is volt képes az őstermelés foglalkoztatni. *A feudalizmus válságának elmélyülésére* mutatnak ezek a tünetek, melyek egyre inkább kiütközték Esztergom XIX. századi gazdasági-társadalmi képén a század közepén.

A nincstelenek földéhsége a válság elmélyülésével egyre fokozódott. Esztergom zsellérségének egy csoportja a század első negyedében kirajzott a városból és Dorog szomszédságában a sovány, homokos talajt feltörve hozta létre a Kenyérmező nevű esztergomi külterületet. Az alapvető bajokon azonban ez sem segített, mint ahogy csak átmeneti, rövid könnyítést jelentett az 1820-ban megindult és hosszabb ideig tartó esztergomi egyházi építkezések munkaerőfelszívó hatása. A munkálatok hosszabb megszakításokkal 1820—1857-ig folytak és az agrárnépfelesleg egy részét átmenetileg lekötötték. *A város gazdasági élete azonban továbbra is az őstermelés-kézműipar keretei között mozgott.* A kézműipar ugyan már a XIX. sz. elején elvált a szántóföldi műveléstől, de a szőlőtermeléssel való kapcsolatát továbbra is fenntartotta, ha nem is olyan intenzíven, mint a borkereskedelem XVIII. sz.-i virágzásának időszakában. 1828-ban a királyi város kézművesei 8%-ának volt csupán öt pozsonyi mérő földnél nagyobb szántója, s 70%-uk egyáltalán nem rendelkezett már szántófölddel, de szőlője a legtöbbnek továbbra is volt, melyet kapásokkal, zsellérekkel műveltetett.

Esztergom vezető gazdasági ágazata a XIX. sz. derekán az *őstermelés* volt. 1856-ban népességének 58%-a agrárfoglalkozású. A város határában fekvő 5427 pozsonyi mérő szántóföldön, 1362 kaszás réten és 4548 hold legelőn, valamint 4532 kapás szőlőn folyt a művelés. Az ágazatok területi megoszlása is szemlélteti a szőlőművelés jelentőségét, mely a gabonakonjunktúra időszakában sem vesztette el a város gazdasági életében betöltött fontos szerepét, ha némileg csökkent is jelentősége. Az 1857-ben végzett országos állatösszeíráskor 1181 szarvasmarhát, 234 lovat, 2521 disznót és 289 juhot számláltak össze Esztergomban. A szőlő mellett így az állattartás is jelentős lehetett, bár a bortermelés mellett szerepe eltörpült. A város kiterjedt legelőin nemcsak polgárainak állatai legeltek, hanem bérleti díj ellenében a szomszéd Dorog falu is itt legeltetett.

Az esztergomi őstermelés súlyponti ágazatai ugyan a legbelterjesebb ágazatok közé tartoztak, de a város termelőerőinek a mezőgazdaság kereteiben való megrekedését csak hátrányosnak ítéltetjük meg, az városi fejlődése visszamaradott voltára utal. A század második felében a kapitalista ipar szárnypróbálgatásai révén már csökken a város agrárnépessége, mivel az agrárnépfelesleg egy része munkához jutott az iparban. Az őstermelő foglalkozásúak aránya az 1856. évi 58%-ról 1900-ra 30%-ra csökkent, de a mezőgazdaság még ekkor is vezető termelési ágazat Esztergomban. Az a körülmény, hogy Esztergom a feudális kor maradványaként ilyen hosszan megőrizte agrárjellegét, a város ipari termelőerői lassú fejlődésének, az ipari nagyüzemek hiányának tulajdonítható. Az agrárnépfelesleg gyáripár hiányában továbbra is az őstermelés egyre szűkebb kereteiben ragadt, abból nem tudott kitörni. Mind erősebben proletarizálódott vagy a városból kiáramlani, elvándorolni kényszerült. A század végén felépített filoxéra-járvány, amely az esztergomi szőlőkben is jelentős pusztítást végzett, felgyorsította az agrárproletariátus elvándorlását, tovább csökkentette a város agrárnépességét.

A XIX. sz.-ban nagyméretűvé szélesedett gabonatermeléssel élénk *gabonakereskedelem* párosult az országban. A fő felvevőpiac — Ausztria — felé vezető dunai víziút volt e kereskedelem legfontosabb útvonala. A Kis-

alföld gabonáját a Duna-jobbparti területekről Győr, a bal partról Komárom gyűjtötte össze és továbbította nyugat felé. Az Alföld gabonája pedig Pestre áramlott, s onnan került elszállításra. A terménykereskedelem révén a XIX. sz.-ban mindhárom város kiugró fejlődést ért el, polgárosodásuk hatalmas léptekkel haladt előre. Esztergom nem tudott jelentősebb gabonaforgalmat magához kapcsolni. Csupán a gabonaszállítás lebonyolításában játszott némi szerepet, mint dunamenti város, amelyen a bursellások hajóvontató útvonala áthaladt. Esztergom körül hiányzott a tágas gabonatermelő „Hinterland”, mely indítékot adhatott volna dunamenti fekvésével párosulva, a terménykereskedelem helyi centralizálódásához. A város Duna-jobbparti fekvése is kedvezőtlen volt e kereskedelem lokációja szempontjából. A gyenge talajú Duna-jobbparti falvak nem sok gabonafelesleggel rendelkeztek. A század derekán meginduló dorogi szénbányászat méginkább csökkentette szerepüket a gabonatermelésben, őstermelésük fokozatosan visszaszorult az ipar javára. A Duna-balparti falvak terménypiacsa viszont — előnyösebb fekvése folytán — az Esztergommal szemközt fekvő Párkány lett, a század derekán gyors ütemben városiasodva. Rövidesen Esztergom ikervárosává fejlődött.

A gabonakereskedelemből kiszoruló Esztergom a távolabbi területek között folyó munkamegosztással mindinkább elvesztette kapcsolatait. Korábbi tágabb horizontja mindinkább beszűkült — gazdasági kapcsolatait illetően — és a XIX. sz. derekán már csak *vásárvárosi vonzáskörzetére* korlátozódott. Ez nagyjából az egykori Esztergom vármegye területére terjedt ki, É felé — a Duna-balparti részen — valamivel azon túlnyúlva (7. ábra). Heti vásárain és évente négy alkalommal rendezett országos vásárain a környék falvainak és a város kézműiparosainak termékei cseréltek gazdát. Az esztergomi kézműipar számára hosszú ideig ezek a vásárok biztosították a legfontosabb felvevőpiacot. Rövidesen azonban — a századforduló táján — egyre kevésbé voltak alkalmasak a városi kézműipar fenntartására. Esztergom vásárvárosi szerepkörét is érintette a vasútépítés nyomán városaink között kialakuló új munkamegosztás. A vasúti forgalom felbontotta a korábbi belsőpiaci körzeteket, messzi vidékre kitolva egy-egy jelentősebb centrum hatósugarát. A vásárvárosi körzetekre tagolódás korábbi mozaikképe a század második felében erősen bomlani kezdett, az apró piackörzeteket nagyobb téregységek váltották fel. A régi kiskörzeti vásárvárosi szerepkör mindinkább idejét múlta, s hanyatló funkcióvá vált. Esztergom a városok között kialakult új munkamegosztásban, a rangosabb helyért vívott harcban is alulmaradt. A vasútépítés igen korán, 1850-ben bekapcsolta a Duna-balparti területen fekvő Párkányt a Pest—Bécs közötti forgalomba. Mivel Párkánynak fekvése jelentős előnyöket biztosított, a városka rövidesen versenytársa lett Esztergomnak, a környék vásárvárosi szerepkörének betöltésében. Esztergom kénytelen volt osztozni még ezen a szűk „Hinterlandon” is a nála kedvezőbb gazdasági fekvésű ikervárossal. Közvetlen vasúti összeköttetést más területekkel csak igen későn nyert, s ezek a komáromi vonalhoz és Budapesthez csupán szárnyvonalakkal kapcsolódtak. A pesti vonal munkálatai 1883-ban fejeződtek be. A sok huzavona, mely a város vasúti hálózatba való bekapcsolódása körül zajlott és olyan kedvezőtlen, félreeső forgalmi fekvést eredményezett Esztergom számára, az egyház vasútellenes magatartásával bizonyos kapcsolat volt, más egyházi város — Veszprém, Eger stb. — analógiájára gondolva. Rajta kívül

azonban ugyancsak hozzájárult a vasútépítés késleltetéséhez a salgótarjáni és dorogi bányák részvénytársaságai közötti tőkés verseny, melyben a nógrádi bányák a dorogi szárnyvonal megépítésének késleltetésével igyekeztek a maguk számára biztosítani a fővárosi szénpiac feletti egyeduralmat.

Esztergom *ipari termelési viszonyainak* és termelőerőinek XIX. sz.-i alakulása tükrözi talán a legtisztábban azokat a nehézségeket és leküzdésükre irányuló erőfeszítéseket, amelyek a feudális keretektől való szabadulást és a tőkésedés meggyorsítását célozták. A tisztán kézműiparra alapozódó iparnak ugrásszerű fejlődéssel kellett volna átlendülni a kapitalista iparba. Ehhez nagyméretű ösztönzésre, hajtóerőkre lett volna szüksége. Esztergomban viszont több volt a visszahúzó erő, mint az előre lendítő. A XIX. sz. folyamán elért fejlődés csak lassú volt és a város csekély eredményt ért el a kapitalista ipar kialakításában.

A megelőző században Esztergomot fejlett kézműipara révén iparilag jelentősebb városaink között találjuk. A XIX. sz. első felében az iparban foglalkoztatottak száma tovább növekedett (5. táblázat).

5. T Á B L Á Z A T

Az iparban foglalkoztatottak száma Esztergomban

Év	Mester	Legény	Inas	Összes	1 mesterre jutó alkalmazott
1793.....	290	210	72	572	0,97
1823.....	446	388	149	983	1,21

Az iparban foglalkoztatottak számának ugrásszerű növekedésében kétségtelenül az 1820-ban megindult egyházi építkezések munkaerőfelszívó hatása mutatkozik. 1793—1823 között 70%-kal nőtt az ipari keresők száma, ami, ha meggondoljuk, alig 3—4 esztendő leforgása alatt következett be, hirtelen változást okozott a népesség foglalkozási struktúrájában is. Méginkább figyelemre méltó az alkalmazottak számának gyors ütemű gyarapodása. Amíg a mesterek száma ez időben 53%-kal nőtt, az inasoké és legényeké 90%-kal. Ez az ipari koncentráció felé való megindulás határozott jele (6. táblázat).

6. T Á B L Á Z A T

Az ipari koncentráció mérete 1823-ban a királyi városban (HELISCHER JÓZSEF XIX. századi kir. jegyző feljegyzései nyomán. Esztergom, Városi Levéltár)

Iparág	Mester	Legény	Inas	Összes	1 mesterre jutó alkalmazott
	fő				
Csizmadia	123	94	44	261	1,1
Szabó.....	53	45	23	121	1,3
Takács.....	46	25	6	77	0,7
Szűcs	31	30	30	91	2,0
Varga	23	13	8	44	0,9
Halász	13	11	6	30	1,3
Kőműves	2	22	5	29	14,5
Asztalos	9	12	3	24	1,6
Molnár	9	11	2	22	1,3
Mészáros	4	12	2	18	3,5
Kőfaragó	1	7	3	11	10,0
Ács	1	8	2	11	10,0

Az ipari koncentráció legerősebben azokban az iparágakban haladt előre, amelyek szoros kapcsolatban állottak az építkezésekkel. A kőműves, kőfaragó, ács mesterségekben 10 főnél több alkalmazott jutott egy mesterre, ami kiugró méretű volt. Annál szembetűnőbb a legnépesebb iparágak — eszmadia, szabó, szűcs — termelőerőinek nagyfokú elmaradottsága, az ipari koncentráció rendkívül alacsony színvonala. Iparilag fejlettebb városainkban már a XVIII. sz. utolsó negyedében az ipari koncentráció magasabb szintű volt ezekben az iparágakban, mint Esztergomban a XIX. sz. derekán. Előrehaladás ugyan itt is történt, de igen csekély mérvű.

A textil- és ruházati iparok fejlődését elsődlegesen az osztrák iparcikkimport gátolta. A magyar textiliparnak hosszú ideig leküzdhetetlen versenytársat jelentett a fejlett osztrák ipar, melynek termékei akadálytalanul áramlottak be az országba. Az esztergomi nagyobb arányú visszamaradás összefüggésben állott a város vásárosi körzetének szűkülésével is, egyre kedvezőtlenebbé vált forgalmi helyzetével, a belső piacok fokozatos átalakulásával.

Az egyházi építkezések a nem őstermelő népesség számának szaporításával növelték ugyan a helybeli fogyasztópiacot, de nem nyújthattak alapot a városok között a belső piacokért megindult küzdelemhez. Munkaerővonzásuk nem a város gazdasági életéből fakadt, s konjunkturális jellegű volt. Így nem is képviselhettek olyan erőforrásokat, amelyek a tőkés ipar kialakításához vezették volna Esztergom termelőerőit.

A kézműipar céhes keretei lassan, megkésve, de mégis felszámolódtak Esztergomban is, a XIX. sz. hetvenes éveiben. *A tőkés ipar kezdetei* a század utolsó negyedében már egyre több vonalon jelentkeztek. Esztergomban is, mint más városainkban ez időben, szaporodott a tőkés kisipari üzemek száma. Ezek már bizonyos munkástömeget is agglomeráltak, a város agrár-népfeleslegének egy részét az iparba felszippantva.

A tőkés iparosodás első vállalkozásai mezőgazdasági ipari kisüzemek voltak. A környék és a helyi agrártermékek ipari feldolgozására alapozódtak. Mivel a terménykereskedelem szerepkörét Párkány töltötte be, így Esztergomnak vele kellett megosztotnia a helyi mezőgazdasági ipar nyersanyagbázisán. A város szűk keretek között mozgó tőkés agráripara nem volt országos viszonylatban számottevő, de az esztergomi ipari fejlődésben már jelentős előrelépést hozott, ha a század közepén tapasztalt nagyobb arányú ipari elmaradását nem is tudta pótolni általa. 1900-ban 13 ilyen agráripari kisüzem működött Esztergomban, átlagosan 15–20 főnyi dolgozót foglalkoztatva. Mintegy 1000–1200 főnyi ipari munkásnak biztosítottak kenyeret. A gőzfűrésztelep, az Oltóssy-féle bot- és szipkagyár, a Brutsy-féle szeszgyár, valamint szappanfőző, ecetgyártó kisüzemek tartoztak soraikba. A város malomipara nem emelkedett ki a kézműipar kereteiből. A dunai hajómalmok száma a századfordulón ugyan már 23 volt, de a gőzmalmok versenye rövidesen felszámolta a város malomiparát.

A mezőgazdasági iparok mellett más iparágak terén is jelentkezett tőkés iparosodási kísérlet Esztergomban. Vasöntőde, hajóáccstelep, üveglapgyár, kályhagyár, kocsigyár működött a század végén a városban. Azonban mindegyik kispénzű helyi vállalkozás volt, egyik sem tudott gyáriparrá szélesedni.

A századforduló évében a helyi tőkés kisipar mellett 642 kézműves kisiparos működött Esztergomban. Nagy számuk a feudális múlt maradványainak továbbélését bizonyítja. A kézműves kisiparosok háromnegyede egyedül vagy legfeljebb egy segéderővel dolgozott. Számuk a tőkés kisüzemi munkássággal együttesen 2002 fő volt,

az összes keresők 25%-a. A tőkés iparosodás tehát megindult, de csak igen vontatottan haladt, a város iparának jórésze továbbra is a kézműipar keretein belül maradt. Iparilag fejlettebb városainkban ekkor már 4000—6000 főnyi ipari munkásság dolgozott, melyet 1000—1500 munkással működő üzemek foglalkoztattak. Esztergomból azonban hiányoztak a kapitalizmus igazi nagyüzemei, gyárai. Tőkés ipara a város polgárai szűkpénzű vállalkozásainak eredménye.

Az esztergomi polgárság kezén a XIX. sz.-ban nem halmozódott fel nagyüzemi ipari termeléshez elégséges tőke. Azonban városon kívüli tőkét sem tudott Esztergom magához vonzani. Ebben több körülmény is gátolhatta. Már a Budapest—Esztergom vasúti szárnyvonal megépítése körül zajlott huzavona is jelezte azokat a nagytőkés érdekellentéteket, amelyek a dorogi szénbányák kifejlesztése miatt csaptak össze. Az érdekelt tőkés csoportok — a salgótarjáni szénbányák fejlesztését siettetve — gátolni igyekeztek a dorogi térség, vele Esztergom nagyipari fejlődését. A dorogi bányavidék nagytőkései pedig a saját monopolhelyzetük biztosítására, fenntartására törekedve akadályozták meg más, külső tőke behatolását. De elriasztotta a tőkét Esztergom előnytelen forgalmi fekvése is, amely a vasútépítések időszakában egyre előnytelenebbé vált, és szorosan kapcsolódott az egymással harcoló tőkés csoportok erőviszonyaihoz, érdekellentéteihez.

Az esztergomi érsek sem nézte jó szemmel azokat a kísérleteket, amelyek jelentős anyagi áldozattal, nagyszabású beruházással még teljesen fel sem épült rezidenciáját ipari várossá alakíthatták volna. Hogy nemcsak passzív szemlélője lehetett az eseményeknek, arra mutat a város XIX. sz. végi élesen gyárellenes politikája, amely nem volt mentes az egyház befolyásától. Amíg más városok nagyfokú kedvezményekkel törekedtek a tőkét magukhoz vonzani, területükön gyáripart létesíteni, addig Esztergom városi tanácsának iparpolitikája éppen elriasztani törekedett a tőkét, 100%-os pótdadót vetett ki a helyi ipari vállalkozásokra a század utolsó évtizedében.

Mindezek következtében a század végén Esztergom gazdasági fejlődése megtorpant. Ipari fejlődése leállt, forgalmi fekvése erősen periférikussá vált. Viszont éppen ebben az időszakban azok a városok kerültek a fejlődés élére, amelyek tőkés iparosodása gyors ütemben haladt előre s a vasúti forgalmat is magukhoz tudták ezáltal vonzani, vagy azok a városok, amelyek vasúti csomóponttá váltak és ennek kapcsán iparosodhattak fokozott mértékben. A feudalizmusból kilábalt, de iparilag fejlődésben megrekedt Esztergom a városaink közötti versenyben, az új munkamegosztás kibontakozásakor, egyre gyengébb küzdőfél lett. Az elesenedesedett kisvárosok útján haladt a továbbiakban.

Az érsekség Esztergomba való visszatérte, rezidenciájának kialakításához kapcsolódó nagyméretű építkezések a várost számos jelentősebb kulturális, oktatási intézménnyel és értékes építészeti alkotásokkal gazdagították. Ezek kapcsán hosszú időre hangsúlyozott *egyházi jelleget nyert Esztergom* mind funkcióit, mind arculatát tekintve. A nem-gazdasági funkciók erősödése sokrétűbbé tette környékével való kapcsolatát. A bencések gimnáziumában és a városi reálgimnáziumban a XIX. sz. derekán mintegy 600 diák tanult. Az érseki papnevelőt Nagyszombatból ide költöztették az érsek visszatértekor. Felmerült a nagyszombati egyetemnek Esztergomba való helyezése is, de végül a fővárossá fejlődött Pesten nyert elhelyezést, országos jellegű funkciójának megfelelően. A nagyértékű primási könyvtár és az érsekek gazdag képgyűjteménye, kincstára, valamint a primás egyházi és világi levéltára is itt kaptak helyet. SIMOR JÁNOS érsek 1874-ben

alapította a Keresztény Múzeumot, amely nagyértékű olasz festménygyűjteménye és középkori magyar képei, iparművészeti tárgyai révén leggazdagabb vidéki múzeumunk lett már a XIX sz.-ban. Az 1821 óta itt működő nyomdában több napilap és számos folyóirat jelent meg rendszeresen. Mindezek jelentős *kulturális centrummá* tették Esztergomot, amely a század végén gazdasági súlyát jóval meghaladó kultúrközpontként fungált.

A város Esztergom vármegyének közigazgatási székhelye volt. *Igazgatási funkciója* a századfordulón már tágasabb területet ölelt fel, mint a város meggyengült vásárvárosi vonzáskörzete. A XVIII. sz.-ban kereskedelmi tevékenysége, borkereskedelme — tehát elsősorban gazdasági funkciója — révén kapcsolódott össze a város távolabbi tájakkal, vett részt azok közötti munkamegosztásban. A XIX. sz. során ezeket a kapcsolatokat elvesztette, s mint kulturális centrum emelkedett ki városaink átlagából. Ez a szerepköre azonban nem válhatott a későbbiek során sem városalkotóvá — bár fokozta városias életét —, népességének csak kis hányadát foglalkoztatta. Mint speciális funkció, a századforduló után is továbbfejlődött és a város mai életében is kiütkezik.

Mindez híven tükrözi azokat a változásokat, amelyek Esztergom térbeli kapcsolataiban, azok jellegében következtek be a város funkcióinak módosulása kapcsán a feudalizmusból a kapitalizmusba való átmenet korszakában. A város termelőerői a XIX. sz. közepén megrekedtek az őstermelés kereteiben, csak igen vontatottan indult meg a kapitalista ipar kibontakozása. Ennek vállalkozásai is azonban mind kispénzű, gyenge felszereltségű ipari kisüzemek voltak, többségük agráripari kisüzem. A dorogi széntermelés és a vasútvonal kiépítése körüli tőkés érdeklentések, valamint az egyház iparellenessége s a város kedvezőtlen forgalmi fekvése egyaránt elriasztották az ipari nagytőkét, Esztergom gyáripár nélkül maradt. Ez városiasodását jelentősen hátráltatta. Munkaalkalom hiányában agrárnépessége nem szívódott fel az iparba. Az őstermelés — a feudális múlt öröksége gyanánt — továbbra is jelentős szerepet töltött be életében. A város egyházi jellegéhez kapcsolódó kulturális szerepköre, annak nagyszámú intézményei ugyan fokozták némileg a városiasodást, de nem pótolhatták a gazdasági-társadalmi fejlődésben jelentkező elmaradást. Esztergom népességfelszívó ereje gyenge volt, huzamosabb ideig saját agrárnépességét sem tudta megkötni, népfeslelege kirajzott a városból. A század utolsó évtizedében — városrészei jogi különállásának megszűntekor — Esztergom össznépességszáma alig haladta meg a 15 000 főt. Lélekszáma és gazdasági súlya alapján kisvárosaink sorába tagozódott.

Esztergom a két világháború közötti időszakban

Az első világháborút követően változások történtek Esztergom gazdaságföldrajzi fekvésében. A változások között negatív hatású volt a város forgalmi fekvésének még kedvezőtlenebbé válása.

A háborút követő határmegvonás kapcsán Párkány leválásával Esztergom korábbi közvetett kapcsolatát is elvesztette a nagyforgalmú Budapest — Bécs Duna-balparti vasútvonallal. Az új határ nemcsak ikervárosától, Párkánytól vágta el, hanem „Hinterlandja” nagyobbik felétől, a Duna-balparti területektől is. Esztergom egy kisebb vasúti szárnyvonal határmenti

fejlődésének lett. A harmincas évek gazdasági válságának időszakában a város tőkés kisüzemeinek zöme felszámolódott.

Esztergom gazdaságföldrajzi fekvésére erős pozitív hatást gyakorolt a közvetlen szomszédságában fekvő dorogi bányavidék. A fővárosi ipar nagyméretű szénigénye a háború után széttörte a korábbi tőkés érdekelletétek korlátait, melyek a jóminőségű barnaszénbányászat fejlődését itt hátráltatták, s a terület iparosodása gyors ütemben zajlott. Ez a nagyütemű ipari fejlődés Esztergom szomszédságában jelentősen átalakította a város közvetlen környezetét, s magával ragadta — napi ingázóként — Esztergom kereső népességének egy részét is, bár egyelőre csak csekély hányadát.

7. T Á B L Á Z A T

Esztergom, a két legiparosodottabb falu (Dorog, Tokod) és a két szomszédos őstermelő falu (Pilismarót, Dömös) lakosságának alakulása 1869—1949 között

Év	Esztergom	Dorog	Tokod	Pilismarót	Dömös
	fő				
1869.....	14 512	1161	1361	1611	1124
1880.....	14 944	1163	1408	1667	1177
1890.....	15 749	1363	1827	1857	1260
1900.....	17 909	1966	3084	1990	1443
1910.....	17 881	1949	2645	2031	1521
1920.....	17 963	3943	3234	1928	1350
1930.....	17 354	5863	4846	1768	1063
1941.....	22 171	8182	6379	1842	1108
1949.....	20 040	8855	7131	1712	1123

Az iparosodás ugrásszerűen növelte a bányászfalvak népességszámát és ipari népességük arányát (7. táblázat). Dorog—Csolnok—Tokod—Sárisáp körzetében az őstermelés csaknem teljesen kiszorult már a XX. sz. első harmadában a falvak életéből. 1930-ban Dorog keresőinek csupán 6%-a élt mezőgazdaságból, Csolnokon, Tokodon is 15% alá esett az agrárfoglalkozásúak aránya. A szénvidéktől távol fekvő falvak — mint Pilismarót és Dömös is — iparosodás hiányában nem voltak képesek népességszaporulatokat eltartani, lakosságuk tetemesen csökkent. Pilismarót és Dömös példája 25—30%-os csökkenést mutat 1900—1941 között. Esztergom népességszáma is fokozatosan csökkent, 1930-ban lakosainak száma hatszázal volt kevesebb, mint a századforduló évében. Számára azonban a szomszédságában kiépült és fejlődő bányavidék s annak ipari üzemek kivételét utat nyitottak stagnálásából.

A gazdasági válság éveit a bányavidék fejlődését is hátráltatták, de a főváros iparának fokozódó nyersanyagigénye rövidesen új lendületet adott gazdasági továbbfejlődéséhez. A bányászat mellett kitermelő iparágak nagyüzemei létesültek Dorog és Tokod községben. Mészáros, üveggyár, brikettgyár, karbidgyár, erőmű alakult Esztergom közvetlen szomszédságában. Míg a bányászat a maga munkaerőszükségletét csaknem kizárólag a bányászfalvak lakosságából és a kolonizált bányászokból elégítette ki, addig a kitermelő ipar üzemek — melyek 6—8 km távolságra fekszenek Esztergom belterületétől — már a város munkaerőfőlése egy részének is foglalkozást biztosítottak. *Esztergomból a környező ipari üzemekbe való*

napi kiingázás a húszas évek vége felé kezdett bontakozni, majd a következő periódusban — a harmincas és negyvenes évek közötti időszakban — tömegméretűvé szélesedett. Esztergom ipari népessége ennek kapcsán fokozatosan gyarapodott (8. táblázat). Kiheverte a helyi tőkés kisüzemek pusztulását és számbelileg is — bár csekély mértékben — gyarapodott a századforduló évéhez viszonyítva. A város iparforgalmi keresőnépessége 1900—1930 közötti időszakban, a súlyos válság ellenére is 32,5 %-ról 38,5 %-ra emelkedett, mivel munkaerői révén fokozatosan be tudott kapcsolódni a szomszédságában levő ipari termelő munkába. Korábbi válságából ez emelte ki s tette lehetővé városiasodása meggyorsulását, a harmincas évek végétől.

8. T Á B L Á Z A T

Esztergom kereső lakosságának foglalkozási megoszlása 1900—1941-ig

Foglalkozási ág	1900		1930		1941	
	a kereső népesség					
	absz. száma (fő)	%	absz. száma (fő)	%	absz. száma (fő)	%
Östermelés	2471	30,0	1966	25,5	1 737	15,5
Ipar + bányászat	2002	25,0	2123	27,4	3 866	34,4
Kereskedelem	400	5,0	490	6,5	835	7,5
Közlekedés	202	2,5	334	4,3	370	3,3
Közfoglalat	556	7,0	841	11,0	1 090	9,7
Véderő	967	11,8	390	5,7	1 473	13,2
Napszámos	114	1,4	64	0,8	217	2,0
Házi cseléd	880	10,8	437	5,6	405	3,6
Nyugdíjas	—	—	750	10,0	895	8,0
Egyéb	532	6,5	228	3,2	317	2,8
Összes kereső	8124	100,0	7623	100,0	11 205	100,0

Esztergom mezőgazdasági népessége arányait és abszolút nagyságát tekintve is némileg csökkent ez időszakban. Ennek kapcsán az ipar vált vezető foglalkozási ággá, bár még csak 2 %-os különbséggel előzte meg az őstermelést. A második helyre szoruló mezőgazdaság azonban fontos szerepet töltött be Esztergomnak a környező ipari-, bányászfalvakkal alakuló gazdasági kapcsolataiban. A szomszédos ipari falvak élelmiszerkereslete — főleg bor-, gyümölcsészükséglete — Esztergom mezőgazdaságának belterjesebbé válását gyorsította. A szántóföldi növénytermelés jelentősége már korábban is kisebb volt, mint a szőlőtermelésé, ez most még inkább fokozódott. A filoxéra pusztításait a szőlőtermelés fokozatosan kiheverte, és a gyümölcstermelés ez idő tájt kezdett mind több területet hódítani a várost keretező domboldalakon.

Esztergom központi funkciói körében már korábban is fejlett kulturális, oktatási, egészségügyi funkciók erősödtek tovább ebben az időszakban. Középiskoláinak számával országos viszonylatban is kiemelkedett városaink sorából. A tizenhétezer lakosú Esztergomban a harmincas években 12 közép- és középfokú iskola működött, melyek nagyobbik hányada egyházi alapítvány volt, fenntartásukról is az egyház gondoskodott. A város középiskolaiban tanuló környékbeli és más megyéből való diákok száma évről évre gyarapodott. Az egyházi székhely-jelleghez kapcsolódó intézmények, műemlékek,

valamint a koraárpadházi királyok várpalotájának 1934-ben megindult feltárása és helyreállítása a Várhegyen, egyre növekvő idegenforgalmat biztosítottak a városnak.

Esztergom a két világháború közötti időszakban is megtartotta megyei igazgatási funkcióját. 1920-tól az egyesített Komárom és Esztergom megyék közigazgatási székhelyeként működött. Az igazgatási vonzáskörébe tartozó területek közül csak a dorogi járással volt már korábban is igazgatási kapcsolata, a többi Komárom megyei terület forgalmilag kiesett hatóköréből. A város közalkalmazottainak száma igazgatási tevékenysége kapcsán megnövekedett, 1930-ban kereső népességének 11%-át tette ki. Többségük olyan intézményekben dolgozott, amelyek funkciói a város határán messze túlterjedtek.

A nem gazdasági jellegű funkciók hangsúlyozott szerepe a város életében az egyházi jelleg további erősödésére, s egyben arra is utal, hogy Esztergom fejlődésének gazdasági bázisai még hiányoztak, bár ezek kialakítására megtörténtek az első lépések. Ez a folyamat hatékonyabbá azonban csak a kapitalizmus utolsó periódusában, 1930–1945 között vált.

Esztergom gazdasági életét a második világháborút megelőzően kialakult háborús konjunktúra megélénkítette. A gyári nagyipart eddig teljesen nélkülöző város két nagyobb ipari létesítményhez jutott. 1937-ben létesült területén a Szerszámgépgyár, a következő évben pedig a mai Fémszerelvényszerűgyár elődje. A helyi munkaerőfeleslegre alapozódtak elsődlegesen ezek a gyárak, amelyek a fővárosi üzemekkel is jó kooperációs kapcsolatot tudtak itt fenntartani. A mainál jóval szűkebb keretek között dolgozó üzemek voltak, azonban így is új munkaalkalmakat jelentettek Esztergom lakói számára.

Környezete életébe az elmúlt félszázad alatt nagyobbára munkaerői kiingázása, mezőgazdasági terményeinek értékesítése, iskolái, kórháza és igazgatási funkciója révén kapcsolódó Esztergom most iparilag is lépett egyet. Ipari dolgozóinak száma néhány év alatt szépen gyarapodott, miként a város lakóinak összlétszáma is jelentősen emelkedett. Az ipari dolgozók egy hányadát Esztergom új gyáripara foglalkoztatta. A többség azonban a szomszédos ipari-bányavidéken levő munkahelyére utazott ki naponta. A konjunktúra éveit a bányavidéket szükségszerűen nagyobb ütemben fejlesztették, mint Esztergomot, s az iparvidék megnövekedett munkaerőigénye vonzotta a közeli lakóhelyekről ide a dolgozókat. Ez a vonzás elsődlegesen a mezőgazdasági bér munkásokra terjedt ki. Hatására az őstermelésből élők számaránya Esztergomban tíz esztendő leforgása alatt kerek 10%-kal csökkent. Az iparforgalmi népesség ez alatt a tíz év alatt 38%-ról 45%-ra növekedett. Az ipari fellendülés kimozdította Esztergomot korábbi stagnálásából.

A város fejlődéséhez nélkülözhetetlen szélesebb gazdasági bázis biztosítása és a városi funkciók sokirányú kifejlesztése azonban csak töredékeiben valósulhatott meg a kapitalizmusban. Inkább csak mint igény jelentkezett, mely nagyrészt kielégítetlen maradt. Ennek az igen összetett feladatnak a megvalósítása a szocializmusra várt.

Esztergom mai funkciói

Esztergom földrajzi fekvése a szocializmus építésének időszakában

A szocialista társadalmi-gazdasági rend kibontakozásával településeink életében is jelentős változások zajlottak le. A városi fejlődés mozgatórugója a szocialista ipar lett. Amilyen mértékben szerepet kapott a szocialista nagyipari termelésben a város, olyan ütemben nyílt módja a továbbfejlődésre, gazdasági bázisa mellett az ellátási városi funkciók bővítésére. Az ország gazdasági szerkezetében az ipar, s azon belül a nehézipar vált a vezető termelési ággá. A fokozatosan átalakuló területi munkamegosztás kapcsán a városi fejlődés élvonalába az ipari nyersanyaglelőhelyek — bányavidékek — közelében fekvő városok és a nehézipar korábbi centrumai kerültek. Budapest iparának továbbfejlesztése mellett az országban több új iparvidék alakult, kitermelő- és alapanyagfeldolgozó bázisokra támaszkodva. *Az iparosodás fő zónáiban felgyorsult a városok fejlődése és a városiasodás* korábban nem tapasztalt fellendülése zajlott és zajlik itt még napjainkban is. A Dunántúl É-i felén és az Északi-középhegység területén — az ország fő ipari zónájában — az elmúlt másfél évtized iparosodása nyomán a városfejlődés három jellegzetes formája bontakozott ki: 1. *Ipari nagyvárosok alakultak* — mint Miskolc, Győr stb. 2. A kitermelőiparok — főleg a szénbányák — területén *új városok keletkeztek*, mint Várpalota, Komló, Kazincbarcika, Ajka stb., kisvárosok jellegzetesen egyoldalú ipari profillal. 3. Az iparvidékek ezen új városi centrumainak, valamint egyéb kisebb beingázási centrumoknak gyors népességfeltöltődése és munkaerővonzásuk további lankadatlan növekedése indította el a közelükben fekvő *régi kisvárosok lakóvárosokká fejlődését*.

Ipari fejlődésünk az elmúlt másfél évtized alatt nem egyenletesen oszlott meg térbelileg az ország területén. A Duna vonala Mosonmagyaróvártól Dunaujívárosig és a Magyar-középhegység ÉK—DNy-i irányba húzódó vonulata képezték iparosodásunk fő zónáját. *Az iparfejlődés nem korlátozódott itt — mint korábban a kapitalizmus alatt — csupán egy-egy település iparosodására, hanem összefüggő iparterületeket, iparvidékeket alakított ki.* Ezeken az iparvidékeken — melyek egyik erősen fejlett egysége a dorogi iparvidék is — a munkahelyek és lakóhelyek térbelileg nagyarányúan differenciálódtak, éppen ennek következtében terjedt ki az iparosodás folyamata egyre nagyobb számú községre.

Az ipar telephelyein a szocializmus építésének időszakában jelentősen megnövekedett, hirtelen felduzzadt az ipari munkaerőszükséglet. Ez, valamint a tömegforgalmi személyszállítás jelentős fejlődése a munkaerőigények kielégítésének új módját hívta életre: a napi ingavándorforgalom nagyarányú kialakulását. A centrális fekvésű ipari munkahelyek és az őket körülölelő lakóövezetben levő lakóhelyek között a munkaerő — a kereső ipari lakosság — naponta ki-beáramlik. A munkaerőáramlás

ezen formája lehetővé tette nagyobb tömegű új munkaerőnek az ipari centrumokban való foglalkoztatását anélkül, hogy a dolgozókat meglevő lakóhelyüktől is elszakította volna.

A munkahelyek és lakóhelyek nagyarányú térbeli differenciálódása kapcsán új településforma bontakozik ki napjainkban az iparosodás fő zónáiban: az *ipari település-komplexum*. Ebben a munkahelyek koncentrállódásának középpontját — a beingázási centrumot — egyre táguló, mind több községet magába olvasztó lakóövezet gyűrűje öleli körül. Az *ipari komplexum munkahelycentruma és lakóövezete között sajátos munkamegosztás és ennek nyomán szerves funkcionális összekapcsolódás alakul ki*, mely a településkomplexum valamennyi integráns részének gyorsuló iparosodását és városiasodását biztosítja. A városiasodás ütemének fokozódásában jelentős szerep hárul a településkomplexum városi centrumára is.

A bányászat területén kibontakozó településkomplexumok lakóövezete nemcsak a környező községeket, hanem a közelükben fekvő régi kisvárosokat is magához kapcsolta. Az itt létrejövő településkomplexumok többsége többcentrumos. A centrumok egyikét régi kisvárosok alkotják — mint Tata, Esztergom stb. — kulturális, oktatási, egészségügyi stb. központi funkcióik, valamint lakóváros jellegük révén, mellettük az ipari munkahelycentrumok, azaz a fő beingázási centrumok pedig munkahelykoncentrációik révén válnak a településkomplexum központjaivá. Mind-egyikük szerepköre funkcionálisan kiegészíti egymást, s fokozatosan egymás mellé rendelődnek, a központi feladatok együttes ellátása tekintetében.

Esztergom városi fejlődésére döntő hatással volt, hogy *gazdaságföldrajzi fekvése* a szocializmus építése időszakában kedvezőbbé vált. Korábbi városi „Hinterlandja” — a dorogi járás területe — az elmúlt másfél évtized alatt iparvidékké fejlődött, amelynek ipara egyre növekvő szerepet nyert az ország gazdasági életében. Az itt kibontakozó ipari településkomplexum munkaerőszükségleteinek fedezésében, lakóhelyigényének fejlettebb fokon való kielégítésében és a vidék erősen városiasodó lakosságának ellátásában Esztergom, mint régi városi centrum, fontos feladatok megoldására hivatott. Az iparvidék települései közötti magasabb színvonalú munkamegosztás kibontakozása máris lendítően hatott Esztergom városi fejlődésére, bár még számos nehézséggel küzd szerepkörének el-látásában.

Forgalmi fekvésének korábbi hátrányai fokozatosan felszámolódnak. A várost közvetlen környezetével összekötő személyforgalom jelentősen fejlődött. A dorogi iparvidéken kialakult szélesméretű autóbuszforgalom központja ma Esztergom. Javult a távolabbi területekkel — elsősorban a fővárossal — való forgalmi kapcsolata is. Budapesttel autóbusz gyorsforgalom köti össze a várost, amely korábbi hajó- és vasúti összeköttetése mellett egyre jelentősebb szerepet nyer. A dunai személyhajóforgalomnak É felé Esztergom a végállomása, miként fejlődése a budapesti vasúti szárnyvonalnak is. Különösen az előbbinek van fontos szerepe a város turista- és idegenforgalma lebonyolításában.

Esztergom a csehszlovák — magyar határ dunai szakaszán fekszik, ott, ahol a Garam mellett vezető útvonalról — É-ről D-nek haladva — a legrövidebb gyorsforgalmi út vezet Budapest felé. A város dunai hídjának újjáépítése után — a KGST keretében a baráti Csehszlovákiával egyre inkább fejlődő kapcsolataink révén — ennek az útvonalnak ismét szerepe lesz Esztergom fejlődésében.

Budapest tágabb vonzáskörzetének É-i peremén fekszik Esztergom, viszonylag közel a fővároshoz, attól vasúton 52 km-re. A fővárosból való jó megközelíthetősége — főként az autóbuszforgalom kiépülése óta — megkönnyítette annak lehetőségét, hogy a budapesti ipar decentralizálása kapcsán Esztergomba olyan ipari vállalatok települjenek, amelyek számára

a fővárosi üzemekkel való kooperáció szükséges. Ennek a lehetőségnek felhasználása Esztergom ipari fejlődését segíti már a közeljövőben.

A főváros viszonylagos közelsége más vonatkozásokban is hat Esztergom városi fejlődésére. Városi alapfunkcióinak hatékonyságát némileg gyengíti, speciális funkciói körét — mint a turista- és idegenforgalmat — pedig erősíti Budapest közeli szomszédsága.

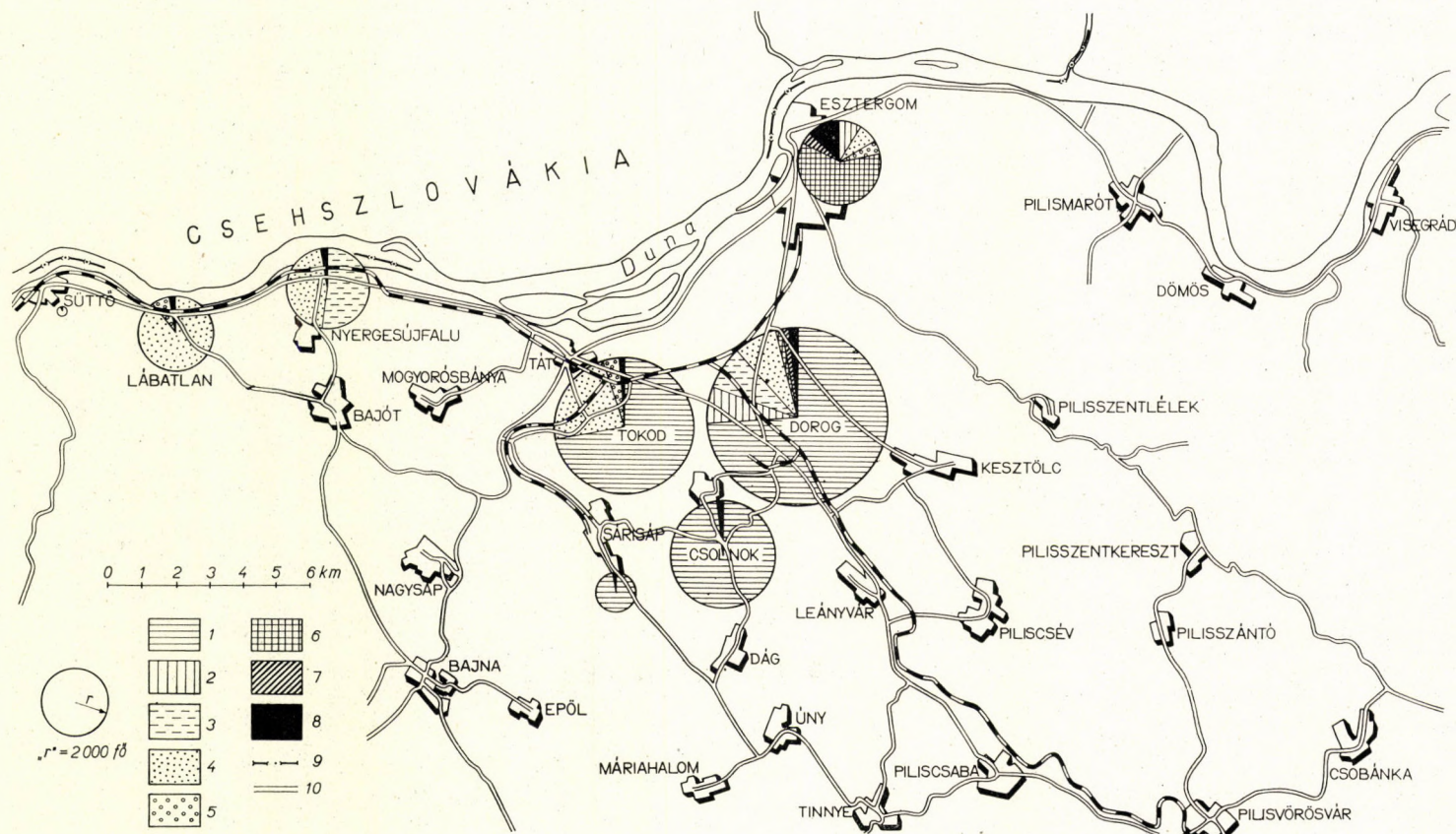
Esztergom a szocializmus éveiben fokozatosan fejlődő kisvárosaink sorába került. Városi fejlődésének az új utakon való kibontakozása nem zajlott le minden zökkenő nélkül, mint ahogy ma sem zavartalan továbbfejlődésének menete. Miután elhárultak annak akadályai, hogy szervesen bekapcsolódjék környezete iparosodásába, s lakóvárossá fejlesztése kapcsán városi élete új tartalmat nyert, elmúlt annak a veszélye, hogy csak muzeális értéként fungáljon, mint múltbeli örökségeket őrző település.

Esztergom városiasodó környéke — a dorogi iparvidék — fő vonásai

A dorogi iparvidék gazdasági szerkezete

A dorogi iparvidék kibontakozásának kezdetei még a kapitalizmus időszakába nyúlnak vissza. A terület értékes barnakőszénének kiaknázása az 1840-es években indult meg, de csak a századfordulót követően vett jelentősebb lendületet. A tőkés vállalatok érdeellentétei hosszabb ideig gátolták a dorogi szénbányászat fejlesztését, mint arra már korábban rámutattunk. Ezenkívül a természeti viszonyok is, elsősorban a terület erősen töréses szerkezete nehezítették a szénkitermelés fokozását. A szénrétegek csak kevés helyen zavartalan fekvésűek, leggyakrabban vetők mentén a mélybe sülyedtek. A mélységbeli kitermelést az állandó karsztvízveszély is gátolta. A műszaki nehézségek ellenére a 4500—5000 kalória fűtőértékű dorogi szén egyre nagyobb mennyiségben igyekeztek kitermelni már a tőkés rendben. Ez a fővároshoz közel fekvő szénvidék a századfordulót követően gyors ütemben megnövekedett budapesti gyáripár szén szükségletét volt hivatva fedezni. A Dorogi-szénmedencét ebben az időszakban gazdaságilag a főváros kapcsolta magához. A kitermelést kiegészítő iparágak csak lassan bontakoztak ki a területen. Szénfeldolgozóipar — szénleparlás, brikettgyártás — települt Dorogra, üveggyártás — mely erős szénfogyasztó — Tokodra, valamint cementgyártás Lábatlan és Nyergesújfalu vidékére. Az alapanyaggyártást a kapitalizmus időszakában csak kisebb méretű, szerényebb ipari üzemek képviselték. A szénkitermelés volt a terület profilja, fő feladata a főváros szénrel való ellátása. A vidék gazdasági élete Budapest függvénye volt.

A szocializmus építésének időszakában bontakozott ki valójában a terület iparvidék jellege. Az ország iparfejlődési üteme nem volt egyenletes mindent a szocializmus építése alatt sem. Egyes vidékek különösen gyors iramban iparosodtak, míg mások csak fokozatosan. A dorogi térség a legnagyobb ütemben fejlődő, iparosodó területeink egyike volt kezdettől fogva, máig is megőrizve fejlődési lendületét. Nemcsak mennyiségileg növekedett meg a vidék ipari termelése a szocializmus másfél évtizede alatt, hanem az ipar szerkezete is módosult (8. ábra). Feloldódott a szénbányászat korábbi egyeduralma és a Budapesttől való nagyfokú függés. A bányászat fokozódó kiszélesedése mellett — a terület nyugati pólusán — országcs viszonylatban is kiemelkedő méretű építőanyagipar és vegyipar fejlődött ki, s gyarapodik tovább is napjainkban (Lábatlan, Nyergesújfalu). A szénmedence keleti peremén pedig — Esztergomban — a gépgyártás lendült fel erősebben. Az iparvidék lelke, központja továbbra is a Dorogi-szénmedence, amely energiával és fűtőanyaggal látja el az itteni iparvállalatokat. A felszínre hozott szén nagyobbik hányada ma helyben kerül felhasználásra, bár a főváros szén-szükségletének kielégítésére is jelentős mennyiséget szállítanak.

8. ábra. A dorogi iparvidék iparági szerkezete és az ipar területi megoszlása (1960)

1 = szénbányászat, 2 = villamosenergiatermelés, 3 = vegyipar, 4 = építőanyagipar és űvegypar, 5 = fa-, papír- és nyomdaipar, 6 = gépgyártás, műszeripar, 7 = élelmiszeripar, 8 = vegyesipar, 9 = országhatár, 10 = országút

Az iparvidék csaknem mértani középpontjában fekszik a *szénvidék*. A kitermelés súlypontja korábban a Gete hullámos térszínén, Dorog—Tokod—Csolnok—Sárisáp körzetében helyezkedett el. A szocializmus éveiben új mezőket tártak fel. Ennek kapcsán a bányászat a mai centrumtól DNy, Ny felé húzódik. A legújabb kutatások a terület összes kitermelhető szénkészletét mintegy 80 millió tonnára becsülik. Az évi kitermelés átlagosan 1,5—2 millió tonna, amely az országos széntermelésnek mintegy 8%-át teszi ki. A fejlesztési lehetőségek figyelembe vételével a széntermelést az elkövetkező időszakban évi 3 millió, esetleg 4 millió tonnára kívánják növelni. Emellett a szénmedence élettartamát kb. 50 esztendőre becsülik.

A gépesítés foka ma még meglehetősen alacsony a Dorogi-szénmedence bányáiban. A nehéz rétegviszonyok — erős rétegzavartság, vezetők — valamint az állandó karsztvízveszély lassítják a gépesítés kiszélesítését. Ha ezen a téren döntő változás nem következik be, a gépi kitermelés foka lényegesen nem növekszik, akkor a termelés növelésének megvalósítása esetében tekintélyes számú új munkaerő beállítása válik szükségessé.

A medence szénének fő fogyasztói: a dorogi erőmű, a brikettgyár, valamint a szénleparló, a tokodi üveggyár, a lábatlani cementgyár és a viscósagyár Nyergesújfalun. Rajtuk kívül a MÁV és Budapest még a jelentősebb fogyasztók.

Az *építőanyagipar* a terület másik fontos iparága. Nagyméretű kifejlődését a vidék építőközetekben való gazdagsága is segítette. Nagy mennyiségben fejthető itt az építőkövek számos változata. A Pilis mészköveit hasznosítja a dorogi mészmű, a Lábatlan környéki márgákat a cementgyárban, a Sárisáp területén lelt kaolinos márgát, agyagot pedig a település új iszapolójában dolgozzák fel. Csaknem valamennyi községben van kavics- vagy agyagbánya és számos kisebb teljesítményű — helyi igényekre termelő — téglagyár. A járás jól faragható homokkövei a kőfaragóipart fejlesztették ki, mely ma is működik Süttő környékén.

A leggyorsabban fejlődő iparágak egyike e vidéken a *vegyipar*, mely a jövőben egyre nagyobb teret nyer az iparvidék életében. A közelmúltban újra bővített nyergesújfalui viscósagyár műszálettermelése képviseli a vegyipart. Feladata a hazai műszálszükséglet fedezése és az importműszál fokozatos kiszorítása textiliparunkból. A gyár mint nagy vízfogyasztó, közvetlenül a Duna mellé települt. Energiaigényét, mely szintén tekintélyes, a szénmedencében előállított elektromosáram fedezi. Munkaerőigénye jóval csekélyebb, mint a másik két vezető iparágé — a bányászaté és építőanyagiparé —, de szemben velük a vegyipar jövőbeni perspektívái kedvezőbbek.

Az esztergomi *szerszámgépgyártás* — a vegyiparhoz hasonlóan — a jövőben fellendülő iparágak sorába tartozik. Jelentősége, országos viszonylatban eltörpül ugyan a főváros gépgyártása mellett, de a célgépgyártás gyorsított fejlesztése fokozott szerepet biztosít neki már második öt éves tervünk megvalósítása során (9. táblázat).

Az *iparvidék szerkezetét tekintve, ma is erősen egyoldalú. A nehézipar minden más ágazatot kiszorít, így a könnyű- és élelmiszeripar — nagyüzemi termelés formájában — csaknem teljesen hiányzik e területről. Ez több szempontból is hátrányos, melyek között különösen kirívó a női munkaalkalmak nagyfokú hiánya. A nehézipar jelenlévő ágazatai nem nyújtanak alkalmat a nők foglalkoztatására, pedig mint munkaerőtartalék tekintélyes tömeget képviselnek. A foglalkoztatás nemenkénti megoszlásának*

9. T Á B L Á Z A T

*A dorogi iparvidék jelentősebb iparvállalatainak termelési érték és dolgozólétszám szerinti csoportosítása (1960)**

Vállalat	Termelési érték		Dolgozók létszáma	
	ezer Ft	%	fő	%
Dorogi Szénbányászati Tröszt, Dorog	390 698	27,5	10 185	61,0
Cement és Mészművek, Lábatlan	323 163	22,8	1 385	8,3
Magyar Viscosagyár, Nyergesújfalu	188 384	13,3	1 295	7,8
Dorogi Szénfeldolgozó Vállalat, Dorog	181 183	12,8	547	3,3
Eternit Művek, Nyergesújfalu	134 471	9,5	884	5,3
Üveggyár, Tokod	92 926	6,5	995	6,0
Szerszámgépgyár, Esztergom	64 113	4,5	923	5,5
Dorogi Járási Sütőipari Vállalat, Esztergom	24 529	1,7	155	0,9
Komárom Megyei Bánya- és Építőanyagipari V. Esztergom	20 043	1,4	315	1,9
Összesen	1 419 510	100,0	16 684	100,0

* Komárom megye legfontosabb statisztikai adatai. Tatabánya 1960.

jövőbeni módosulása, a nők nagyobb arányú munkábaállítása csak kellő számú új munkalehetőség feltárásával oldható meg. Ez azonban elég nehéz feladatnak ígérkezik, mivel szükségszerűen a már meglevő ágazatok bővülésére kerülhet sor a közeljövőben.

Az iparok csaknem kizárólag nagymennyiségű nyersanyag és szén mozgását igénylik. Ezeket kis távolságból, környékükről tudják nagyobbára fedezni. A nyersanyagok jelentősebb távon való mozgatására csak az import alapanyagok tekintetében szorul a vidék ipara. Az iparok többsége erősen munkaigényes. Első helyen áll ebben a tekintetben a bányászat. A termelés további fejlesztése a jövőben új munkaerők beállítását igényli.

Az ipar munkaerőigényei szorosan kapcsolódnak a települések jövőbeni sorsának alakulásával. A távlati tervek munkaerő mérlege hiányában a fejlődés ütemének bemutatásával próbálom érzékeltetni a jövőbeni lehetőségeket. E célból összevetettem az egyes iparágakban 1960-ban és 1955-ben foglalkoztatott keresők számát az 1930. évi állapottal. A 10. táblázat adatai jól szemléltetik a termelés fejlődésében, a munkaerő számbeli növekedésében bekövetkezett módosulásokat.

10. T Á B L Á Z A T

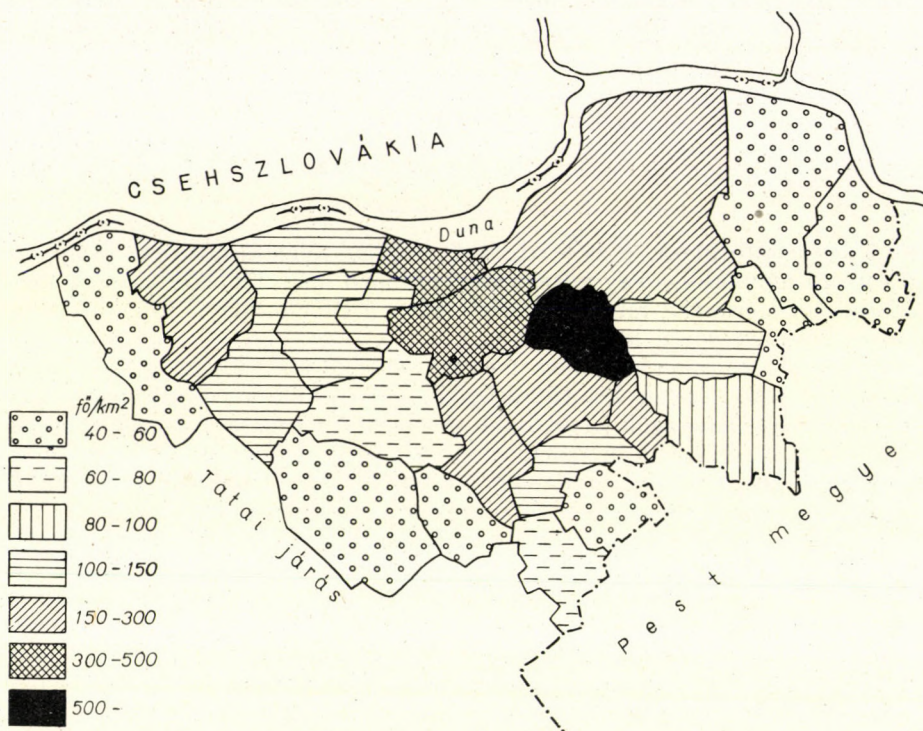
A munkaerő számának alakulása 1930—1960 között a dorogi iparvidéken

Iparágak	Az iparvidék üzeimben foglalkoztatottak száma (fő)		
	1930-ban	1955-ben	1960-ban
Bányászat	3628	9082	10914
Építőanyagipar, üveggyártás	923	2815	4833
Gépgyártás, vasipar	179	1255	1643
Vegyipar	—	1021	1672
Villamosenergiaipar	101	554	569
Kisipar, kézműipar	1339	1137	
Egyéb ipar	854	209	1271*
Összesen	7024	16073	20902

* Kisipar, egyéb ipar együtt 1960-ban.

Az elmúlt 30 év alatt csaknem 15 000 fővel növekedett az iparban foglalkoztatottak száma a járás területén. Ez a jelenlegi kereső népességnek mintegy harmadrésze. Ilyen arányú növekedésre ugyan nem lehet számítani a jövőben, de nem valószínű, hogy jelentéktelenre csökkenne a bánya-iparvidék újabb munkaerőigénye. A beköltözők letelepítése új lakótereket igényel; erre — mint azt a későbbiekben még részletesebben kifejtjük — Esztergom mutatkozik legalkalmasabbnak.

9. ábra. A dorogi iparvidék népsűrűsége (1960)

A dorogi iparvidék népesség- és településstruktúrája

A település- és népességviszonyok szoros összefüggésben vannak a terület gazdasági életével. A munkahelyek számbeli alakulása, munkaerőigényük, térbeli eloszlásuk és jellegük jelentősen kihat a lakóhelyek sorsának alakulására is, amelyekkel kölcsönhatásban állanak. A települések lélekszám-beli gyarapodását, a népesség foglalkozási struktúráját, s ezeken keresztül közvetve az arculat alakulását is befolyásolja a vidék gazdasági életének fejlődése, jellegének formálódása. Szembetűnően jelentkezik mindez a dorogi iparvidéken is a népesség- és településstruktúra alakulásában (9. ábra).

A Gerecse tagolatlan főtömege és a Pilis mészkővidéke, valamint az andezitvulkáni Esztergom–Visegrádi-hegység településszegény területe közötti

tájat tölti ki a dorogi járás. A gyéren lakott peremvidékekkel ellentétben, a *Gete alacsony dombvidékén és a Duna mentén tömörülnek a települések, igen erősen zsúfolódva*. A szénvidéken és a folyót kísérő teraszokon szinte egymást érik a falvak, alig van 4–5 km távolság közöttük. Ezen a területen — a Lábatlan, Sárísáp, Esztergom közötti háromszögben elhelyezkedő településekben — a népsűrűség az országos átlag többszörösét is eléri, 150–500 fő/km². Ide, az iparvidék összterületének mintegy kétharmadára koncentrálódott a járás 85 000 főnyi lakosságának majdnem 90%-a. Ezt a nagy népsűrűségű centrumot veszi közre félkörívben a peremterületeken fekvő községek közepes sűrűségű zónája, ahol átlagosan 40–80 fő jut 1 km²-re.

A terület és a népesség relációjáról nagy vonalakban tájékoztatott a népsűrűség. A népességnek a területen való elhelyezkedését más oldalról mutatja be a települések lélekszám szerinti csoportosulásának vizsgálata.

A bányavidékre jellemző településstruktúra kellő mélységű feltárása céljából — a nagyszámú csoportos külterületi lakott helyek jelenléte miatt — a közigazgatási határokon belüli bel- és külterületi tagozódást messzemenően figyelembe kellett venni. Mind lélekszámát, mind funkcióját tekintve a dorogi iparvidék számos külterületi lakott helye jelentősebb, vagy legalább olyan jelentőségű, mint maga a belterület (II. táblázat).

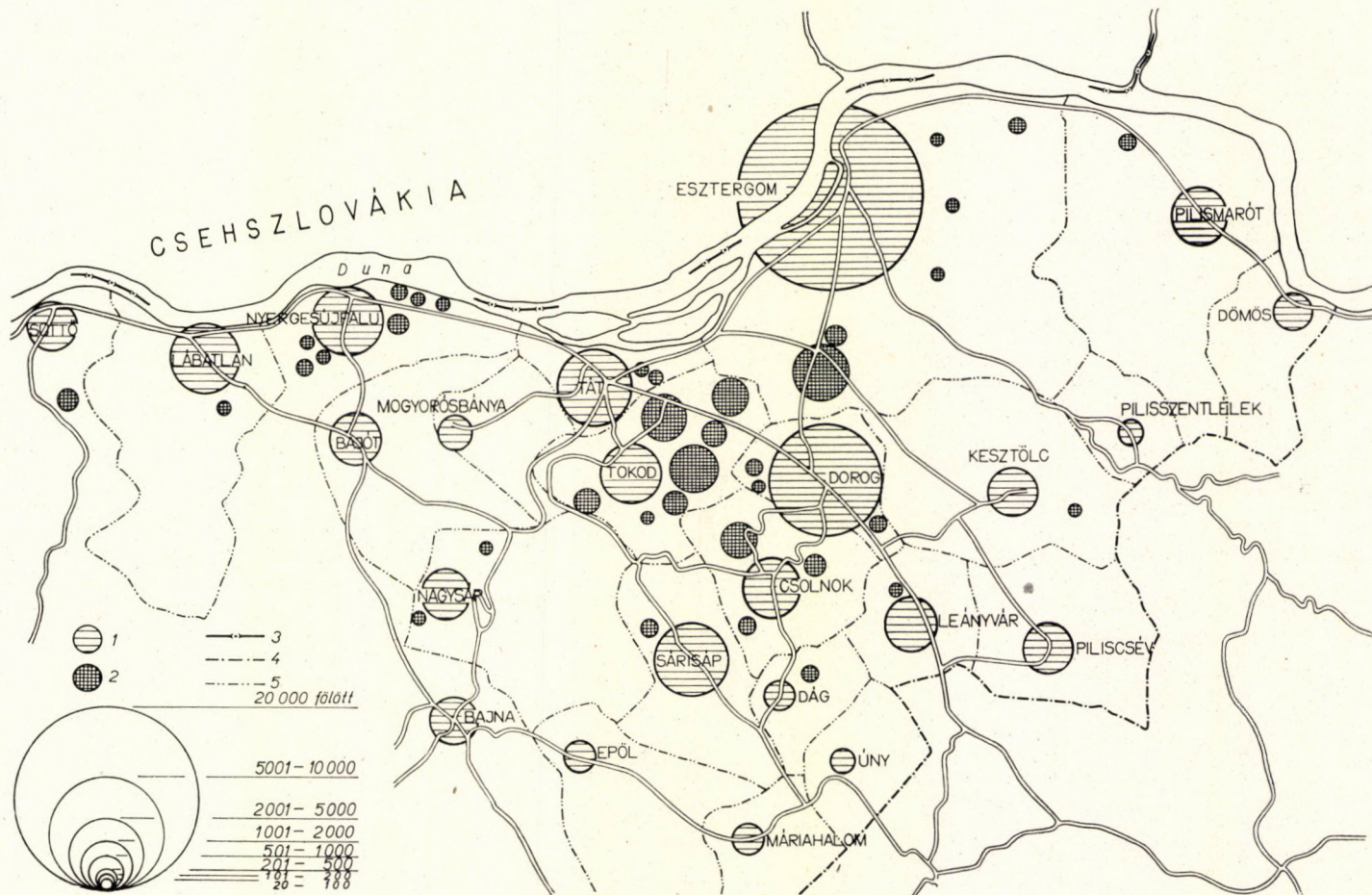
11. T Á B L Á Z A T

A települések nagyságrendi kategóriái lélekszám szerint a dorogi iparvidéken (1960)

Nagyságrendi kategóriák (lakosság)	Települések száma	Népességük	
		száma (fő)	%
1—1000.....	5	3 396	4,03
1000—3000.....	10	17 824	21,15
3000—5000.....	5	22 484	26,68
5000—10 000.....	2	17 498	20,77
10 000—30 000 ...	1	23 065	27,37
Összesen.....	23	84 267	100,00

A népesség területi eloszlására az erős szórtság jellemző. *Apró, kis lélekszámú falvakban és bányászkolóniákban lakik a népesség nagyobbik hányada*. Az 5000 főnél csekélyebb lélekszámú falvak a települések 48%-át alkotják. De ennél is kisebb népességű tömörülések a jellemzők, mert a falvak átlagos nagysága 2000 fő körüli. Csupán Esztergom emelkedik ki az apró falvaknak ebből a sűrű láncolatából, belterületén 22 000 főnyi népességet tömörítve. Rajta kívül a közvetlen szomszédos Dorog az egyetlen népesebb település, azonban ennek lélekszáma sem haladja meg a 10 000 főt. Az iparvidék jellegzetes települése a 7000 lakosú Tokod. Igazgatási területén az ófalut hat külterületi csoportos lakott hely veszi közre, amelyek mindegyike népesebb az ófalunál, 500–2000 főnyi a lakosságuk.

A dombvidékek hajlataiban, patak mentén megülő apró falvak s az őket sűrű rajban körülvevő bányászkolóniák adják a járás településhálózatának jellegzetességét (2. kép). Az apró falvak többsége gyenge talajú határral rendelkezik, mely a feudalizmus időszakában sem volt képes nagyobb népesség ellátását biztosítani. A kapitalizmusban megindult és a terület nagy részén általánossá vált bányászás még inkább megerősítette, sőt fokozta a szórtságot. Az aknák közelében felépített kolóniák a munkahely és lakóhely közelségét igyekeztek biztosítani. A bányászat továbbvándorlása viszont

10. ábra. A kül- és belterületi népesség megoszlása a dorogi iparvidéken (1960)

1 = belterületi lakónépesség, 2 = külterületi lakónépesség, 3 = országhatár, 4 = megyehatár, 5 = községhatár

új kolóniák kiépítését tette szükségessé, melyek igen aprók, ang 200—300 főt befogadók voltak. A falvak már eredetileg is sűrű láncolata nem igényelte nagyobb lélekszámú kolóniák kialakítását, mivel az egymáshoz és a bányákhoz is közel fekvő falvak népessége biztosította elsődlegesen a szükséges munkaerőt. Ma népesebb külterületi csoportos település csupán Tokodaltáró és Esztergom-Kenyérmező. Mindkettő lélekszáma 2500 feletti. Dorog egykori kolóniája már összeépült az ófalu területével (10. ábra).

A csoportos lakott helyeken kívül csak igen gyér arányban akad szórványtelepülés. Az egyébként is helyszűkével küzdő települések nagyobbára

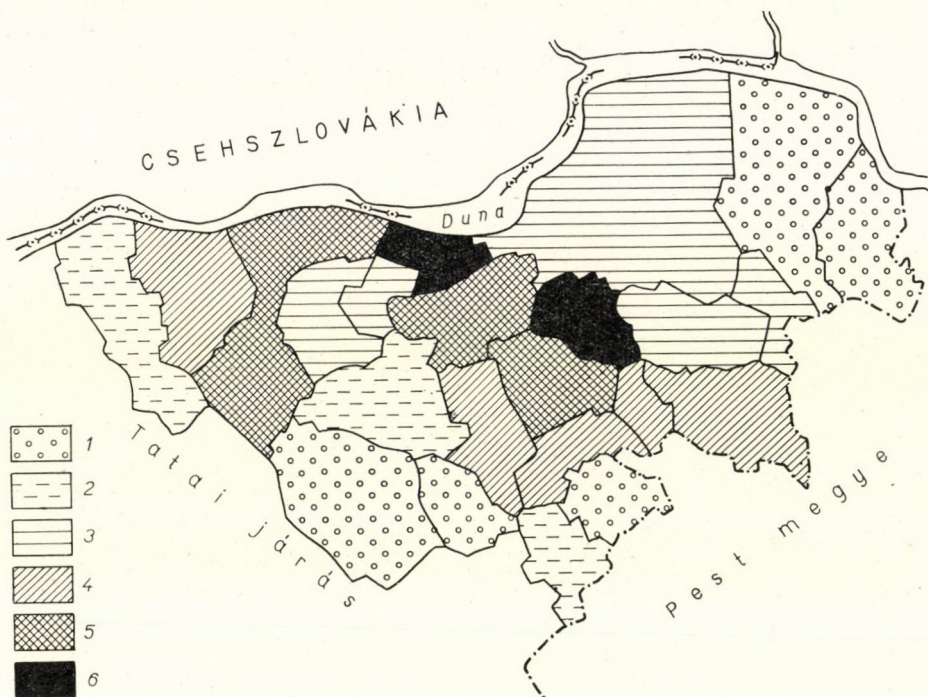
2. kép. A térszínből enyhén kiemelkedő rögdarabok lábánál fekszenek a települések. Csolnok (KISZELY ISTVÁN felv.)

minden beépíthető területet igénybe vettek már. A helyhiány és vízhiány fejlődésükben nem csekély mértékű gátló tényezőként szerepel napjainkban. Különösen áll ez az alábányászott területeken fekvő Dorog, Tokod, Csolnok esetében. Egyedül Esztergom területén van nagyobb, beépítésre kedvező terület, amely ugyanakkor nem esik távol a bánya- és iparvidéktől.

A beáramlott új munkaerő letelepítése, legkedvezőbb területi elhelyezése nem kis gondot okozott már a gazdasági vezetésnek s ma sem tekinthető a kérdés véglegesen rendezettnek.

Az ipari munkahelyeknek a szénmedence és a Duna vonalán való koncentrációja irányította a népesség területi eloszlását, s a bányászkodás igényei a külterületi szóródást. *Az iparosodás mérete és telephelyeinek munkaerő-szükséglete meghatározó jellegű volt a települések népességszámának alakulására, foglalkozási szerkezetük profiljának formálódására.* Az őstermelésről a bányászkodásra való áttérés üteme szoros összefüggést mutat a települések lélekszámának fejlődésével (11. ábra).

A szénbányászat a századfordulón nagyjából Dorog—Csolnok—Sárisáp körzetére korlátozódott. Munkaerőigénye ezeknek a falvaknak a népességét duzzasztotta fel a bevándorolt bányászokkal, majd fokozatosan átalakította a bennszülött lakosság foglalkozási struktúráját is. A népességkoncentráció méreteire jellemző, hogy 1900—1930 között Dorog lakosainak száma mintegy 300%-kal növekedett. Csolnoké is meghaladta a 180%-ot. Tokod és Mogyorósbánya is rövidesen felzárkózott az iparos falvak csoportjába.

11. ábra. A települések népességszámának alakulása a dorogi iparvidéken 1900—1960 között

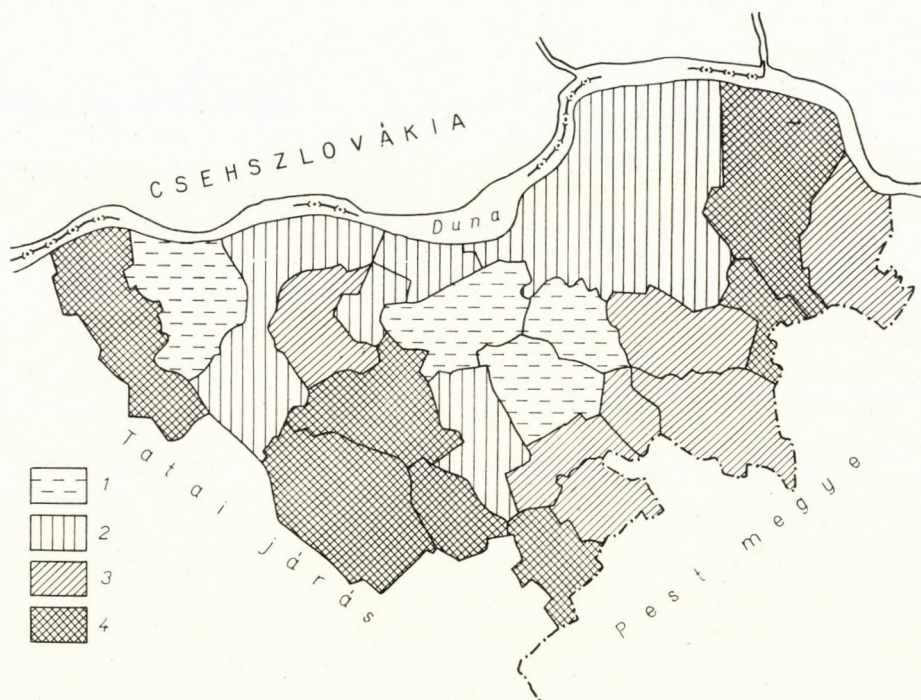
Index: 100 = 1900. évi népesség. 1—6 = az 1960. évi népesség az 1900. évi százalékában. 1 = 85—99, 2 = 100—109, 3 = 110—149, 4 = 150—199, 5 = 200—349, 6 = 350—550

Ezek a települések képezték a későbbiekben kibontakozó ipari-bányavidék magját. Agrárnépességük már a századfordulón 50% alá csökkent, 1930-ban pedig Dorog, Csolnok, Tokod kereső lakosságának csupán 5—15%-a élt őstermelésből, míg a népesség túlnyomó többségét a bányászat és ipar foglalkoztatta.

A nyugati irányban húzódó bányaművelés — új aknai megnyitása kapcsán — további falvakat vont a maga hatáskörébe, s alakította át rövid idő alatt azok foglalkozási struktúráját. Bajót, Kesztlő, Leányvár, Tát lakosságának jelentős része vált így ipari dolgozóvá a harmincas években.

1930-ban a járás 23 települése közül már csak hat községben élt a kereső lakosság kétharmadánál nagyobb tömeg őstermelésből. Ezek a települések — Dömös, Pilismarót, Bajna, Nagysáp, Máriahalom és Úny — egy nem

egészen összefüggő mezőgazdasági övezetet képeztek a szorosabb értelemben vett ipari magterület körül. Ebben a mai iparvidék történeti magját jelentő Dorog—Tokod—Csolnok—Sárisáp körzetben az ipar minden más foglalkozási ágat kiszorított, mivel itt a kereső népesség több mint 70%-a a szénbányákban, gyáripari üzemekben dolgozott. Ez a kép a felszabadulásig lényegileg már nem igen változott, csak az átmeneti övezetben — az ipari centrumot körülvevő iparosodó falvakban — emelkedett fokozatosan tovább az ipari népesség aránya az őstermelők rovására.

12. ábra. Az agrárnépesség aránya a dorogi iparvidéken (1960)
1 = 1—10%, 2 = 11—20%, 3 = 21—30%, 4 = 31—50%

A szocialista iparosítás jelentős új feladatok elé állította a járást. Az iparvidék komplex fejlesztése a korábbiakhoz viszonyítva is soha nem látott mértékben növelte meg az új munkaalkalmak számát. Ugrásszerűen nőtt a terület munkaerő-igénye. Már nem is lehetett csupán a helyi népesség bevonásával megoldani, kielégíteni, noha a helybeli, még őstermelésből élők soraiból újabb nagy tömegeket hódított el az ipar. Az agrárnépesség számaránya — a tetemesen megnövekedett ipari népesség mellett — jelentős mértékben zsugorodott (12. ábra).

A járás 22 községe között egyetlen agrár jellegű sem akadt az 1960. évi népszámlálás időpontjában. Az őstermelők számaránya a községek túlnyomó többségében 10—20% közötti. A szénmedence peremén fekvő községekben él csak nagyobb tömegű agrárnépesség, de ezek aránya sem éri el a 40%-ot (Bajna 37,6%, Epöl 33,9%, Pilismarót 34,3%).

A viszonylag szűk területre koncentrálódott ipari telephelyek tetemesen felduzzadt munkaerőigénye az elmúlt évtized folyamán nagyméretű szívóhatást gyakorolt a közeli és távolabbi települések lakosságára. Ez a népesség két sajátos mozgási folyamatát váltotta ki itt is: az iparvidékre való tömeges népességbeáramlást — állandó és ideiglenes vándormozgalom formájában — és az ingavándorforgalom tömegméretűvé fokozódását. Az 1949—1959 közötti időszakban mintegy 12 500 fővel gyarapodott a dorogi iparvidék népessége, melynek jelentős hányada vándorlási nyereségből származott. Ha az ideiglenes jelleggel beköltözötteket is figyelembe vesszük, a népességnövekedés további 20—30 %-kal nagyobbodik. Ennek az országos méretekben is kiemelkedő bevándorlásnak kapcsán a szénmedence meglehetősen szűk lakóterülettel rendelkező *beingázási centrumai rohamosan telítődtek*. Tokod, Csolnok, Bajót, Dorog hamarosan csak igen korlátozott méretekben tudtak újabb betelepülőket befogadni. *A további beköltözések a velük szomszédos — munkahelyeiktől alig 5—10 km távolságra fekvő — települések felé irányultak*. Ennek kapcsán gyarapodott fokozódó ütemben Esztergom, Piliscsév, Leányvár stb. népességszáma; míg a közelmúltban Tát, Nyergesújfalu, Lábatlan területén lezajlott nagyarányú állami lakásépítkezések és Dorog, Csolnok területén a családi lakóházépítési akció a munkacentrumokba való beköltözést segítették elő (12. táblázat).

12. T Á B L Á Z A T

A népesség tényleges szaporodása és vándorlási különbözete a dorogi iparvidéken 1949—1959 között

Település	Népesség száma, 1960	Tényleges szaporodás 1949—1959 között		Vándorlási különbözet 1949—1959 között*	
	fő	fő	%	fő	%
Esztergom	23021	2981	14,9	865	4,3
Bajna	2142	229	12,0	— 36	— 1,9
Bajót	1659	150	9,9	— 72	— 4,8
Csolnok	4223	566	15,5	— 35	— 0,9
Dág	1229	99	8,8	— 22	— 1,9
Dorog	9994	1139	12,9	— 48	— 0,5
Dömös	1230	107	9,5	44	3,9
Epöl	711	17	2,4	— 42	— 6,1
Keszthely	2413	145	6,4	— 83	— 3,7
Lábatlan	4711	1236	35,6	688	19,8
Leányvár	1515	151	11,1	— 132	— 9,7
Máriaalom	657	66	11,2	— 99	— 16,7
Mogyorósbánya ...	878	106	13,7	— 57	— 7,4
Nagysáp	1727	241	16,2	— 49	— 3,3
Nyergesújfalu	4910	949	24,0	355	9,0
Piliscsév	2247	324	16,9	67	3,5
Pilismarót	1821	109	6,3	64	3,7
Pilisszentlélek	459	58	14,5	— 37	— 9,7
Sárisáp	4182	774	22,7	213	6,2
Süttő	1792	163	10,0	43	2,6
Tát	4407	2423	122,0	1992	100,4
Tokod	7498	367	5,1	— 896	— 12,6
Úny	683	78	12,9	— 2	— 0,3

* Csak az állandó jellegű költözések különbözetét mutatja, így ez a vándorlási különbözet nem öleli fel a teljes népességvándorlást, annál jóval kisebb.

A munkahelygócponokat környező *községek folyamatos feltöltődése az iparvidék napi ingavándorforgalmát jelentősen tovább szélesítette*. A vándorbányászkodás folytán a területen már évtizedek óta fennálló keresztingázások mellett az elmúlt 15 esztendő alatt tetemesen megnövekedett munkerő-igények kielégítése az ingázást tömegmértűvé alakította. Az autóbuszforgalom fejlesztése révén lehetővé vált, hogy az ipari centrumokban dolgozók — Dorog, Tokod, Csolnok üzemeiben, bányáiban foglalkoztatottak —

13. ábra. Az ipari keresők aránya az összkeresőkhöz viszonyítva a dorogi iparvidéken (1960)

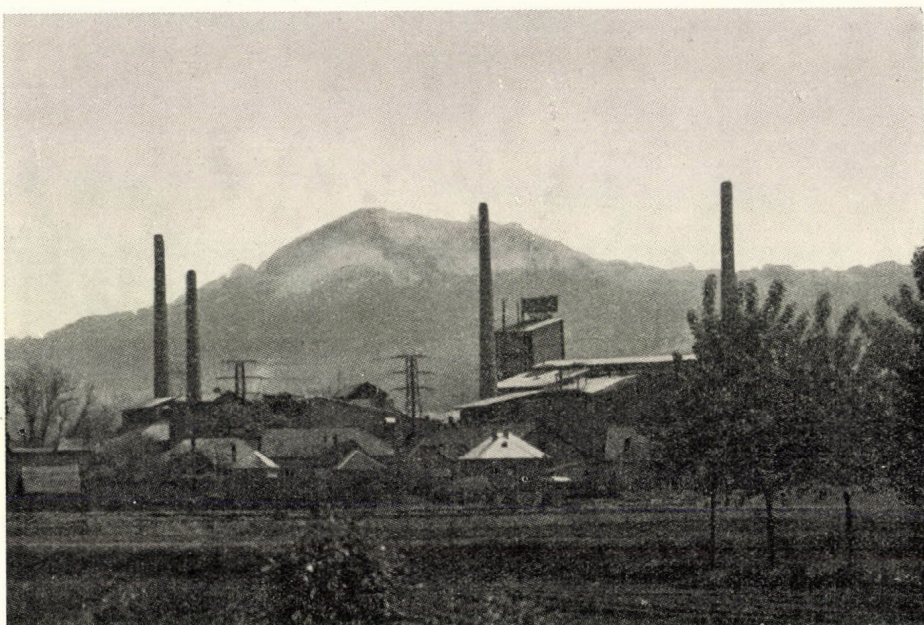
1 = 1—30%, 2 = 31—40%, 3 = 41—50%, 4 = 51—60%, 5 = 61—80%

tekintélyes hányada ne a munkahelyén lakják, hanem attól 5—15 km távolságra fekvő településekben. A terület népességének iparosodása egy ilyen „mobil” népesség bekapcsolása révén ölthetett a továbbiakban már olyan méretet, hogy ma méltán megilleti az iparvidék megjelölés.

A terület 22 községe között ma egyetlen sincsen, amelyben 25%-nál alacsonyabb volna az ipari keresők aránya (13. ábra). Az ipar túltengésére jellemző, hogy a vidék össznépességének mintegy 60%-át képviselő kilenc község lakosai csaknem kizárólag ipari foglalkozásúak, kereső népességük 60—70%-a ipari dolgozó. A dorogi iparvidék tehát népessége foglalkozási struktúráját tekintve az ország legiparosodottabb tájainak egyike.

A terület iparvállalatainak telephelyein foglalkoztatottak száma meghaladja a 20 000 főt. Az ipari munkahelyek nem egyenletesen oszlanak el, hanem néhány község területére koncentrálódtak. Dorog, Csolnok, Tokod, Nyerges-

újfalu, Lábatlan és Esztergom fő centrumaik (3. kép). Dolgozóiknak mintegy fele csupán a helybeli lakos. Rajtuk kívül a környező településekből naponta ide beáramló mintegy 10 000 dolgozó munkahelyei ezek az üzemek. A szénmedence három községe — Dorog, Tokod és Csolnok — a legjelentősebb beingázási centrumok az iparvidéken. Dorog mintegy 3000 főnyi napi beingázó dolgozója között legnagyobb számban Esztergom lakosai szerepelnek. A dorogi lakóteleppel területileg is összenőtt Esztergom-Kenyérmezőről — amely Esztergom legnagyobb külterületi lakott helye — 290

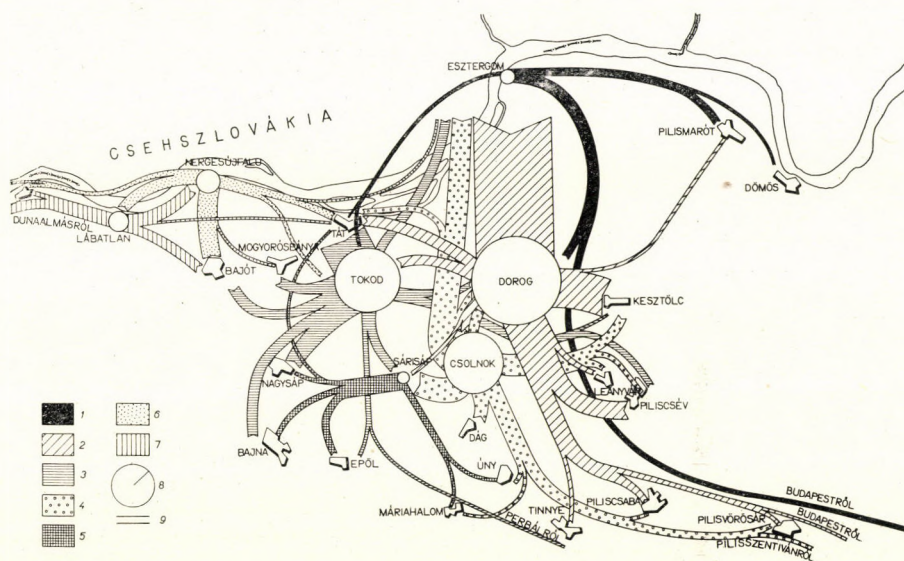
3. kép. Ipartelep a dorogi iparvidéken (KISZELY ISTVÁN felv.)

fő utazik ki naponta a közvetlen szomszédos dorogi üzemekbe, amelyek a város belterületétől alig 6—7 km távolságra vannak. Az iparvidék nyugati peremén — Lábatlan, Nyergesújfalu területén — levő ipari üzemek ingavándorforgalma méreteiben jóval szerényebb, mint a szénmedencéé. Ipari munkavállalóik 58—65%-a helybeli lakos, akik között igen sok az új lakótelepre beköltözött korábbi beingázó. Az iparvidék keleti peremén fekvő Esztergom csak igen csekély méretű beingázás színhelye, nagyobbára helybeli lakos dolgozókat foglalkoztat. Beingázóinak száma mindössze 474 fő. Ennél azonban jóval nagyobb a városból naponta kiingázók tábora, a beingázóknak mintegy négyszerese: 1566 fő. Esztergom naponta ki-beáramló ipari ingázó népességének csaknem harmada lakik a város közigazgatási határain belül fekvő, de Doroggal térbelileg már összeforrott Esztergom-Kenyérmezőn (14. ábra).

Az ingavándorlás révén feloldódott a munkahelyek és a lakóhelyek korábbi, azonos igazgatási egységen belüli térbeli együttese. A térbeli differenciálódás szerves velejárójaként zajlik az igazgatásilag széttagolódó településrészek funkcionális integráló-

dása. A munkahelycentrumok körül egyre szélesedő, táguló lakóövek bontakoznak ki, melyek valamennyien egy településagglomeráció integráns részeivé válnak fokozatosan. Az iparvidék — mint településkomplexum — szerkezetileg két fő részből áll: 1. a viszonylag kis területre — néhány község területére — koncentrálódott munkahelycentrumok, ill. beingázási centrumok és 2. azt körülölelő lakóhely funkciójú községek övezete. Szerves kapcsolódásukat a dolgozók lakó- és munkahelyük közötti napi tömeges áramlása teremti meg.

Az *ipari munkahelyek gócpontjai* Dorog, Tokod, Csolnok, Látatlan és Nyergesújfalu. Esztergom és Sárísáp maguk is jelentős számú ipari dolgozót

14. ábra. A dorogi iparvidék napi inga-vándorforgalma (1960)

1 = Esztergomba, 2 = Dorogra, 3 = Tokodra, 4 = Csolnokra, 5 = Sárísápra, 6 = Nyergesújfalura, 7 = Látatlanra beingázó ipari dolgozók; 8 = beingázási centrumonként a beingázók száma: 1300 fő = rádius; 9 = az egyes településekből kiingázók

foglalkoztatnak ugyan, emellett tekintélyes kiingázó népességgel is rendelkeznek (13. táblázat). A beingázás fő centrumait képező 5 község területén lakik a járás községei össznépességének csaknem 50%-a. „Nappali népességük” mintegy 8000 fővel haladja meg a beingázások révén az „éjjeli népességszámot”. A hozzájuk kapcsolódó „mobil” népesség az 5–15 km sugarú körzetben fekvő lakóhelyközségekben lakik. Az ipari centrum munkaerővonzása a járás egész területére kiterjed, de nem azonos intenzitású mindenütt. A legszorosabb a kapcsolat a szénmedencét közvetlenül keretező községekkel, Bajót, Dág, Keszthely, Leányvár, Mogorósbánya, Nagysáp, Piliscsév és Tát tartoznak soraikba. Ezek területén nincs ugyan számottevő ipari munkahely, mégis népességük 35–70%-a ipari dolgozó, akik valamennyien kiingáznak. Agrárnépességük általában 10–15% körüli. Ezek a községek alkotják az *iparvidék lakóövezetének belső gyűrűjét*. Ezt a zónát öleli körül a *külső lakóövezet*, amely Bajna, Epöl, Máriaalom, Pilisszentlélek és Úny községeket foglalja magába. Kereső népességük 25–35%-a ipari kiingázó, akik mellett ma még 30–40% az őstermelésből élő keresők

13. T Á B L Á Z A T

A munkahely jellegű települések és a lakóövezet mobil és stabil népessége a dorogi járásban (1960)

I. Munkahelytelepülések

	Az ipari telephelyeken dolgozók				Kiingázó ipari dolgozó (fő)
	összes száma	közül			
		helybeli lakos			
		beingázó			
	fő	%	fő		
A) <i>Beingázási centrumok :</i>					
Dorog	5337	2401	45,0	2936	621
Tokod	4303	2057	47,8	2246	248
Csolnok	3030	1040	34,4	1990	115
Nyergesújfalu	2434	1563	64,2	871	241
Lábatlan	2254	1324	58,7	930	181
Összesen.....	17358	8385	48,2	8973	1406
B) <i>Munkahelyek jelentős számú kiingázókkal :</i>					
Esztergom	2254	1 780	79,0	474	1566
Sárisáp	1081	647	59,9	434	509
Összesen.....	3335	2 427	73,0	908	2075
A + B együtt	20693	10812	52,0	9881	3481

II. Lakótelepülések

	Kiingázó ipari dolgozók		Agrár- keresők %-a
	száma	összkeresőkhöz viszonyított %-a	
A) <i>Belső lakóöv :</i>			
Bajót	534	65,3	12
Dág	225	40,0	23
Kesztőle	663	57,6	17
Leányvár	232	36,2	12
Mogyorósbánya	200	54,0	10
Nagysáp	290	38,3	38
Piliscsév	562	48,3	20
Tát	1106	56,4	7
Összesen	3812	51,3	
B) <i>Külső lakóöv :</i>			
Bajna	257	25,4	44
Epöl	123	33,0	41
Máriaalom	91	32,0	29
Pilisszentlélek	55	29,6	41
Úny	110	34,6	35
Összesen	636	30,9	
A + B együtt	4448		
C) <i>Vegyes jellegű lakótelepülések :</i>			
Dömös	89	15,0	30
Pilismarót	152	15,0	36
Süttő	155	17,3	28
Összesen	396	15,8	

aránya, számuk azonban rohamosan csökken. Az ipari centrum fokozódó ütemű munkaerővonzása kapcsán a belső lakóövgyűrűhöz hasonló lakóhelyközségekké válnak. Bajna kivételével valamennyi kis lélekszámú, többségük fogyó népességű község. A külső lakóövezet határos a *peremen fekvő „vegyes” jellegű településekkel*, amelyek — távolabb lévén a nagyobb ingavándorforgalmú munkahelygócoktól — kevésbé tudtak a terület ipari telephelyein folyó munkába bekapcsolódni. Pilismarót, Dömös és Süttő tartoznak soraikba. Keresőiknek mindössze 15–17 %-a az ipari kiingázó, míg lakosaik 30–35 %-a őstermelésből él, a népesség nagyobbik felét a közlekedés és kisebb méretű helyi ipari üzemek foglalkoztatják.

A dorogi iparvidéken is, mint az ország egyéb ipari agglomerációinak a területén, a nehézipar a vezető iparág. Ezen belül is minden más ágazatot kiszorít a kitermelő- és alapanyaggyártó tevékenység. Az erősen nyersanyagorientációjú telephelyek, s különösen a bányászat tekintélyes számú segédmunkásgárdát foglalkoztatnak, akiknek többsége ma még nem szakadt el teljesen a mezőgazdaságtól. Az őstermeléssel való kapcsolat fenntartásának igénye „kétlakiság” formájában nyilvánul meg. Többségüknek van némi háztáji jellegű veteményese vagy a lakóház közvetlen közelében konyhakertje, s baromfit, sertést tartanak. A lakóhellyel kapcsolatos sajátos igényük — kert, veteményes, gazdasági udvar — viszont kihat a településstruktúra alakulására. Többszintes, többlakásos lakótelepülésekbe való tömörítésük ma még általában nehézségekkel jár, mint azt a korábbi kísérletek igazolták. Szívesebben kiingáznak inkább naponta mai lakóhelyükről, amely kétlaki igényeiknek jobban megfelel, mintsem elszakadjanak tőle. A beingázási centrumok a dorogi járásban nagyfokú lakótérhiánnyal küzdenek, az erősen alábányászott vidéken a szükséges ipari területszükséglet megfelelő kielégítése is gondot okoz. Mindez nem kis mértékben gátolja, hogy beingázóikat saját területükre telepítsék be. A viszonylag csekély ingázási távolság és a kedvező forgalmi összeköttetések sem teszik indokolttá a lakóöv felszámolását. A szénmedencében dívó vándorbányászkodás, a kitermelés centrumának nyugat felé való fokozatos elhúzódnása, a keresztingázások mind a lakó- és munkahelyek további fokozatos szétválása irányában hatnak. Ez egyébként országos viszonylatban is szélesedő folyamat, amely már a nagyüzemi mezőgazdaságban is kezd terjedni.

A lakó- és munkahelyek differenciálódása napjainkban a fellazult város jellegével ható településagglomerációinkat alakítja ki az ország ipari zónájában. *Ez a településstruktúra rugalmasabban képes alkalmazkodni a vidék gazdasági igényeihez*, anélkül, hogy a területen levő többszázados településhálózat gyors ütemben való gyökeres átformálását igényelné, ami nem kis beruházásokkal járó feladat lenne. Falvaink százainak biztosít új funkcionális tartalmat és segíti az újhoz való hatékonyabb alkalmazkodásukat.

A dorogi iparvidék községeinek *intézményellátottsága* — csak a községekben működő intézményeket figyelembe véve — ugyan ma még nem éri el azt a szintet, amit foglalkozási viszonyaik nagyfokú városiasodása tükröz, mégis jelentősen meghaladja más, kevésbé iparosodott községekét. Legerősebb fejlődés a napi szükségletek kibővült körének igényesebb ellátásában tapasztalható, sőt ma már oktatási és különösen egészségügyi intézményei sorában középszintűek is találhatók, melyek több községre is kiterjesztik hatáskörüket. Így Nyergesújfalun általános gimnázium működik, amelynek vonzásköre Lábatlan, Süttő, Bajót és Tát tanulóifjúságára is kiterjed.

A bányászfalvakban működő általános iskolák, napközi otthonok, óvodák férőhely és felszereltség tekintetében különösen sokat fejlődtek az elmúlt évtizedben, s kiemelkednek a többiek szintjének átlagából. Művelődési háza, állandó mozi, községi könyvtára valamennyi falunak van, sőt nem egyben több mozi is működik. Dorog nagyobb számú nézőközönséget befogadó művelődési házában gyakran szerepelnek fővárosi szintársulatok is. A tele-

víziótulajdonosok száma, a települések kereső népességéhez viszonyítva, országos méretekben is igen magas arányú. Különösen kedvező a járás községeinek egészségügyi ellátottsága. Egy vagy több orvos működik a községek 60 %-ában, csupán nyolc olyan község akad a járásban, amelynek ma még nincs saját területén orvosa. A dorogi járás 22 községében kilenc gyógyszertár van. A szakorvosi ellátásról a szakrendelőkön kívül a dorogi bányász-kórház is gondoskodik. Különösen magas szintű a Szénbányászati Tröszt üzemorvosi szolgálata, amely a községek keresőnépességének nagyobbik hányadát és eltartott családtagjaikat részesíti rendszeres szakorvosi ellátásban. Számos vidéki kisvárosunk egészségügyi ellátottsága mögötte marad a dorogi bányászfalvakénak. Hasonlóan fejlett a vidék kereskedelmi szakbolthálózata. A mindenütt meglevő vegyesboltok, vegyes élelmiszerboltok mellett nagyszámú szakbolt hivatott a szükségletek magasabb szintű kielégítésére. Legfejlettebb az élelmiszerszakbolthálózat. Csupán hét olyan község akad, melyekben a vegyesboltok mellett nincs még élelmiszerszakbolt. A járás 22 községében 18 cipő-, méteráru-, ruházati szakbolt működik. Ezek kétharmada a forgalmilag legelőnyösebb és nagyobb népességszámú Dorog, Tokod, Nyergesújfalú, valamint Sárísáp területére koncentrálódott. A szakbolthálózat legfejlettebb községeiben — Dorog, Tokod területén — az eddigieken kívül vas-, műszaki boltok, üveg-porcelán, papír szaküzletek és könyvesboltok is találhatóak. A dorogi járás községeinek áruellátottsága a városi átlagszintet nemcsak eléri, hanem azt olykor jelentősen meg is haladja. A bányászfalvak többsége a hiánycikkekből is kedvezményezett ellátásban részesül. Ennek különösen öt—hat évvel ezelőtt volt fokozott jelentősége, mikor árukészleteik bősége folytán a bányászfalvak szakboltjai még Esztergom vásárlóira is jelentős vonzóerőt gyakoroltak. Az üzletek felszereltsége s az áruk terítése ma még nem mindenben kielégítő, további fejlesztésre szorul.

A települések arculata szoros összefüggésben áll funkcióikkal. Azonban csak igen ritka esetben tükrözi teljes egészében az arculat a település funkcióinak jelenkori nivóját. Az arculat lassabban fejlődik, mint a gazdasági élet gyors változásait követő funkció, így közöttük eltérés, sokszor erős elmentmondás állhat fenn. Így van ez a járás területén is. *A községek jelentős része erősen iparosodott, városias népességű, arculatuk azonban még ma is nagyjából falusias.* Még alapos fejlődésre van szükség, hogy a házállomány, közművesítettség foka stb. tekintetében városias jelleget öltsenek.

Noha az iparvidéken egyetlen agrárjellegű község sincs már, mai arculatuk még mindig erősen őrzi a korábbi agrár-jegyeket. Lakóházaik többsége egyalakos, földszintes családi ház (4—5. kép). Többemeletes lakóházak nagyobb számban csak Esztergomban találhatóak. Dorogon 4—6 lakásos háztömbök, földszintes, kertes bányász-lakások vannak túlnyomóan.

A bányászfalvak falusi arculatát vályogházaik jelentős aránya is mutatja. Esztergomon és Dorogon kívül az iparvidék valamennyi községében 45 % feletti a vályogházak aránya. Tokodaltáró kolóniája és Nyergesújfalú, Tát, Csolnok és Sárísáp új lakótelepe (6—8. kép) kivételével a többi településben a vályogból épült vagy kő, téglalapon vályog falazatú házak aránya a 75 %-ot meghaladja. Sajnos, a vertföldes szobák sem tűntek még el teljesen, noha a múlthoz viszonyítva már jelentős haladás mutatkozik. A szobák összszáma 50 %-át meghaladó mértékben vertföldes szobákat az iparvidék falvaiban már nem találunk.

4. kép. Csolnok központja, régi falusi házakkal (KISZELY ISTVÁN felv.)

5. kép. Tát régi falusi házai a főút mentén sorakoznak (KISZELY ISTVÁN felv.)

6. kép. Csolnok új lakónegyede (KISZELY ISTVÁN felv.)

7. kép. Tát új lakótelepe (KISZELY ISTVÁN felv.)

A szocializmus éveiben a települések arculatában bekövetkezett legfontosabb változások egyike: a terület 100%-os villamosítása. A felszabadulás előtt még villany nélkül volt a falvak egyharmada. 1948–55. évek közötti időszakban valamennyibe, ahol hiányzott, bevezették a villanyáramot. Az 1955 óta nagyobb lendületet vett lakásépítkezések az arculati fejlődést meggyorsították. A lakáshiány felszámolása és a közművesítés legégetőbb problémáinak megoldása az elkövetkező 15 esztendő feladatai közé sorolható.

Az iparvidék település-agglomerációjának községei túlnyomó többségben erősen városiasodó jellegűek. Arculatukon ugyan még nagyobbára falusias

8. kép. Sárísápon a bányászok új lakótelepe (KISZELY ISTVÁN felv.)

jegyeket viselnek, de a bennük lüktető élet már a városi élet napi ritmusát követi. Városiasodásuk részben népességük foglalkozási struktúrájában tükröződik; agrár-jellegük mindinkább felszámolódik a kereső lakosságnak az iparba való fokozatos átcsoportosulása révén. Másrészt napi szükségleteik bővülő körét ellátó helyi intézményeik nagyobb száma és tevékenységük emelkedő szintje is jelzi már városiasodásuk előrehaladását, bár itt is sok még a tennivaló. Az egykori klasszikus falu fogalma semmiképpen sem illik már rájuk, noha nem is tekinthetők városnak. Egy fellazult város jellegével ható sajátos településeggyüttes — az ipari agglomeráció — integráns részei.

Esztergom — mint város — ebben az erősen városiasodó községek alkotta keretben fungál. A városcentrummal szemben támasztott igények itt, ezen az erősen iparosodott vidéken eltérnek más, iparilag kevésbé fejlett, vagy kizárólag agrárjellegű környezet igényeitől. Esztergom közvetlen környezetével való funkcionális kapcsolataiban már a falu és város közötti differenciák fokozatos felszámolódásának képe tükröződik.

Esztergom városi alapfunkciói

Esztergom lakóváros jellegének kibontakozása

A dorogi iparvidék napi életébe szervesen beilleszkedő Esztergom a szénmedence tőszomszédságában fekszik. Annak munkahelyei és a város lakóhelyei között az elmúlt tíz év során szoros munkamegosztásbeli összekapcsolódás jött létre, amelyben Esztergomnak a lakóhely funkció betöltése jutott feladatul. A lakóterületeihez kapcsolódó népesség egy jelentős hányada az ipari gócpontok munkaerő-vonzókörébe tartozik. A dorogi—tokodi munkaerőbeáramlás növekedése Esztergom lakónépességének a számát emelte fokozatosan. Ennek a lakónépességnek a nagyrésze tehát munkahely tekintetében a szomszédos Dorog, Tokod stb. ipari-, bányászfalvak üzeméhez kapcsolódik, míg Esztergom elsődlegesen lakóhelyet jelent számukra.

14. T Á B L Á Z A T

Esztergom népességszáma, ipari- és agrárkeresőinek száma 1949—1960 között

Megnevezés	1949		1960	
	fő	index	fő	index
A lakosság száma.....	20 040	100	23 021	113
A keresők száma	9 945	100	12 432	125
Az ipari keresők száma	3 060	100	5 452	178
Az agrárkeresők száma	1 546	100	1 138	73

A város lakosságszáma az 1949—1960 között eltelt évtized alatt mintegy 3000 fővel gyarapodott (14. táblázat). Ez a 15%-os növekedés az erősen iparosodó Komárom megye viszonylatában meglehetősen szerény méretű, messze elmarad a fejlődés élvonalában haladó Tatabánya, Oroszlány területén lezajlott nagyarányú lakosságkoncentráció mögött, hiszen e városok lakosságszáma egyenkint mintegy 10 000 fővel növekedett az elmúlt évtized alatt. Városossá válásukat éppen a szocialista iparosításnak köszönhetik. Esztergom, mint feudális múlttal megterhelt kisváros nem nyert hozzájuk hasonló szerepet ez időben. Inkább a szénmedence életéből való kirekesztésére, elszigetelésére való törekvés érvényesült egy rövidebb időszakra, a dorogi iparvidék kibontakozásának kezdeti fázisában. A beingázási centrumok feltöltődése, a további lakosság befogadását akadályozó lakóterhiány, a lakóhely felszereltségének — víz, közművek — hiánya folytán indult meg a lakóövezetek kialakulása, az iparvidék fejlődésének második fázisában. Esztergom népességszámának gyarapodása ettől az időszaktól vett erőteljesebb lendületet

és tart még napjainkban. Az iparvidék munkaerővonzására idesereglettek beköltözése — az ország különböző területeiről érkezett bevándorlók révén kialakult vándorlási nyereség — kapcsán növekedett a város lakosság száma. Esztergom társadalmi szerkezete a nagyméretű népességforgalom hatására ez időszakban jelentősen módosult. Az ötvenes évek elején már az ipari munkásság alkotta dolgozó népességének zömét, akik között a bányászok és gépipari szakmunkások voltak túlsúlyban. Az egykori feudális város az ipari munkásság településévé érett.

A szénmedence tervszerű területi továbbfejlesztésének koncepciója az ötvenes évek derekán felvetette Esztergom lakóvárossá fejlesztését. Ennek megvalósítása, ha kezdetben igen vontatottan is, de megindult és rövidesen egyre szélesebb méreteket öltött. A város területén nagyméretű állami lakásépítkezések kezdődtek és folynak még napjainkban is, az Aranyhegyi út—Babits út—Irányi utca közötti szép fekvésű területen, 3—5 szintes lakótömbökből álló modern lakónegyedeket kialakítva. Az egészséges, modern lakások elsődlegesen a Dorogi Szénbányászati Tröszt bányászai és ipari dolgozói lakásszükségletének kielégítésére készültek. Esztergom vándormozgalmában a főszerep ezzel a Dorog, Tokod, Csolnok területéről ide beköltözőké lett. A város lakossága több száz fővel gyarapodott a szomszédos beígázási centrumokból beköltözők révén. Ezáltal mind szorosabbra fűződtek kapcsolatai az ipari munkahelyeken folyó élettel. A város népességcseréje tehát az iparvidék sajátos szerkezetének kibontakozása által zárulhatott évente vándorlási nyereséggel.

Az 1949—1959. évek között *Esztergom vándormozgalma* igen élénk volt, s abban a szomszédos ipari bányásztelepülésekkel és Budapesttel lezajlott népességcseréje játszott a főszerepet.

Jelentősebb elszívóhatás csak a főváros irányába érvényesült. A városból 1955-ben elköltöztek 37%-a Budapestre távozott állandó jelleggel. Ez a fővárosba vándorlás 1957-re már látszatra megcsappant, de csak látszatra. Ez időben ugyanis Pest megyével növekedett meg Esztergom népességforgalma, mivel az ide kivándoroltak többsége pesti állással rendelkezett, de lakást csak az elővárosok valamelyikében tudott szerezni. Számuk a főváros „nappali népességét” gyarapította. Ez az elvándorlás napjainkban némileg mérséklődött, de még tart. Esztergom vándorlási mozgalmában egyedül a Budapesttel kapcsolatos vándormozgalom zárul veszteséggel, amit viszont jelentősen kárpótolt az új lakónegyedébe tömegesen beköltözőkkel nyert többlete (15. táblázat).

15. T Á B L Á Z A T

Esztergom állandó jellegű vándormozgalmának területi kapcsolatai

Terület	1955					1957				
	oda-		el-		különb- ség	oda-		el-		különb- ség
	fő	%	fő	%	fő	fő	%	fő	%	fő
Komárom megye	540	38	281	25	259	581	39	377	27	204
Dunántúl egyéb területe	165	12	130	12	35	267	19	274	22	— 7
Alföld	334	23	264	23	70	399	27	300	24	99
Északi Iparvidék	54	5	22	3	32	70	4	148	11	— 78
Budapest és környéke	317	22	417	37	—100	150	11	252	16	—102
Összesen	1410	100	1114	100	296	1467	100	1351	100	116

Esztergomban több nagyobb férőhelyes munkásszállás van. Lakói zömmel a városba ideiglenesen beköltözött építőipari és bányaiipari dolgozók. Számuk 1958-ban mintegy 1200 fővel gyarapította a város lakosságát. Az ideiglenes vándormozgalomban résztvevők egyik csoportja — nagyobbára az építőipari dolgozók — csak ideiglenesen kapcsolódtak Esztergomhoz, hiszen állandó lakóhelyük és mozgó munkahelyük más-más településhez köti őket. Többségük Bács, Szabolcs és Békés megyei lakos, otthonukat kéthetenként keresik fel. Az ideiglenesen Esztergomban lakó ipari dolgozók másik csoportja — többségében a Dorogi Szénbányászati Tröszt alkalmazottja — szívesen betelepülne állandó jelleggel Esztergomba, amire az itt folyó lakásépítkezések, ha korlátozott mértékben is, de módot nyújtanak. Ezek a lakásigénylők nagyobbára a dunántúli falvak, városok lakosai köréből valók. Számuk a város vándorlási különbözetének reális értékelésénél feltétlenül figyelmet érdemel.

A népesség születési helyek szerinti megoszlásának vizsgálata Esztergom népességforgalmának képét hivatott kiegészíteni. A vándormozgalomról rendelkezésre álló néhány évi adatsor sok fontos és érdemleges tényt tár fel ugyan Esztergom népmozgalmáról, de viszonylag rövid időtartamot ölel fel. A lakosság születési helyek szerinti megoszlása viszont hosszú időtartam vándormozgalmának eredményét rögzíti. Így igen hasznosan egészíti ki a vándormozgalmat analizáló kutatásokat.

A város lakosságának csak mintegy fele tekinthető törzslakosságnak, azaz helybeli születésűnek, akik eddig még nem változtatták lakóhelyüket (15. ábra). A népesség másik fele más településekből, sok esetben többszöri lakóhelycsere után telepedett meg Esztergomban. A helybeli és a nem helybeli születésű lakosok aránya 55 : 45, ami a város igen nagyméretű népességforgalmát bizonyítja. Huzamosabb időn keresztül számos esztergomi születésű vándorolt el innen más településbe. Ez a tekintélyes méretű népvándorlás szinte állandó mozgásban tartja a város népességét. Az erős fluktuáció annyiban hat kedvezően, hogy folyamatosan növeli a város népességszámát, felfrissíti, sokoldalúbbá teszi a helyi társadalomképet. Kedvezőtlen azonban annyiban, hogy e népességáradatnak csak egy kis hányada maradt meg tartósan Esztergomban, s igen nagy a továbbvándorlók aránya. A migrációt a világháborút követően Csehszlovákiával lebonyolított lakosságcsere is fokozta Esztergomban. Ennek kapcsán megnövekedett a külföldi, főként az egykori Esztergom vármegye területén születettek száma. Dörögon kívül Budapest szerepe domborodik ki a hosszabb időtartamú népességcsere tüköröző születési helyek szerinti lakosságmegoszlásban (16. táblázat).

16. T Á B L Á Z A T

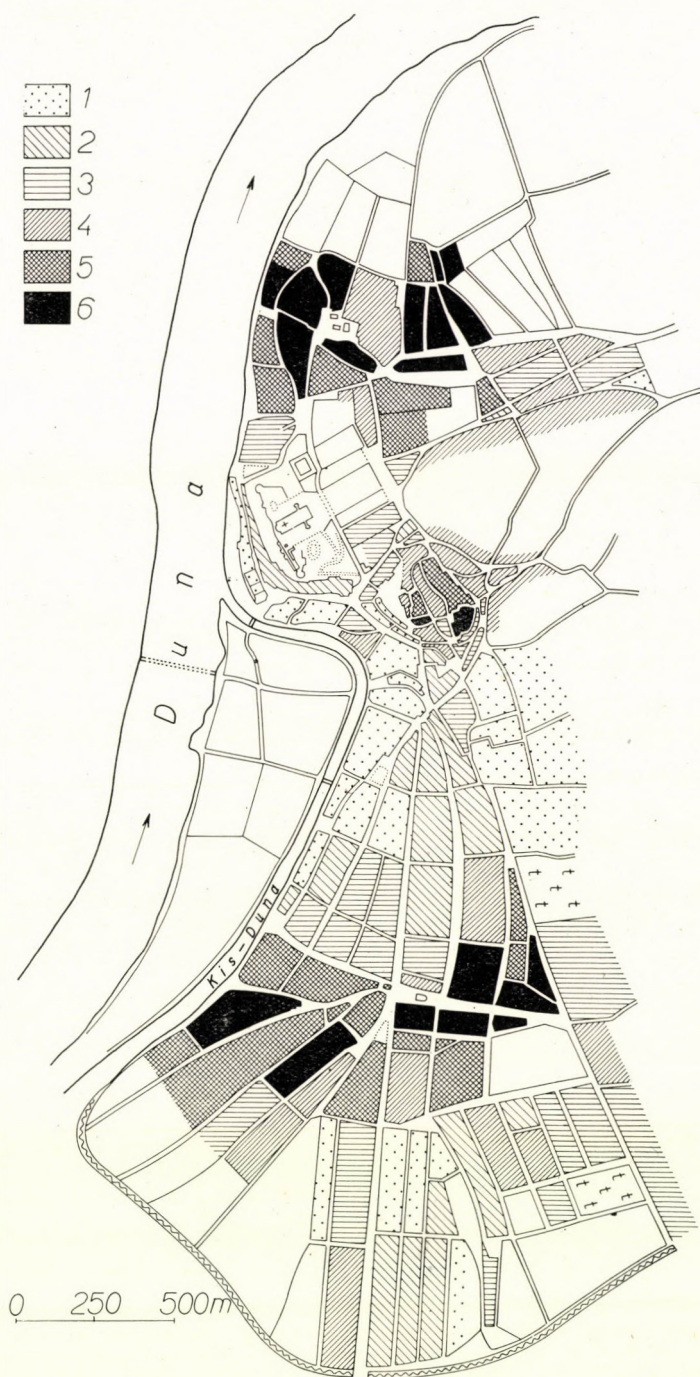
*Esztergom lakóinak születési helyek szerinti megoszlása (1958)**

Születési hely	Esztergom belterület	
	fő	%
Esztergom	10 302	55,4
Komárom megye .	2001	10,8
Más megye.....	3246	17,4
Budapest	946	5,0
Külföld**	2108	11,4
Összesen	18 603	100,0

* A táblázat és a 15. ábra Esztergom lakónyilvántartó könyveinek adatai alapján készült.

** 90%-ban Szlovákia területéről származók.

Az 1949—1959 között eltelt tízéves periódusban Esztergom 10,6%-os természetes szaporodása 2116 fővel és 4,3%-os vándorlási nyeresége 865 fővel gyarapította a város lakosságszámát. Mivel ez a vándorlási nyereség nem tartalmazza az ideiglenes jellegű népességforgalomból eredő vándorlási

15. ábra. Esztergom belterületi lakosságának születési helyek szerinti megoszlása (1958)
 A helybeli születésűek százalékos aránya: 1 = 40% alatt, 2 = 40–50%, 3 = 50–60%, 4 = 60–70%
 5 = 70–80%, 6 = 80% fölött

nyereséget, így csaknem 50 %-kal mutat kevesebbet a reális értéknél. A természetes szaporodás csökkenése az 1956—57. évektől kezdődően némileg mérsékli a fejlődés eddigi ütemét. Ha a bevándorlásokból nyert népességtöbbség aránya nem módosul, akkor Esztergom 1970-re éri el a 30 000-es lélekszámot.

17. T Á B L Á Z A T

Esztergom bel- és külterületi lakosság száma 1949—1960 között

Év	A város lakossága	Ebből belterületen él		Külterületen él	
	fő	fő	%	fő	%
1949.....	20 040	16 234	81,0	3806	19,0
1960.....	23 021	19 045	82,0	3976	18,0

Az iparvidék kialakulásának első fázisában, 1949—1953 között nagyobb ütemben fejlődött Esztergom külterületi népessége, mint a belterületi (17. táblázat). A külterületi népesség 83 %-át képviselő Esztergom-Kenyérmező ez időben nőtt térbelileg is össze a szomszédos dorogi lakóteleppel. Esztergom lakóváros jellegének fokozatos fejlesztése kapcsán azonban rövidesen módosult ez a helyzet. Kenyérmező fejlődése az ötvenes évek derekától fokozatosan lelassult és a bevándorlás centrumává elsősorban a belterület vált. Helyesebb megoldásnak bizonyult a jobban közművesített belterület továbbfejlesztése, mint az ipari területek közé beágyazott, erősen szennyezett levegőjű Kenyérmező lakótelepének felduzzasztása. A dorogi térség ipari üzemeinek növekvő tér- és vízigénye is gátat emelt a szocialista iparosítás korábbi időszakában elharapódzott ipari szórványépítkezéseknek és egy egységes, átgondolt területfelhasználási koncepcióra alapozódó területfejlesztési terv kidolgozását sürgette. Míg sem készült ugyan ilyen terv, végleges formában, amely az itt kifomálódott ipari agglomerációt Esztergomra is kiterjedően vette volna a maga teljességében vizsgálat alá, de a VÁTERV keretében kidolgozott rész-vizsgálatok egyikének eredménye Esztergom lakóváros jellegű fejlesztési terve.

A városi élet sajátos napi ritmusára a környező települések felől a város területe felé tartó, centripetális irányú népességmozgás a jellemző. *Esztergom esetében a népesség napi mozgásának iránya éppen ezzel ellentétes, centrifugális jellegű. Nem a városba befelé, hanem a városból kifelé irányuló.* A dolgozó népesség tekintélyes tömege reggel kiutazik Esztergomból, s csak az esti órákban tér haza a városban levő otthonába. A város területén adódó munkaalkalmaknak a munkaezők számához viszonyítva csekélyebb száma, s a szomszédos bányász-, ipari munkahelyek munkaezőszükséglete képezi alapját ennek a centrifugális jellegű mozgásnak, mely a nappali órákban Esztergomtól elirányítja népességének egy részét.

Esztergom és környezete közötti munkahely—lakóhely kapcsolatok intenzitására enged következtetni a város munkahelyeihez kapcsolódó népesség — az ún. „nappali népesség” — és a város lakónépessége — az „éjjeli népesség” — közötti jelentős számbeli eltérés (18. táblázat).

18. T Á B L Á Z A T

Esztergom „stabil” és „mobil” ipari népessége (1960)

Megnevezés	Fő
1. Helybeli lakosú és egyben helybeli ipari üzemekben dolgozó	3346
2. Más községekből beingázó ipari dolgozó	474
3. A város ipari kereső népességének „nappali” száma (1 + 2)	3820
4. Helybeli lakosú kiingázó ipari dolgozó	1566
5. A város ipari kereső népességének „éjjeli” száma (1 + 4)	4912
6. „Stabil” ipari keresőnépesség (1)	3346
7. „Mobil” ipari keresőnépesség (2 + 4)	2040

Naponta rendszeresen mintegy 1800 főnyi népesség (ipari, igazgatási dolgozók, tanítók és a dorogi piacra kosarazó esztergomi őstermelők) utazik ki a közeli falvakba, elsősorban Dorogra. Ezzel szemben a környék falvaiból a városba naponta beutazók csoportjának létszáma nem éri el az 1000 főt. A beingázó 450 dolgozó, az esztergomi középiskolákba naponta bejáró tanulók 420 főnyi csoportja és a város közintézményeit — kórházi szakrendelések, igazgatási intézmények stb. — felkeresők alkotják az Esztergomba rendszeresen beutazók tömegét, a nappali népességszám kiegészítőit. Esztergom lakónépességének lélekszáma, az ún. „éjjeli lélekszáma” tehát mintegy 800 fővel magasabb a város „nappali népességszámánál”. Ez a jelenség arról tanúskodik, hogy Esztergom környezete számára lakóvárosként szerepel. Nem szorítkozik lakótelepek gyér funkcióira, de nem is azonosítható az ipari városokra általában jellemző munkaerővonzási centrumok esetével.

Ennek a sajátos helyzetnek a kialakításában a környező vidék település-szerkezete és gazdasági sajátossága fő tényezőként szerepel. A bányák munkaerőszükségletét korábban nagyobbára a tárókhoz közel fekvő apró falvak, kolóniák lakossága biztosította. Ma azonban ezek az ipari-, bányász-községek csak igen nagy nehézségekkel volnának képesek az általuk foglalkoztatott lakosság nagyobbik részének befogadására. A helyhiány, ivóvíz-problémák, szennyezett légtér, ipari értelehiány stb. erősen korlátozzák őket abban, hogy üzemek dolgozóit a maguk közigazgatási határain belül telepítsék le. A lakó- és munkahelyek kialakult térbeli differenciálódását, Esztergom és a szénmedence bányásztelepülései közötti ilyen jellegű munkamegosztás fokozását számos körülmény indokolja.

1. A Dorogi-medence területének települései egy jól átgondolt területrendezés kapcsán végrehajtott fejlesztés után sem válnának alkalmassá nagyobb számú új népesség befogadására. A munkaerőigényeket a jövőben sem lehetséges csupán a munkahelyek helybeli lakosságára támaszkodva kielégíteni, az ingázást felszámolni. Az ingázás nem terjed ki 10—15 km-nél nagyobb távolságra; mintha a dolgozók a főváros központjából valamelyik peremkerületi munkahelyre utaznának ki naponta. A közlekedés színvonalában van a lényeges különbség!

2. A füstös, szennyezett levegőjű Dorogi-medence területéről szívesen költöznek be a dolgozók Esztergomba. A város kulturáltabb életkörülmé-

nyeket biztosít számukra, mint bármelyik környező község. Ez a városba-tódulási folyamat egyik általános eredője, országos viszonylatban is.

3. A szénbányászat ugyan fokozatosan nyugat felé tolódik, de a távolságok a közlekedés fejlesztésével csökkenthetők. Az ingázók zöme Esztergomból a dorogi ipari üzemekbe jár, melyeknek telephelye a jövőben is változatlan marad. Munkaerőigényük a jövőben némileg fokozódik, s ezt indokolt elsősorban Esztergom felől fedezni. Ugrásszerű létszámnövekedésre, nagyobb dolgozótömegek újabb beáramlására a következő 15 éven belül nincs kilátás.

4. A Dorog—Esztergom közötti távolságot minimálisra csökkenthetné egy állandóan üzemben levő trolibuszjárat. Ez a munkahelyek elérhetőségét messzemenően megkönnyítené, s javítana Esztergom forgalmi fekvésén.

A dorogi komplex iparvidék további fejlesztése egyre sürgősebb feladattá teszi a vidék területrendezésének megoldását. Eddig két egymással ellentétes nézet érvényesült a lakóhelyek területi elhelyezését illetően: 1. Esztergom lakóvárossá fejlesztése, 2. a munkahelyekhez közeli közép nagyságú lakótelepek létesítése. Az elsőnek köszönheti Esztergom az Aranyhegy és Irányi utca között, a város legszebb fekvésű lakóterén felépített modern lakótelepet, s az ennek kapcsán beáramlott népességtöbbletet. A második elgondolás szüleménye a Tát mellett felépített — Tokod, Mogyorósbánya új tárnáiban dolgozó bányászok részére kialakított — lakótelep. Egy átgondolt településterv, amely az iparvidék településhálózatát a terület jövőbeni gazdasági fejlődésével jól összehangolná, egyaránt fontos volna mind a városfejlesztés, mind a községek fejlesztése szempontjából.

A dorogi bányák karsztvízveszélyének csökkentésére kidolgozott aktív karsztvízvédelmi program megvalósítása esetében a szénmedence területének felszíni vízháztartása jelentősen módosulna. A vidék ivóvíz problémái tovább növekednének a vízszintnívó süllyesztése kapcsán. A karsztvizek állandó szivattyúzása folytán eddig beállott vízszintsüllyedés miatt a tokodi és a sárisápi vízművek máris nehézségekkel küzdenek. A szénmezők bányatelepülésein a lakóterek nagyobb méretű kibővítését a vízproblémák is erősen megfontolandóvá teszik.

Esztergom munkaerővonzása, ipari munkahelyeinek sajátosságai

Az esztergomi lakosság foglalkozására vonatkozó demográfiai adatok egy erősen iparosodó város képét tárják elénk. Az iparban dolgozók a keresőnépességnek csaknem 50 %-át képviselik. Az egykor aktív keresőként működő, ma nyugdíjas népességgel kiegészítve együttesen az összes keresők kétharmadát alkotják. Rajtuk kívül még a város nagyszámú közintézményében tevékenykedő közszolgálati népesség számarányában kiemelkedő csoport. A többi foglalkozási ág együttesen sem éri el az összes keresők 30 %-át (19. táblázat).

1960-ban mintegy 80 %-kal többen dolgoztak az iparban, mint tíz esztendővel korábban. A város ipari-, bányász népessége 35 %-ról 44 %-ra növekedett ez időben, részben a szomszédos ipari települések munkaerővonzásának fokozódása, részben a város saját területén levő ipari üzemek bővülése

következtében. Az első öt éves terv keretében jelentős beruházásokat kapott Esztergom szerszámgépgyára és a Fémszerelvényárugyárral, valamint a Sportárugyárral bővült ipari létesítményeinek köre. Ezek együttesen mintegy 2000 dolgozót foglalkoztatnak, a város ipari keresőnépességének 35 %-át. Az ipari dolgozók egyharmada pedig a szénmedence bányáinak, üzemének beingázója. A helyi ipari kisüzemekben tevékenykedik Esztergom ipari keresőinek fennmaradó harmadrésze.

19. T Á B L Á Z A T

Esztergom kereső lakosságának foglalkozási megoszlása (1960)

Foglalkozási ág	A kereső foglalkozásúak közül			
	férfi	nő	összes	
	fő			%
I. Mezőgazdaság	673	465	1138	9,1
II. Ipar				
bányászat	914	122	1036	8,3
vas- és acélgégyártás	21	3	24	0,2
gépgyártás, műszeripar	1637	708	2345	18,9
vas- és fémtömegegipar ..	58	37	95	0,8
vill. energiaipar	237	91	328	2,6
építőanyagipar	177	91	268	2,2
vegyipar	215	61	276	2,2
fa-, papír-, nyomdaipar ...	100	50	150	1,2
textil- és ruházati ipar	80	67	147	1,2
vegyes-, háziipar	27	51	78	0,6
élelmiszeripar	123	44	167	1,3
iparirányítás, tervezés	5	2	7	0,1
Összesen	3594	1327	4921	39,6
III. Építőipar	442	89	531	4,3
IV. Közlekedés	679	189	868	7,0
V. Kereskedelem	454	583	1037	8,3
VI. Szolgáltatás	217	197	414	3,3
VII. Közfoglalkoztatás				
államigazgatás	305	132	437	3,5
egészségügy	123	353	476	3,8
oktatás	228	412	640	5,1
párt-, tömegszervezet	10	13	23	0,2
Összesen	666	910	1576	12,6
VIII. Egyéb, nyugdíjas	1040	907	1947	15,8
Mindösszesen	7765	4667	12432	100,0

A város ipari fejlődése a szocializmus időszakában megindult, és kezdetben ugyan vontatottan, de fokozatosan halad előre. Esztergom ipari súlya — a város területén levő ipari üzemeket figyelembe véve — ma is meglehetősen csekély még a dorogi iparvidék keretében. Egyedül gép- és műszeripara számottevőbb, amely mind értéktermelése, mind a foglalkoztatott dolgozók száma alapján, ha nem is vezető, de jellegzetes iparágként emelkedik ki az iparvidék össztermelésében.

Az elmúlt évtizedbeli ipari fejlődés azonban a város számára nagyfontosságú volt. Lehetővé tette, hogy Esztergom saját ipari bázishoz jusson. Kiingázó ipari lakosságának további számbeli növekedése mellett fokozatosan, bár lassan bontakozni kezd magának Esztergomnak a munkaerővonzása is. Ma igen szerény méretű még ez a vonzás, az iparvidék összes ingavándorlóinak csupán egy töredékét, alig 5%-át (474 fő) kapcsolja a város területén működő ipari üzemekhez. Hatósugara Pilismarót, Dömös, Dorog, Tokod és Tát térségére terjed ki (14. ábra). Ezenkívül még a fővárosból ingázik ide mintegy 60 dolgozó naponta.

Esztergom iparának gerincét is a nehézipar ágazatai alkotják. Az ipari népesség 89%-a dolgozik nehézipari üzemekben. Élesen kiemelkedik az esztergomi ipar jellegzetes profilját kialakító gépgyártás túlsúlya, az ipari keresők 43%-át foglalkoztatva. A bányászatban tevékenykedők köre jelent még nagyobb számú népességet, mintegy a felét képviselik a gépiparban működőknek. A többi iparág csupán jelentéktelen számarányú népességnek nyújt megélhetést.

Mint a dorogi iparvidék bemutatásakor már kifejtettük, az ipar egyoldalúsága, a termelési javakat gyártó iparágak minden mást megelőző túlsúlya jellemző a vidékre. Ez a megállapítás vonatkozik Esztergomra is, ha nem is olyan túlzó arányokban, mint a járás ipari községeire. A fogyasztási javak gyártása még a helyi iparok keretén belül is elenyésző arányban szerepel. Ez a jelenség hátrányos mind Esztergom, mind az iparvidék egésze számára. Egyben ez az előidézője a nők alacsony foglalkoztatottságának, s a lakosság ellátását teljes egészében más, távolabbi vidékekre hárítja, ami növeli a szállítás költségeit. A fogyasztási javak termelésének, de a javítómunkákat végző részlegnek is jelentős méretű hiánya nemcsak a környezettel való ipari szolgáltatási kapcsolatoktól fosztja meg Esztergomot, de a saját népességének ellátási színvonalát is csökkenti.

A város ipari létesítményei közül egyedül a *Szerszámgépgyár* országos jelentőségű. A magyar szerszámgépgyártást valójában a szocialista ipar kialakulása teremtette meg. Ebben az esztergomi Szerszámgépgyár is kapott némi szerepet. A gyár 1937 óta működik ugyan, de a felszabadulás előtt nem volt különösebb jelentősége. A budapesti szerszámgépgyártás mellett azonban ma is eltörpül, hiszen a fővárosba koncentrálódott az ország szerszámgépgyártásának 90%-a, míg a fennmaradó részarányon Győr és Esztergom osztozik.

A gyár elsődlegesen a helyi szakmunkásgárdára, s a közeli budapesti vállalatokkal lehetséges kooperációra támaszkodik. Energiabázisa a Dorogi Erőmű. Viszonylag kevés szemet, évente 1600–2000 tonnát használ fel. A termeléshez szükséges vas-, acélöntvényeket nagyjából Budapestről és részben Dunaújvárosból kapja. Speciális öntvényekkel a helyi Fémszerelvényszerűgyár látja el.

Az esztergomi Szerszámgépgyár maró- és gyalugépek gyártására profilozódott. A termelés nem szériában, hanem főleg egyedi gyártás útján történik. Termékeinek 80%-a kerül exportra. Mind a KGST-államokba, mind a nyugati tőkés államokba jelentős mennyiségben exportálnak. A brüsszeli vilákiállításra nagydíjat nyert GH 400-as másolómarón kívül az újabb konstrukciókra is jelentős megrendelések vannak, így az MP 200-as pantográf másoló, az ME 100-as és az MF 100-as marók, valamint a GH 560-as és 710-es új gyalugépek prototípusai belföldön és külföldön egyaránt nagy

sikert arattak. Gyártásuk a prototípusok alapján már folyamatban van. A vállalat termelésében legjelentősebb fordulatot az első öt éves terv végén megkezdett folyamat: a félautomatikus szerszámgépek gyártására való áttérés jelentette. Ez ugyan zökkenőket okozott a termelés mennyiségi szintjének emelésében, de a problémák többségén már túljutott a gyár (20. táblázat).

20. T Á B L Á Z A T

A vállalati teljes termelés volumene és munkáslétszámának alakulása 1950—1960. években (Index 100 = 1950. év)

Év	Termelési érték	Munkáslétszám
1950.....	100	100
1951.....	148,8	147,4
1952.....	182,8	158,4
1953.....	212,1	176,8
1954.....	196,5	168,9
1955.....	170,4	140,7
1956.....	168,5	151,2
1957.....	184,1	138,6
1958.....	202,5	143,6
1959.....	237,8	150,7
1960.....	531,2	162,5

A második öt éves terv keretében a Szerszámgépgyár jelentős beruházásokat kap. A 22 millió forintos beruházási keretéből 10 milliót fog építkezésre fordítani, új műhelycsarnok épül a meglevő mellett. A vállalat termelésének távlati fejlesztési terve előírja a félautomatikus és automatikus szerszámgépek gyártására való teljes átállást, hogy az export-termelés növelése mellett a hazai szükségleteket is képesek legyünk kielégíteni.

Esztergom helyi ipari üzei nagyobbára a helybeli nyersanyagokat hasznosítják. De szükségük van más területekről történő szállításokra is. Így a kőedénygyár, mely tűzálló edényeket, kerámiát készít, a szomszédos sárisápi kaolinon kívül a Zempléni-hegység kaolinját, valamint nógrádi anyagot használ. A Fatömegcikkipari Vállalat hulladékfából készíti a maga termékeit: fadugókat, háztartási faeszközöket stb. A nyersanyagot nagyobbára Budapest üzeimeiből nyeri. A téglagyár a helyi kiscelli agyagra épült, jobbára helybeli igények kielégítésére termel. Az üzemek termékeinek elszállítása vasúton és gépkocsival történik.

A helyiipari létesítmények egyike sem nagyobb munkaerőigényű. Egyedül a ruházati ipari szövetkezet foglalkoztat termelési értékéhez viszonyítva több munkaerőt.

Az ipar jelenlegi képe azt mutatja, hogy a helyi adottságok nem érvényesülnek kellően az esztergomi ipar fejlesztésében. Főleg a női munkáskezeket foglalkoztató iparágak rendelkeznének itt széles perspektívákkal, miként a bányavidék asszonyainak foglalkoztatása is teljesen megoldatlan probléma még. Új, sok munkáskezet igénylő, de szakmai tudást is megkövetelő iparágak meghonosítását lehet várni Budapest iparának esetleges decentralizálása kapcsán.

Az élelmiszerekkel való ellátás színvonalának emelése egyre sürgetőbbé tenné egy húszüzem létesítését. A Dorogon működő húszüzem kiskapacitású és víz-

hiánnyal küzd. Az Esztergom-Szentgyörgymezőn levő egykori vágóhíd területe alkalmas volna egy közepes kapacitású vágóhíd és húsüzem kiépítésére, amely a dorogi iparvidék népességét és a visegrádi nyaralókat is ellátná. Sem a városnak, sem közeli környékének nincs vágóhídja.

A jéggyártás kapacitásának növelése és egy korszerű, nagyobb kapacitású kenyérgyár létesítése a sok apró, gazdaságtalanul működő sütőde helyett, a helyiipar fejlesztését is nagymértékben szolgálná. Esztergom általuk egyrészt saját növekvő számú lakossága igényeit tudná magasabb színvonalon kielégíteni, másrészt a környék ellátását is legalább részben megoldhatná. A javítóipar területének szélesítése a kisipari szövetkezetek keretében a bányásztelepüléseknek Esztergomból való ellátását erősítené.

A helyiiparok jelentősebb ütemű fejlesztése ugyan fontos és sürgős feladatot jelent a terület ipari színvonalának emelésében, de a város ipari fejlődését elsődlegesen a meglevő szerszámgépgyártás és a kibontakozó műszeripar fokozatos kiszélesítése jelentené.

A mezőgazdaság szerepének további csökkenése

Esztergom iparosodásával és városiasodásának fokozódásával szorosan összefügg mezőgazdasága sorsának alakulása. A feudális múlt örökségeként — a lassú iparosodás következtében — a századfordulót követően hosszú ideig vezető szerepet játszott a mezőgazdaság a város gazdasági életében. A harmincas évek végén gyorsult fel az őstermeléstől való elszakadás, a helyiipari munkaalkalmak bővülése és a dorogi iparvidék munkaerőelszívása hatására. Ez a folyamat — az őstermelés jelentőségének csökkenése, mind kisebb arányokra való visszaszorulása — a szocializmus építésének időszakában tetemesen fokozódott. Az elmúlt másfél évtized alatt ipari várossá formálódott Esztergom nem vesztette el teljesen kapcsolatait az őstermeléssel, de ezek a kapcsolatok ma már erősen alárendelt jelentőségűekké váltak. *A mezőgazdaság súlya messze elmarad az ipar mögött árutermelési érték és a foglalkoztatott népesség számarányát tekintve.* A város foglalkozási struktúrájában 1960-ban az őstermelés az utolsó helyre szorult. Az agrárnépesség felmorzsolódásának gyors üteme napjainkban sem lassul, az iparosodás növekedésével abszolút számát tekintve is egyre kisebb az őstermelésből élők köre.

A város mezőgazdasági népességének nagy hányada az elmúlt másfél évtized alatt ipari munkássá vált. Míg 1949-ben 1546 agrárkeresője volt Esztergomnak, számuk 1960-ra 1138-ra csökkent, s a keresőnépesség alig 9%-át képviselik. Azonban ezeknek is csak a kétharmada gazdálkodó. Az agrárkeresők soraiban nagy számmal szerepelnek mezőgazdasági munkások — mint a Pilisi Erdőgazdaság és a Húsipari Célgazdaság alkalmazásában álló fizikai dolgozók — és az esztergomi halászati szövetkezet tagjai. Ezek az agrárkeresők 34%-át képviselik.

A kisárutermelő parasztság az esztergomi társadalom igen vékony és egyre fogyó rétegét alkotja. 1960-ban 518 önálló őstermelő dolgozott a város határában levő földeken, segítő családtagjaikkal bővült számuk is mindössze 693 főt tett ki. Valamennyien a kisparasztság körébe tartoztak, 75%-uk 5 kat. holdnál kisebb földbirtokkal rendelkezett, s a legnagyobb birtok mérete sem haladta meg a 25 kat. holdat (21. táblázat).

21. T Á B L Á Z A T

Az esztergomi parasztság birtokmegoszlása 1960-ban

Birtoknagyság	Birtokosok száma	%-a
400 négyszögölnél kisebb	8	1,5
400 négyszögöl—1 kat. hold	85	16,0
1—3 kat. hold	169	33,0
3—5 kat. hold	127	25,0
5—10 kat. hold	116	22,0
10—25 kat. hold	13	2,5
25 kat. holdnál nagyobb	0	0
Összesen	518	100,0

A parasztság mellett a „kétlakiak” széles rétege tart fenn kapcsolatot az őstermeléssel. 2012 más foglalkozású — túlnyomóan ipari munkás és nyugdíjas — rendelkezett kisebb földbirtokkal 1960-ban. Nagyobbik hányaduk 1 kat. holdnál is kisebb földet — szőlőt, gyümölcsöst, konyhakertet — művelt kiegészítő foglalkozásként. A kétlakiak száma az utóbbi esztendőben ugyan csökkent némileg, de a város gyümölcs- és szőlőtermelésében ma is ők játsszák a vezető szerepet.

1961-ben az esztergomi parasztság egységesen a közös gazdálkodás útjára lépett, egy közös mezőgazdasági termelőszövetkezetbe tömörülve. A tsz. parasztság száma ezáltal 1960—1961 között 82 főről 619 főre emelkedett. Az esztergomi *Vak Bottyán termelőszövetkezet* 4600 kat. holdon gazdálkodik, taglétszáma és területének nagysága szerint is a járás legnagyobb közös gazdasága. Földterületének 47%-án szántóföldi növénytermelést folytat, melyben a szemes- és szálastakarmánytermelés a vezető ágazat, míg a gabonatermelés csak alárendelt jelentőségű. Ez a szántóföldi növénytermelés korábbi szintjéhez viszonyítva a belterjesedés magasabb fokát mutatja. A búza és rozs együttes vetésterülete a szántóknak mindössze 20—22%-át foglalja el. A takarmánytermelés az esztergomi állattenyésztés — tejgazdaság, sertéshizlalás — számára biztosít takarmánybázist. Az egész dorogi járásra jellemző mezőgazdasági munkaerőhiány Esztergomban is érezhető, s nem csekély mértékben hátráltatja az erősen munkaintenzív szőlő- és gyümölcstermelés nagyüzemi formájának kibontakozását. A termelőszövetkezeti gazdálkodás mai bérezése és munkaformái nem hatnak vonzóerővel a város női munkaerőtartalékaira, így annak ellenére, hogy jelentős a női munkaerőfelesleg és tekintélyes a mezőgazdasági munkaerőhiány, nem sikerült eddig összhangot teremteni közöttük.

Már a két világháború közötti időszakban, különösen a harmincas években, erőteljesen belterjesedett az esztergomi mezőgazdaság. A szőlő és a gyümölcsös egyre nagyobb teret hódít, a szántón is csökken valamelyest a gabonatermelés súlya (22. táblázat). Ebben a közeli bányászfalvak mezőgazdasági árúkeresletének növekedése játszott nagy szerepet. Esztergom parasztsága is bekapcsolódott a szomszédos ipari- és bányászfalvak élelmiszerellátásába, elsősorban Doroggal alakultak ki szoros piaci kapcsolatai. Főleg bort, gyümölcsöt és friss konyhakerti veteményeket vittek a dorogi piacra. A szocializmus építésének kezdeti szakaszában a mezőgazdaság belterjesedése egy időre megtorpant, a szőlő- és gyümölcstermelés visszaesett,

22. T Á B L Á Z A T

A mezőgazdasági földterület művelésági megoszlása tulajdonformák szerint 1961-ben

Művelési ágak	Egyéni	Tsz.	Állami	Összes	
	katasztrális hold			kh	%
Szántó	686	2173	717	3576	37,2
Szőlő	304	299	12	615	6,4
Gyümölcsös, kert	120	106	72	298	3,0
Rét	44	578	17	639	6,7
Legelő	95	477	169	741	7,7
Erdő	58	1020	2649	3727	39,0
Összesen	1307	4653	3636	9596	100,0

s napjainkban bontakozik ki új alapokon, a nagyüzemmé formálódott termelőszövetkezeti gazdálkodás keretében. Előrelépés ezen a téren a szántóföldi növénytermelés szerkezeti átalakulásában történt eddig, a takarmánytermelés nagyobb arányú térhódítása, a tejgazdálkodás fejlődése kapcsán. A legbelterjesebb növénytermelési ágazatok — a szőlő- és gyümölcs-termelés — azonban ma is nagymértékben a kisparcellákon folyó gazdálkodásra támaszkodik, a szőlők és gyümölcsösök több mint 50%-a a „kétlakiak” kezén van. A nagyüzemi termelés itt csak igen lassan tud teret nyerni, a kisárutermelést fokozatosan háttérbe szorítani. A fejlődés jövőbeni ütemét az ipari munkaerőszükséglet további alakulása is nagymértékben befolyásolja. A városiasodás fokozódása — amely gyorsuló iramban zajlik napjainkban — a jövőben méginkább háttérbe szorítja a mezőgazdaságot, amelynek további belterjesedése, elsődlegesen a tejgazdaság gyorsabb fejlesztése biztosíthat gazdasági szerepet a város ellátásában. A környékkel korábban fenntartott piaci kapcsolatok már napjainkban is egyre jelentéktelenebbé válnak, a kisárutermelés visszaszorulásával pedig fokozatosan el is tűnnek.

Az intézményhálózathoz kapcsolódó központi funkciók

A város és falu ellátottsági foka közötti különbség fokozatos felszámolódása

A városi funkciók egy sajátos csoportját képezik a *szűkebb értelemben vett központi funkciók*, melyek a város olyan szolgáltatási, ellátási jellegű intézményeihez kapcsolódnak, amelyek hatóköre az önellátáson túlterjed, s a környező települések igényeit is kielégíteni hivatott. A kulturális, egészségügyi, igazgatási funkciók alapfokot meghaladó csoportja tartozik ide, amelyek a nem mindennapi igényeket elégítik ki. A szocialista társadalmi rendben — különösen a gyorsan fejlődő iparvidékeken — a népesség ellátási igényei erőteljesen fokozódtak az elmúlt évtizedben. Ennek kapcsán számos, korábban magasabb fokú igény sorolódott a mindennapi szükségletek körébe. Sürgős feladattá vált a városiasodó, de nem központi jellegű ipari településeken olyan intézményeket létesíteni, amelyeket kibővült napi igényeik megkívántak. Ez városiasodásuk megvalósulásának egyik feltételét jelentette. Azonban vannak az igényeknek, szükségleteknek olyan csoportjai is, amelyek ritkábban fordulnak elő, nem mindennapi szükségleteinket alkotják. Kielégítésük nem a helyi intézményekhez, hanem az egész terület *intézményhálózatának helyes kialakításához* fűződik. Ennek intézményei viszont csak nagyobb lakosságú településekhez kötötten használhatók ki gazdaságosan. Tevékenységük más településekre is kiterjed, azokat a város vonzó körébe kapcsolva.

Az elmúlt évtizedben mennyiségileg és minőségileg egyaránt *ugrásszerűen* növekedett igények különösen a *kisvárosokat állították komoly nehézségek elé feladataik megoldásában*. A szocialista társadalmi fejlődés kezdeti szakaszán erőinket a gazdaság fejlesztésére összpontosítottuk, a lakosság ellátási problémái háttérbe szorultak. A városok — intézményeik kellő ütemű fejlesztése hiányában — csak akadozva tudtak a kívánalmaknak eleget tenni, ellátási szerepköreik gyengén érvényesülhettek a települések közötti területi munkamegosztásban.

Esztergom szűkebb értelemben vett központi funkciónak fejlődésében két különböző periódust különíthetünk el, az elmúlt másfél évtizedet vizsgálva:

1. A dorogi iparvidéket gazdaságilag megalapozó, létrehozó időszakban — nagyjából 1949—1953 között — itt is, miként az egész országban, az *intézményhálózat gyéren fejlődött, s nélkülözte a területi koncepciót*. A napi szükségletek kielégítését célzó intézmények fokozatos bővülése az ipari községekben ez időszak végén indult meg. Városi centrum fejlesztésének hiánya miatt a magasabb fokú igények kielégítésének egy hányada a fővárosra koncentrálódott. Esztergom ekkor mint városi központ erősen háttérbe szorult.

2. Az ország tervszerű fejlesztésében a területi koncepció fokozatosan erősödött. A regionális szemlélet fejlődése szükségszerűen vetette fel a város fejlesztésének problémáját. Rávilágított arra is, hogy *a népesség életszínvonalának emeléséhez az iparvidék városias települései számára is nélkülözhetetlen egy jól működő városi centrum*. A magasabb fokú igények kielégítése csak fejlett intézményhálózat révén lehetséges. Ez pedig a városfejlesztés, központi szerepkörű település fejlesztése nélkül nem valósítható meg. Ez időtől kezdődött Esztergom lakóváros jellegének kialakítása, a város központi jellegű intézményeinek fokozatos továbbfejlesztése. Az 1949—53 közötti időszakban elmaradt intézményhálózat fejlesztés pótlása tetéztett feladatokat rá reánk napjainkban. Ezek erőnkhez mért fejlesztése erősíti, bővíti a települések közötti munkamegosztást, amelyből a városra a jövőben is hárulnak központi jellegű feladatok, még erősen városiasodó környezet esetében is.

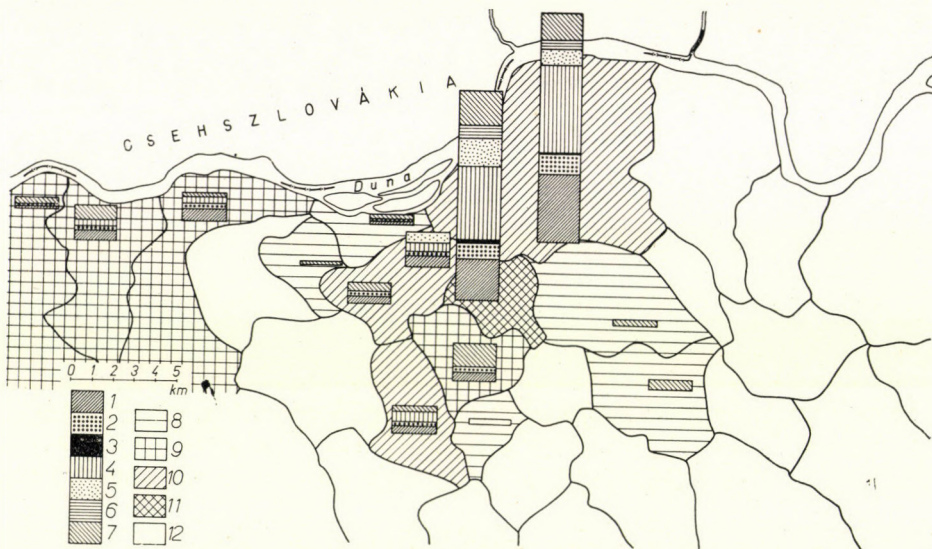
Esztergom kereskedelmi funkciója

A kereskedelem a kapitalizmusban fontos szerepet játszott a város területi kapcsolatainak kialakításában. A tőkés rendben a városi piac volt az áruelosztás fóruma, amelynek működése révén a falvak egyrészt mint a város ellátó-területei — nyersanyag- és élelmiszerszállítói — kapcsolódtak a városhoz, másrészt annak iparcikkei számára jelentettek felvevő területet. A kereskedelmi vonzókört tehát a város piacának alárendelt falvak csoportja alkotta.

A szocialista gazdasági rendben alapvetően módosult a kereskedelem tevékenysége, mind tartalmát, mind térbeli kapcsolataik jellegét tekintve. Megszűnt a piac kapitalista értelemben — még a „szabad piac” csökevényeként működő napi piac, vásár is állami árukészletekkel, árakkal irányított. A termelés tervszerűen meghatározott árumennyiségét ugyancsak tervszerinti elosztás alapján juttatjuk el a fogyasztókhoz. Az áruelosztás a szocialista kereskedelem gerince. A napi piac, vásár, a kisparaszti termelőktől való árufelvásárlás ma már csak járulékos elemei e kereskedelemnek. A hitelélet, pénzforgalom teljes egészében állami irányítás, tervezés, végrehajtás alatt áll. Feladatai pedig merőben eltérőek a kapitalizmusban tapasztaltakétól.

A kereskedelem feladata ma a terv szerinti áruelosztás. Célja a lakosság szükségleteinek a rendelkezésre álló árukészletekből való minél szélesebb körű kielégítése. Az áruellátás zavartalanságának biztosítása és a fejlődő igényekkel való lépéstartás mint szervezési feladat jelentkezik, s alkotja a kereskedelem új tartalmát. E szervezés

helyes lebonyolítása sem nélkülözheti az átgondolt területi tervet. Ebben a városokra, mint az árueosztás hatékonyabbá tételében nélkülözhetetlen központokra, sajátos feladatok hárulnak. A ritkábban előforduló igényeket kielégítő áruk választékából készletét nem lehet valamennyi település helyi bolthálózata számára biztosítani. A körzeti központ — a város — szaküzleteiben történő felhalmozásuk, az áruajták sokféleségének helyi összpontosítása választékot biztosít, amely az igények magasabb fokú kielégítését teszi lehetővé. Az életszínvonal gyors emelkedése tehát megköveteli, hogy a falvak üzlethálózata mellett a városi kereskedelmi centrumokat is fejlesszük, hogy a napi szükségleteken túlmenő igények se maradjanak kielégítetlenek.

16. ábra. A szaktoltok áruforgalma a dorogi járásban (1957)

Az 1957. évben forgalmazott érték a szaktoltokban (1 mm = 5 millió Ft): 1 = élelmiszer, 2 = hús, 3 = tej, 4 = textil- és ruházati cikk, 5 = vas-, műszaki cikk, 6 = bútör, 7 = egyéb. Községenként 1 lakosra jutó forgalmazott érték: 8 = 2000—3000 Ft, 9 = 3000—4000 Ft, 10 = 4000—5000 Ft, 11 = 5000 Ft felett, 12 = a Bányászellátó Kiskereskedelmi V. körzetén kívüli községek

Az árueosztás szocialista rendszerének kialakulása kezdeti szakaszán Esztergom mint kisvárosi kereskedelmi centrum igen erőteljesen fungált. A fogyasztási javakban ez idő tájt még fennállott hiányok szükségessé tették, hogy a nehézipar súlyponti területeit — a bányászfalvakat és ipari városokat — az áruellátásban kedvezményekben, előnyökben részesítsük a többi településsel szemben. Ezek a kedvezmények elsődlegesen a hiánycikkekből való előnyösebb ellátásban jelentkeztek. Ennek kapcsán Dorog, Tokod, Csolnok stb. — ipari-, bányászközségek — bőségesebb árukészletekkel rendelkeztek, mint a környező többi település, köztük Esztergom is. Nagyszámú ipari lakossága indokolta volna, hogy Esztergom is élvezze a bányásztelepüléseknek kijáró előnyöket, azonban a város nem került be a kiemelt települések körébe. Így állott elő az a helyzet, hogy a fejlődésnek ebben a fázisában Dorog töltötte be az iparvidéken a kereskedelmi centrum funkciót, árubősége és készleteinek választéka révén. Az esztergomiak is Dorogra jártak vásárolni — hiánycikkeket. Dorog egy főre jutó kiskereskedelmi szaktoltforgalmának évi összege még 1957-ben jelentősen meghaladta a városét és valamennyi környező települését (16. ábra).

A fejlesztés területi koncepciójának kibontakozása révén a kistáji körzetek kereskedelmi centrumának kialakítása is szükségessé vált. A dorogi iparvidékre vonatkozóan máig sem alakult ki erre vonatkozóan egységes elképzelés szervező és tervező szerveinknél. *Az árubőség fokozódása révén azonban feloldódott Esztergom korábbi hátrányos helyzete*, s nagyot lendült az ellátás mennyiségi és minőségi tekintetben egyaránt. A város szakbolthálózatának színvonala 1959–60 között különösen lendületesen fejlődött, bővült. Lényegesen javult az áruellátás színvonala és jelentősen fejlődött az áruterítés. Szakboltjai, a beruházások, tatarozások révén, ma már felszereltségben is elérik a fejlett városi színvonalat. A város kereskedelmi vonzóereje növekedett. Esztergom 23 szaküzletét és az áruházát a környék településeinek lakosai is sűrűn látogatják.

A járás kiskereskedelmi bolthálózatát nagyobbára a tatai nagykereskedelmi vállalatok látják el árukkal. A Kisalföld így jelentősebb szerepet kap a város ellátásában, mint pl. Budapest. A FÜSZÉRT és a Földművesszövetkezet felvásárló tevékenysége egy szűkebb nagykereskedelmi vonzókört biztosít Esztergomnak. Pilismarót, Dömös, Dorog, Leányvár, Keszthely, Piliscsév és Pilisszentlélek — tehát az iparvidék keleti fele — tartozik Esztergom nagykereskedelmi áruelosztó körzetébe. A kiskereskedelem és nagykereskedelem raktárhelyzete egyaránt kedvezőtlen. A korszerűtlen raktárak jelentős szállítási, munkabérlétség többletet okoznak. Némileg javított a raktározási helyzeten a vasútállomásnál megépült új nagyobb raktáépület, ha nem is oldotta meg teljesen a problémákat. Kellő beruházási keretek esetében, raktárhálózata bővítése kapcsán, Esztergom környezete nagykereskedelmi ellátójává válhat.

Sajátos módon alakultak Esztergom szabadpiacának területi kapcsolatai. Az iparvidék bányász-, ipari községei ellátásában már a húszas években tevékeny szerepet játszottak az esztergomi őstermelők. A város tehát agrárterményeivel ellátója volt a környező ipari falvaknak, nagyobbára Dorognak. Ezek a piaci kapcsolatok az őstermelés visszaszorulásával egyre gyengültek, napjainkban már erőtlenné váltak. A város őstermelése a helyi szükségleteket is csak részben fedezi, kielégítésük zömmel központi árualapból történik.

Esztergom heti piacát nyáron, ősz elején a szobi járás egyes falvainak őstermelői is felkeresik, s terményeiket a város piacán értékesítik. Ipolydamásd, Letkés, Ipolytölgyes, Nagybörzsöny (az egykori Esztergom vármegye falvai sorába tartoztak) lakói mint a hozzájuk forgalmilag legközelebb eső várost, Esztergomot keresik fel árufeleslegeik — baromfi, termények, gyümölcsök — értékesítése céljából. Esztergom piacának ez a vonzása azonban a Szob—Vác térségében fekvő települések elszívó hatása miatt egyre erőtlenedik.

Az egykori vásárok mai szerény utóda az évenként négy alkalommal megrendezett országos kirakodó- és állatvásár. Az ősi szokás szerint Orbán, Lőrinc, Simon Juda és Gergely napok alkalmával bonyolódnak le ezek a vásárok a várostól D-re fekvő vásártéren. Az állami felvásárló szervek rendszeres tevékenysége azonban mindinkább felegessé teszi a falvak árufeleslegének vásárokon való értékesítését, így azok szerepe idejét múlta.

Esztergom kereskedelmi funkciójának jövőbeni erősödésére, a szakbolthálózatban betöltött centrális szerepének növelésére mind a város, mind a városiasodó környék fejlődése szempontjából szükség van. Ilyen irányú fejlesztése — különösen áruházának mielőbbi megoldása — további fontos lépést jelent a néhány évvel ezelőtt lassan megindult területi koncepció kibontakozásában. Ebben Esztergom — mint a vidék legnagyobb lélekszámú és legfejlettebb települése — *a kistáji kereskedelmi centrum szerepé-*

nek betöltésére hivatott. Ilyenné fejlődését azonban kívánatos mielőbb meggyorsítani, mert a jelenlegi lassú fejlődésütem hátráltatja a vidék lakosságának életszínvonalemelkedését.

A napi piac, hetivásár, országos vásár mint múltbeli maradványok élnek tovább még napjainkban, legtöbbjük funkciója egyre inkább mellőzhető, szerepüket más, fejlettebb formák vették át.

Esztergom iskolaváros jellege

Esztergom oktatási intézményei több század óta jelentős szerepet vittek a város területi kapcsolatainak alakításában. Középiskolái révén már a XVIII. század derekán környéke oktatási centrumát alkotta. Ez a funkciója nagymértékben felerősödött és területi vonzásköre kitágult a XIX. sz.-tól kezdődően, az érseki székhelyjelleg kialakulása kapcsán. Az egyház számos oktatási intézmény alapítója és fenntartója volt Esztergomban. A városban élő nagyszámú szerzetes, apáca és világi papság jelentős hányada működött ezekben az oktatási intézményekben, melyek köre a XX. sz.-ban is erősen bővült. 1935-ben a megye 18 középiskolájából 12 Esztergomban működött — három gimnázium, tanítóképző, óvónőképző, erdésziskola, s több ipari tanulóiskola tartozott soraikba. *Esztergom központi szerepköréi közül a 30-as években oktatási szerepköréhez kapcsolódott a legtágabb vonzáskörzet.* Ennek révén, mint iskolaváros messze kiemelkedett a kisvárosok átlagából. Esztergom iskoláinak zöme azonban az egyház kezén volt ez időben, így érthető az a nagy befolyás, amellyel a klérus az oktatás, a szellemi élet terén rendelkezett.

Ez a kép — az egyházi székhely jelleggel szorosan összekapcsolódó oktatási funkció — alapvetően új vonásokat nyert a felszabadulás kapcsán. Az egyház a vallási élet keretei közé szorult vissza, elvesztette korábbi irányító szerepét. Az egyház és az állam közötti megegyezés értelmében ma a ferences rend általános gimnáziuma és a város főiskoláinak körébe tartozó papnevelő intézet képviselik az egyház kezén levő oktatást.

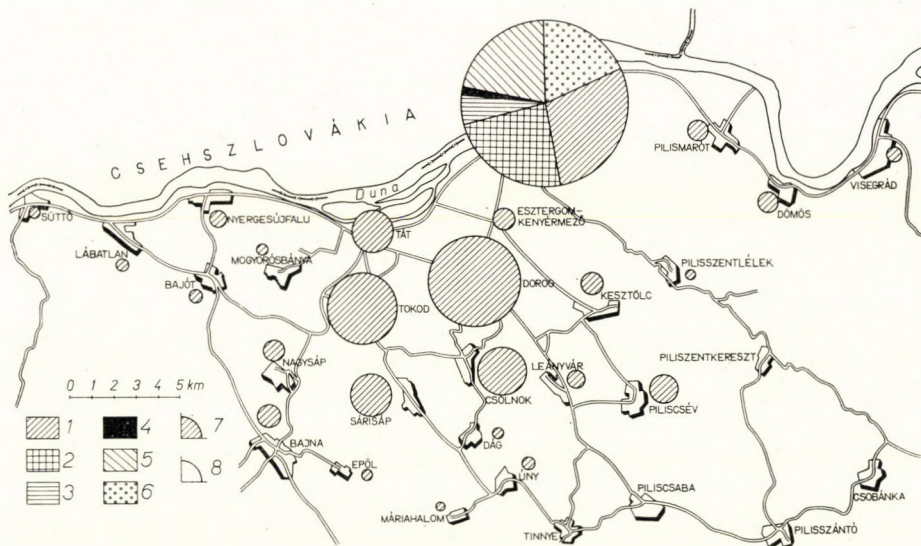
A szocializmus építésének éveiben az oktatás eszmei és tárgyi tartalmában forradalmi változások zajlottak le. Új szellem, új célok és új iskolatípusok jellemzik a fejlődés útját Esztergomban is az oktató- és nevelőtevékenységben. A régi épületek falai között ma az iparvidék szakmunkásaivá, a szocializmus építésére nevelik a fiatalokat a város nagyszámú középiskolájában. Esztergom iskolaváros jellege új tartalmat nyert (23. táblázat).

23. T Á B L Á Z A T

Esztergom középiskoláinak tanulólétszáma az 1960/61. tanévben

Középiskolák	Osztályok száma	Tanulók száma (fő)	Tanerők száma (fő)
Dobó Katalin gimnázium.....	12	413	23
I. István gimnázium	8	240	15
Ferences gimnázium	8	306	16
Közgazdasági technikum	7	246	12
Bányagépészeti technikum	8	260	18
Ált. gépészeti technikum	9	348	11
<i>Esztergom középiskolái összesen</i>	<i>52</i>	<i>1813</i>	<i>95</i>
<i>Komárom megye középiskolái összesen</i>	<i>132</i>	<i>4270</i>	<i>234</i>

A város középiskoláinak sorában a technikumok mind szélesebb teret nyertek, ma a diákságnak csaknem 50%-a ezekben tanul. *Esztergom oktatási szerepköre középpontjában az iparvidék szakmunkásképzésének megoldása áll.* Így a város ezen funkciója a legszorosabb kapcsolatban van az ipar fejlesztésével, annak szakmunkásigényei kielégítése révén. A technikumok tanulóifjúsága mellett általános gimnáziumainak diáksága is — a poli-technikai oktatás révén — tanulmányai befejeztével az ipari termelésbe kapcsolódhat, mint alapfokú szakismeretekkel rendelkező munkás.

17. ábra. Esztergom középiskoláinak vonzáskörzete (1958)

1 = a dorogi járásból naponta bejárók, 2 = a tatai és a komáromi járás területén lakók, 3 = Budapesten lakók, 4 = Fejér megyeiek, 5 = más megyében lakók, 6 = helybeliek, 7 = naponta bejáró 50 tanuló, 8 = 500 tanuló

Esztergom középfokú oktatási intézményeiben nemcsak a dorogi iparvidék szakmunkásai, hanem távolabbi területek szakkáderei is nevelődnek. A város középiskoláiban tanulóknak csupán 23%-a helyi lakos. A tanulók 35%-a a közvetlen környékről jár be naponta, míg a további 42% — mint távolabbi vidékek lakosai — diákotthoni ellátásban részesül Esztergomban, s végzi ott tanulmányait. Az oktatási funkció révén így távoli területekkel is kapcsolatba kerül a város. A más megyéből ide sereglett tanulók aránya a 25%-ot is eléri. Többségük Pest, Fejér, Nógrád megyei és budapesti lakos. Iskolái révén fennálló területi kapcsolatai legszorosabbak a Komárom megyei településekkel, azon belül is a város közvetlen környékét alkotó dorogi járással. Komárom megye 14 középiskolája közül ma is hat Esztergomban működik. Itt tanul a megye középiskolás diákságának csaknem 25%-a, csoportjuk az esztergomi diákság mintegy ötödét képviseli (17. ábra).

Esztergom felsőoktatási intézményei méginkább hangsúlyozzák, hogy oktatási központi funkciója jóval meghaladja a kistérségi méreteket. A városban három felsőfokú oktatási intézmény működik: a felsőfokú gépipari techni-

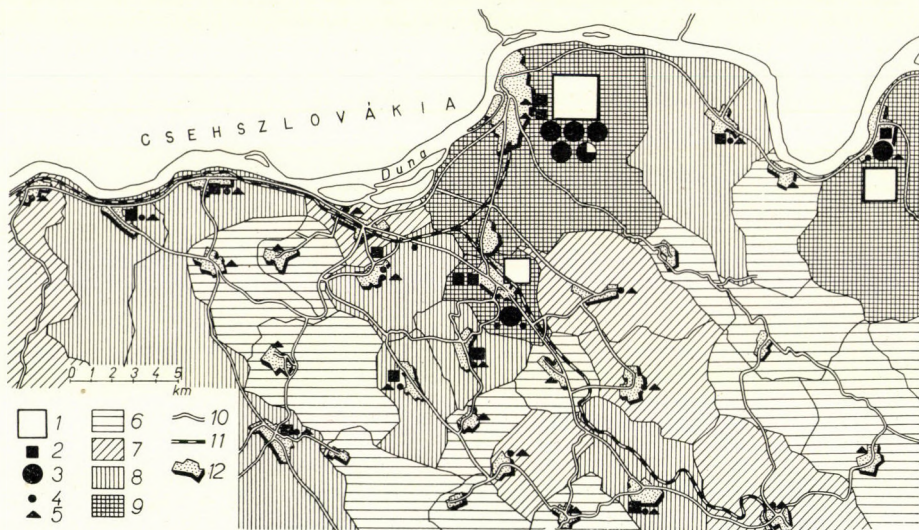
kum, a felsőfokú tanítóképző és az egyház felsőfokú papnevelő intézete. A felsőfokú ipari technikum különösen fontos szerepet játszik a vidék szakemberszükségletének biztosításában. Helyben biztosít ipari szakterületen továbbtanulási lehetőséget a város nagyszámú érettségizett diákja számára. Az esti és levelező tagozatok pedig ugyancsak lényeges funkciót látnak el az üzemben dolgozók szaktudásának felsőfokú fejlesztésével.

A város oktatási centrális szerepköre — mely hosszú időszakon át a klérus irányítása alatt fejlődött — ma egyre mélyebb gyökereket ereszt az iparvidék életébe, szakkádernevelés révén fontos feladatot lát el a vidék iparának fejlesztésében. Oktatási intézményeinek területi kapcsolatai — ha lazább szálakkal is — jóval a megyén túl nyúló területekkel is összekötik a várost, amely iskolaváros jellegét ma is megőrizte, s ezen tevékenységével erőteljesen szolgálja a jelent, a szomszédos és távolabbi területek fejlődését egyaránt.

Az egészségügyi intézmények vonzóköre

A dorogi járás területe országos viszonylatban kimagaslik egészségügyi ellátottságának fejlettségével, s a megyén belül is a legkedvezőbb képet mutatja. Komárom megyében hat kórház működik, ágyainak száma 1614, ebből kerekén 40% Esztergom és Dorog kórházaiban van. A megye legnagyobb kórháza Esztergomban működik. Ha a szomszédos Visegrád 235 ágyas kórházát is figyelembe vesszük, úgy Esztergom környékének ellátottsága kórházi ágyak tekintetében nagyobb városaink ellátottsági fokával vetekszik (18. ábra).

Az egyes településekben működő orvosok, szülésznők számát és az egészségügyi intézményeket — gyógyszerter, kórház, mentőállomás — figye-

18. ábra. A dorogi járás egészségügyi ellátottsága

1 = kórház, 150 ágyas, 2 = gyógyszerter, 3 = 10 orvos, 4 = 1 orvos, 5 = 1 szülésznő. Egészségügyi ellátottsági fokok: 6 = a községben csak szülésznő működik, 7 = 1–3 orvos működik, 8 = orvosok és gyógyszerter, 9 = orvosok száma 10-nél több és kórház is van a községben, 10 = község, 11 = vasút, 12 = község belterülete

lembe véve készült a járás egyes települései egészségügyi ellátottsági fokozatait bemutató térkép (18. ábra). Az iparvidék területén mindössze nyolc azoknak a községeknek a száma, amelyekben csak szülésznő működik. A települések 60%-ában viszont egy vagy több orvos praktizál.

Esztergom 461 ágyas kórháza és Dorog 148 ágyas kórháza látja el a járás mintegy 85 000 főnyi népességét. A dorogi bányász-kórház csaknem kizárólag Dorog és Csolnok bányászainak a számára van fenntartva. Így a járás tulajdonképpen kórházi szükségleteinek ellátása Esztergom feladata. 1900-ban épült öt épülettömbből álló kórházában belgyógyászati, sebészeti, szülészeti, csecsemő és gyermek-, valamint fertőző osztály működik. Az egykori Simor-kórház épületében pedig a tüdőbetegek gondozása történik. Betegforgalma méreteit jellemzi, hogy évente 6000—7000 beteget bocsátanak el gyógyultan. Különösen a szüléset részesedése magas a betegforgalomban, 26%-os, a környék falvaiból az anyák Esztergomba jönnek szülni.

A bányászfalvak üzemorvosi ellátottságának magas színvonalára való tekintettel Esztergom szakorvosgárdája nagyobbára a város népességének orvosi ellátására szorítkozik. Pilismarót, Dömös, Visegrád és a szobi járás felől keresik fel tömegesen az esztergomi szakorvosi rendelőket.

A város egészségügyi intézményei sorába tartozik a kétszázötven éve működő aggok háza. Az „ispotály” a XVIII. sz.-ban egyben kórház gyanánt is szolgált. Nagy járványok idején — 1710—11-ben, 1736—40-ben, 1831—32-ben — zsúfolásig megtelt pestises, kolerás betegekkel. Ma az egykori épület helyén működik a város szociális otthona, amely 132 elaggott nőnek és férfinak nyújt otthont, ápolást.

Esztergom szerepe a megye és a járás igazgatásában

Esztergom a kora Árpád-korban két és fél évszázadon át volt a királyok székhelye. Ennek a város sorsára való kihatásait már korábban kifejtettük a földrajzi helyzet és a város funkcióinak története tárgyalásakor.

Esztergom a XIII. sz. közepétől mint megyeszékhely töltött be századokon át igazgatási központ szerepkört. A Duna mindkét partjára kiterjedő Esztergom megye — országunk legkisebb megyéinek egyike — területén az egyetlen város Esztergom volt. A központi funkciókat nagyjából ezek, az igazgatás szempontjából is alája tartozó települések számára látta el. A város tényleges hatóköre és e megyei igazgatási terület a feudalizmus időszakában nagyjából egybe esett.

Új helyzet alakult ki azonban a kapitalizmus teremtette területi munkamegosztás és az első világháborút követő határváltozások kapcsán. Az új országhatárokkal szétvágtott Komárom és Esztergom megyék maradék területeit 1920-ban egy megyévé egyesítették, s ennek a területnek igazgatási központjává Esztergomot tették, nagyobbára e város hagyományaira és főpapi székhely jellegére hivatkozva. Esztergom azonban nem volt, s a későbbiekben sem vált alkalmassá arra, hogy e forgalmilag szét húzó területen betöltse az igazgatási centrum szerepét. Fekvése, a tatai és komáromi járás felől nehézkes megközelíthetősége, s leginkább erőteljes gazdasági hanyatlása miatt csak névlegesen volt a Komárom-Esztergom egyesített megyék székhelye. Sokkal inkább alkalmasnak mutatkozott a járási centrum feladatainak ellátására.

A felszabadulást követően a közigazgatási határok újjászervezése kapcsán Esztergom megye névleg is eltűnt. A megye egykori Duna-jobbparti részének, a dorogi járásnak lett Esztergom 1950-ig igazgatási központja. Komárom megye székhelyévé pedig a legnagyobb lélekszámú és egyben a megye gazdaságilag is legfejlettebb települése: Tatabánya vált. Esztergomtól igazgatási funkcióját Dorog vette át. Ma járási jogú város, de önkormányzatán túl nem rendelkezik más igazgatási hatáskörrel.

Múltbeli igazgatási funkciói alapján azonban ma is még számos megyei és járási hatáskörű intézmény működik Esztergom területén. Itt a városban fejtik ki tevékenységüket a megyei és járási igazságszolgáltatás szervei. A Komárom megyei ügyészség és bíróság, a dorogi járási ügyészség és bíróság, valamint a megyei börtön mind Esztergom területén vannak és foglalkoztatják a város közszerológátal népeességének csaknem negyedét. De részt vesz a város — közvetve — a járási tanács munkájában is. Az Esztergomtól 7 km-rel távolabb, azaz Dorogra telepített járási tanács dolgozóinak jelentős hányada Esztergomból ingázik ki naponta, lakhelyét, munkahelyét változtatlanul megtartva. Esztergom így Doroggal megosztva végzi ma a járás irányításával kapcsolatos teendőket.

Ezt a megosztást az látszott indokolni, hogy Esztergom a felszabadulást megelőzően a feudális hagyományok és a klérus fellegrvára volt. Ez a jellege a szocializmus elmúlt 15 éve alatt megszűnt. Esztergom erősen iparosodó várossá alakult át, amelynek társadalmában a munkásság nemcsak számbelileg van döntő fölényben, hanem vezető szerepe megnyilatkozik a város életének minden területén. Dorog tevékenysége a várost átmenetileg helyettesíti a járási igazgatási szerepkör betöltésében, amíg Esztergom e tekintetben is teljesen érett centrumnak minősülhet.

Esztergom speciális funkciói

A városi alapfunkciók révén szűkebb vagy tágabb területre kiterjedő környezetével szövődik egységgé a város. Ezek *a városi alapfunkciók a vonzáskör nagyságát tekintve kistáji, középtáji, országos szintű rangsort* alkotnak. Esztergom városi alapfunkcióinak túlnyomó többsége nem emelkedik túl a kistáji fokozaton, a dorogi iparvidékkel szövődik mindinkább szerves egységgé a város. Ezeken a területi kapcsolatokon kívül azonban vannak olyan funkciói is Esztergomnak, amelyek révén nem a környéke életébe kapcsolódik, ezek nem a dorogi iparvidékkel alkotott munkamegosztásból erednek. Ilyenek: az idegenforgalom és a város egyházigazgatási központ szerepköre. Ezek mint speciális feladatkörök jelentkeznek, ellátásuk független a környékkel kialakult munkamegosztástól, s attól a hierarchikus rangsorbeli szereptől is, amelyet a város az alapfunkciók révén betölt. Kistájcentrum és fejlett idegenforgalom nem zárják ki egymást, mint ahogy nem járulékos eleme a középtáji városcentrum szerepkörnek például a nagyobb méretű idegenforgalom.

Esztergom funkcióinak történeti vizsgálata során részletesen foglalkoztunk az egyház szerepével, amely a város életében oly meghatározó tényezőt jelentett sok évszázadon át. A mai funkciókon és az arculaton is átütnek ezek az egykori hatások. Esztergom iskolaváros jellege valamint idegenforgalma így szoros kapcsolatban áll az egyház egykori létesítményeivel. Ezek mint funkciót kifejtők, ma más formában, más tartalommal rendelkeznek, mint keletkezésük időszakában, a városban való nagyobb arányú jelenlétük azonban az egykori egyházi székhely jelleggel áll szoros kapcsolatban.

Az egyházi székhely jelleg ma semmiféle lényeges, erőteljes bázissal nem rendelkezik, az egyház politikai hatalma megszűnt, anyagi erőforrásai is elgyengültek. Az állammal történt megegyezés alapján az egyház a vallási élet keretei közé húzódott vissza. Ennek kapcsán az egyházi székhely jellegét ma a múltból átöröklött haladó elemeknek a változott jelenbe való beilleszkedése és a haladást gátlók fokozatos felszámolódása jellemzi.

Az egyház számos nagyértékű műemléképülettel gazdagította Esztergomot. A Várhegyen emelt bazilika — amely az ország legnagyobb méretű klasszicista egyházi építménye —, továbbá a primási palota, valamint a magyar reneszánsz egyik kiemelkedő alkotása: a Bakócz-kápolna stb., Esztergom jelentős műemlékei, amelyek a város nevezetes idegenforgalmi látványosságai. Hozzájuk hasonló, nagy idegenforgalmi vonzerőt képvisel a várhegyi románkori királyi palota. Ennek feltárása 1934-ben indult meg, s már az ásatások első éveiben tekintélyesen növelte Esztergom idegenforgalmát. A királyi palota szépen helyreállított részlete sok hazai és

külföldi látogatót vonz ma is a városba. Az idegenforgalmi látványosságok számát nagymértékben növelik az esztergomi múzeumok gazdag műkincsei. Az érseki palotában levő Keresztény Múzeum leggazdagabb vidéki múzeumunk. Képtára az érsekek nagyértékű festménygyűjteménye révén országos viszonylatban is figyelemre méltó jelentőségű. Olasz trecento és quattrocento festménygyűjteménye és középkori magyar képanyaga a Szépművészeti Múzeuméval is vetekszik. Az egyházi tulajdonban levő nagyértékű gyűjtemény karbantartásáról, a kiállítási rész anyagának megővéséről, állagának kezeléséről államunk gondoskodik. A Főszékesegyházi kincstár középkori ötvösremekei, a textilművesség kiemelkedő alkotásai, valamint az érseki könyvtár nagyértékű középkori kódexgyűjteménye, ősnymtatványgyűjteménye mind értékes látnivalók, amelyeket nyaranta vasárnaponként 5000—6000 látogató tekint meg. A múlt felhalmozott írásos emlékeit a helyi levéltárak őrzik. A török elől megmenekített egyházi levéltárak — a primási és káptalani levéltárak — művelődéstörténeti értéke kiemelkedő. Esztergom és környékének gazdag múzeológiai anyagából pedig a Balassa Bálint Múzeum rendez rendszeres kiállításokat. E múzeumnak gazdag pénz- és éremgyűjteménye van.

Nagyszámú műemléke, műkincsei révén Esztergom kulturális jelentősége országos viszonylatban is figyelemre méltó. Az évszázadok során itt felhalmozódott műértékek a hazai és külföldi érdeklődők népes seregét vonzzák a városba, egy sajátos átmenő-idegenforgalmat biztosítanak számára. Az Esztergomot felkeresők — turisták, külföldi látogatók — mindössze néhány órát töltenek a város falai között, s a nevezetességek megtekintése után tovább utaznak. A turisták majd kétharmada budapesti lakos, a turistaforgalom zömét a Budapest—Esztergom között közlekedő személyhajó-járatok bonyolítják le.

A Duna-kanyar területén fekvő Esztergom leglátogatottabb településeink egyike. Idegenforgalma, méreteit tekintve vetekszik Visegrádéval, de látogatottságának jellege más. Visegrád, bár kiemelkedő méretű idegenforgalmat bonyolít le, egyben fejlett üdülőhely. Nagyszámú — télen és nyáron is működő — üdülője van, amelyekben nagyobbára a fővárosi üzemek dolgozói pihennek.

Esztergomnak nincsenek üdülői, a város a Duna-kanyar területére irányuló kiránduló- és átmenő idegenforgalom fontos centruma. A felszabadulást megelőzően — a harmincas években — ugyan kezdett kibontakozni némi üdülőforgalom Esztergomban. Főleg a fővárosból nyaranta ide érkezők számára adtak ki magánosok szobákat. Egy-egy nyári idényben kiadott szobák száma azonban a legnagyobb forgalom esetén sem haladta meg a hatvan—nyolcvanat. Ezt az üdülőforgalmat azután a háborús pusztítások nyomán fellépő és a továbbiakban még fokozódott lakáshiány felszámolta. Az emberek ma elsődlegesen a szakszervezet útján, nem magánosoktól bérelt szobákban nyaralnak. Az érdeklődés megvolna ugyan Esztergom, mint üdülőhely iránt, de szálláshely hiányában ennek jelenleg nincs kellő bázisa.

A városnak egyetlen kiskapacitású szállodája van: az egykori Hévízi-tó lecsapolt, feltöltött területén kiépített fürdőtelepen álló Fürdőszálló. Ágyainak száma mindössze 67. Ebből 4 egyágyas, 16 kétágyas szobában van, a többi viszont sokágyas turista-szállás. Ezzel Esztergom nem alkalmas jelentősebb üdülővendégforgalom lebonyolítására.

A szentgyörgymezői turistaszálláson 40 fő elszállásolása lehetséges. Iskolák, nagyobb turistacsoportok számára nyújt szállást ez a korszerűtlen, egészségügyileg is kifogásol-

hatóan gyenge felszereltségű turistaház. A Vaskapu-hegyen levő menedékház csak kismértékben tehermentesíti a szentgyörgymezői turistaházat.

Az elszállásokkal kapcsolatos igényeket, sem a tartósabb esztergomi tartózkodást illetően, sem az átmenő forgalom tömeges turistaszállás igényét ma még nem képes Esztergom kellő szinten kielégíteni. A város fejlődő idegenforgalma és a Duna-kanyar fejlesztésének programja alátámasztja a város részéről elhangzott igényt egy 100 szobás korszerű szálloda építésére. Ez, a jelenlegi Fürdőszálló kibővítése kapcsán, viszonylag kevesebb költséggel kivitelezhető volna.

Esztergom termálvizes fürdője és strandja ugyancsak bekapcsolódott már az idegenforgalomba. Évente 25—30 000 látogatója van, akiknek többsége esztergomi. A 28 °C-os hőforrásvízzel ellátott strandfürdő korszerűen felszerelt. Az 50 × 20 m-es medencéjét szépen parkosított zöldterület veszi közre, kabinsorokkal. A 25 × 8 m-es fedett termálszoda pedig téli sportolást is lehetővé tesz.

Az 1957 óta egyre nagyobb arányokat öltő idegenforgalom és a belföldi igények egyaránt indokoltá teszik, hogy Esztergom távlati fejlesztésében az üdülőváros jelleg kibontakoztassék. Ez azonban, tekintettel az egyéb sürgősebb feladatokra, csak a távlati 15 éves tervben, a harmadik, negyedik ötéves tervek során valósulhat majd meg fokozatosan.

Közlekedés

A város térbeli kapcsolataiban a közlekedés hálózata a vérkeringést lebonyolító érrendszer szerepét tölti be. Hogy milyen lényegesek ezek a közlekedési útvonalak s a rajtuk lebonyolódó forgalom, azt a város története során végig kísérhettük. Mai forgalmi fekvése, a közvetlen szomszédos iparvidékkel való összeforrásában és a távolabbi területekkel való kapcsolatában egyaránt jelentős szerepet játszik. A nagy ingavándorforgalmú dorogi iparvidék fejlődésének, működésének egyik kulcskérdése: a fejlett közlekedés. Naponta tízezer dolgozó ingázik itt a lakóövezés és a munkahelycentrumok között. Az óriási személyforgalomnak a lebonyolítása nem nélkülözhetette a fejlett tömegforgalmat. Ennek gyors fejlődése kapcsán a város és környéke mind közelebb került egymáshoz, kapcsolataik olyan szorossá váltak, hogy fokozatosan egy településkomplexummá olvadnak egybe.

A kapitalizmus közlekedési létesítményei csak igen gyérén tárták fel forgalmilag ezt a területet. Ezek már az iparvidék kialakulása időszakában elégtelenné váltak a tetemesen felduzzadt személyforgalom lebonyolítására. A szocializmus építése időszakában súlyos feladatok hárultak ezen a téren államunkra, amelyek sürgős igényként jelentkeztek és nagyobb beruházásokat kívántak. Alapvetően rendezett megoldásukra azonban csak fokozatosan kerülhetett sor. Ennek kapcsán nemcsak mennyiségi, hanem szerkezeti változások is történtek a terület személyforgalmában.

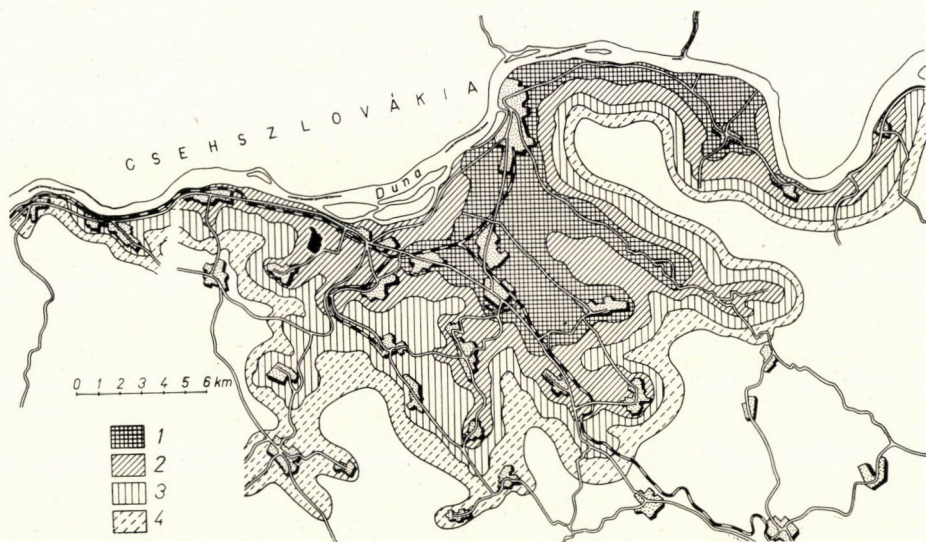
Esztergomot a kapitalizmus időszakában, 1883-ban létesített vasúti szárnyvonal kötötte össze a fővárossal és környezetének néhány településével. Ez a gyér forgalmi feltártság a szocializmus időszakában lényegesen megjavult, Esztergom korábban félreeső fekvése felszámolódott az autóbuszforgalom általánossá válásával. A város és környéke között, a megnövekedett igényeknek megfelelő szintű közlekedési összeköttetés így kiépült. Mindez igen nagy horderejű változás Esztergom életében.

A Dorog—Budapest közötti vasútvonal, amelynek fejállomása Esztergom, a felduzzadt teherforgalmi megterhelés folytán nem volt képes egymaga a személyforgalmi igények megoldására. Vonalvezetése ugyan kedvező az ingavándorlás fő irányai szempontjából, de a személy- és teherforgalom igényeinek együttes kielégítését a műszakilag avult vonalszakasz nem tudta megoldani. Az ingavándorlás korszerű lebonyolítása az autóbuszforgalom széleskörű kifejlesztését igényelte. Az ötvenes években lezajlott útépítések kapcsán ennek közúti feltételeit meg is teremtettük nagyjából. Esztergom lett az iparvidéket behálózó autóbuszforgalom központja. A gyorsan fejlődő közúti személyforgalom — autóbusz és személyautó forgalom — rövidesen megelőzte jelentőségben a vasúti személyszállítást.

Esztergom ma a járás valamennyi településével közvetlen forgalmi összeköttetésben áll. Vasúton vagy autóbusszal az iparvidék legtávolabb

fekvő településéből is egy órán belül elérhető (19. ábra). A személyforgalmában legjelentősebb szerepet játszó Dorog, Tokod, Tát településekkel van a legszorosabb kapcsolata, mindegyik 15—20 percen belül elérhető Esztergomból. Ennek a várossal a legintenzívebb forgalmi kapcsolatban levő területnek, amely mintegy 8 km-es sugarú körzet a város körül, személyforgalma lebonyolításában a vasút és az autóbusz ma 1/3 : 2/3 arányban részesedik.

Az iparvidéket behálózó autóbuszforgalom centruma, kiinduló állomása Esztergomban van. Csaknem minden tíz percben indul egy autóbusz valamelyik vonalon a környező településekbe. A nagy forgalom erősen igénybe

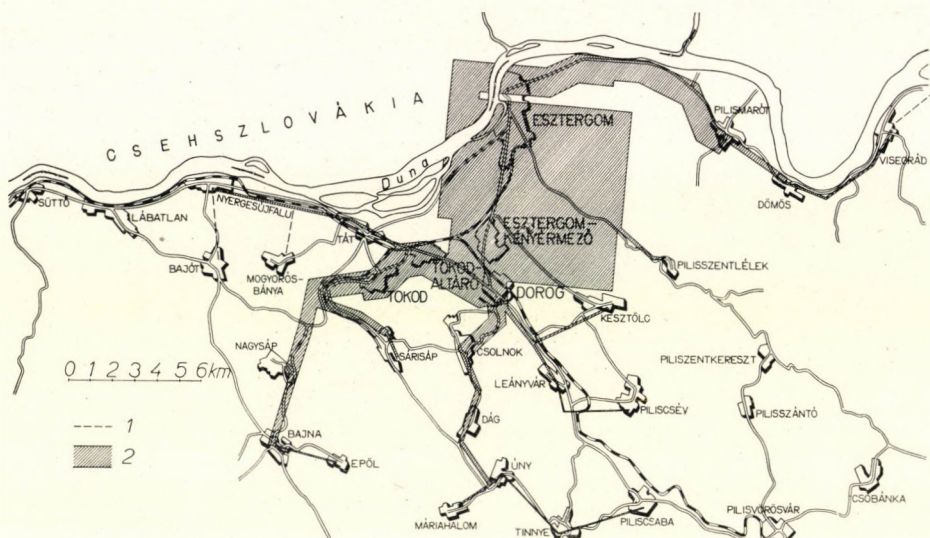
19. ábra. Esztergom izokronja (autóbusz és vasút együtt)

Esztergom az egyes községekből vonaton és autóbusszal elérhető: 1 = 30 percen belül, 2 = 45 percen belül, 3 = 60 percen belül, 4 = 90 percen belül

veszi az utakat, s az avult gépkocsipark csak meglehetősen magas költségekkel üzemeltethető. A bányászbuszok bonyolítják le a napi ingavándorforgalom zömét. Karbantartásuk, javításuk céljára egy nagyobb javítóüzem létesült Dorog és Esztergom határában. Az útépités és karbantartás terén még a jövőben is sok a tennivalónk e vidéken ahhoz, hogy a zökkenőmentes közúti forgalom lebonyolítását rendezett kérdésnek tekinthessük.

A MÁVAUT járatainak kiadott jegyek alapján készült az autóbuszforgalom egy napjáról (1958. VIII. 18.) a 20. ábra. Ezen is szembejön a városnak Doroggal és Esztergom Kenyérmezővel való nagyarányú személyforgalma, amely elsősorban a lakó- és munkahelyek differenciálódásából ered. Az utazások száma ezeken a viszonylatokon messze meghaladja a városnak minden más településsel kapcsolatos forgalmát. A tetemes személyforgalom korszerűbb és olcsóbb lebonyolítása célszerűvé tenné egy állandó trolibuszjárat létesítését Dorog—Esztergom között, a járatok munkakezdéskor és végzéskor való sűrítésével. Ez egyben a város belső közlekedését is lebonyolíthatná.

Az iparvidéken kívüli településekkel a vasút kapcsolja össze Esztergomot a komáromi és a budapesti szárnyvonalon. Mindkét vonal műszakilag avult, az utazási sebesség nem jobb, mint a századforduló időszakában. A Budapest—Esztergom közötti 52 km-t a vasút két és fél óra alatt teszi meg, s a komáromi vonal is ehhez hasonló utazási sebességű. Gyorsvonal ezen a műszakilag avult, nehéz terepen haladó vonalon nem közlekedik. Esztergomnak a fővárossal való forgalmi kapcsolatán — ami az utazási sebességet illeti — sokat javított a Dorogon át közlekedő gyorsforgalmi autóbuszjárat megindítása, amely zömmel a fővároshból a dorogi iparvidékre kiingá-

20. ábra. Az iparvidék felől Esztergomba irányuló napi autóbuszutazások (1958. aug. 18.)

1 = 10 fő alatti utasszám, 2 = utasszám 10-nél több, a jelkulcsban a vonalvastagság: 100 utas

zók napi személyforgalmát bonyolítja le. Esztergomból a Duna-kanyar vonalán — Visegrádon és Szentendrén keresztül — Budapestre közlekedő autóbusz-járatok jórészt a turistaforgalom útvonalai. A megyeszékhellyel, Tatabányával csak autóbusz útján van Esztergomnak közvetlen forgalmi összeköttetése. A dorogi iparvidék a tatabai főforgalmi tengelyhez viszonyítva félreeső helyzetű, forgalmilag sokkal inkább a fővároshoz kapcsolódik, mint a megye másik bánya-iparvidékéhez, a tatabai területekhez.

A város területét az 1. sz. műúttal a Dorogi út kapcsolja össze. Rajtuk bonyolódik le a *közüti forgalom* jelentős része. A Dobogókő felé vezető új műút autóforgalma méltó még említésre. A közúti teherszállításban — kis távolságra — nagyobb szerepe van a lovaskocsi- és autóforgalomnak. Az erősen igénybevett Budapest—Dorog vasútvonal mentesítésére Budapest felől is nagyobb mennyiségű szállítmányok érkeznek tehergépkocsival a visegrádi országúton Esztergomba. Az Ütügyi Kutatóintézet 1955-ben háromnapos időszakra kiterjedő számlálást végzett a közúti forgalomra vonatkozóan. Adatai szerint Dorog minden más települést messze meg-

előző arányban részesedik az Esztergomba irányuló teherforgalomban. A lovaskocsikon szállított mész, cement, fa, szén és a teherautóval szállított egyéb áruk alkotják e forgalmat. A rangsorban Budapest a második, innen főként gépek, villamossági cikkek, élelmiszerek és vegyi anyagok érkeztek tehergépkocsikon.

A *dunai hajóforgalom* a szigeti személyhajóállomást és a dorogi szénrakodót veszi igénybe. Az utóbbi nem Esztergom forgalmát bonyolítja le, hanem Dorog szenét juttatja el a főváros és Dunaújváros felé. Az esztergomi hajóforgalom csaknem kizárólag a személyforgalomra korlátozódik. A hajók az évnek csak 5 hónapjában, május—szeptember között keresik fel naponta Esztergomot. Ez a hajózás nagyobbára a Budapest—Esztergom közötti turistaforgalom lebonyolítására szolgál. A vasárnapi kirándulók mellett hétköznap csak Szob, Nagymaros, Dömös felől érkeznek viszonylag nagyobb számban utasok. A budapesti hajókikötőkkel kialakult forgalom felülmúlja Esztergomnak az összes többi dunai kikötővel lebonyolódó forgalmát.

Teherszállításra sem a helybeli vállalatok, sem más települések nem veszik igénybe Esztergom kikötőjét. Ennek több oka van: 1. Nincs a városnak kiépített rakpartja. 2. Nincs kellően kialakított forgalmi kapcsolat a vasút- és hajóállomás között.

A Párkány—Esztergom közötti dunai vashíd újjáépítése lendítőleg hat majd a város forgalmára, és új perspektívákat nyithat területi kapcsolatainak fejlődésében.

Esztergom vonzásterülete

Olyan folyamatnak vagyunk tanúi napjainkban itt a dorogi iparvidék területén, amelynek során a városi centrum fejlődésében két fontos mozzanat zajlik le: 1. Esztergom, mint a terület ősi városi centruma a vele szomszédos ipari községgel, Doroggal — amely a vidék legjelentősebb munkahelygóc-pontja — funkcionálisan és térbelileg is fokozatosan összeolvad. 2. A dorogi iparvidék településkomplexumának sajátos településszerkezete formálódik ki mind erősebben — a beingázási göcöket körülölelő lakóövezet terület-eggyüttesének szerves összekapcsolódásával. Mindezek, egy még be nem fejeződött fejlődési ciklus közepén sajátosan tükröződnek a város területi kapcsolataiban. Az új területi munkamegosztás mai fejlődési szakaszának képét vetítik elénk. A dorogi iparvidék településszerkezete, s benne a város és környékének kapcsolatai nem a megszokott klasszikus város—falu képet tükrözik. A korábbi évszázados város—falu kapcsolatot már erőteljesen megbontotta az új munkamegosztás igényei szerinti átszerveződés, a végleges kép kirajzolódása azonban még nem zárult le, noha fő vonásai már felismerhetők. A kutatások és az annak eredményeit hasznosító tervszerű beavatkozás — fejlesztés — gyorsíthatja, segítheti a helyes településszerkezet kiformalódását, hogy az a jövőben hosszú távlatra is alkalmas legyen a vidék településfejlődésének biztosítására; benne ne csak spontán tükröződjének a jelent formáló gazdasági-társadalmi erők.

Dorog, az iparvidék fő munkahelygóc-pontja és Esztergom, az ősi központi funkciójú hely, a vidék legfejlettebb városi települése integrálódási folyamata napjainkban zajlik, még nem ért véget. E folyamat eddigi fázisai: 1. A szocializmus első, nagyméretű iparfejlesztési időszakában (1950—54) e vidék iparilag leggyorsabban fejlődő munkahelygóc-pontja, Dorog a városi központi funkciók egy részét is magához ragadta. Járási igazgatási és kereskedelmi kistájc centrum szerepkört nyert. 2. A tervgazdálkodás regionális fejlődése kapcsán (1955-től) került sor Esztergom lakóvárossá fejlesztésére, s a vidék intézményhálózatában betöltött szerepének fokozatos erősödésére. Ez a fejlődési szakasz tart még napjainkban. Esztergom lakóvárossá fejlődése kapcsán Dorog és Esztergom munkahelyei és lakóhelyei egymást szervesen kiegészítőkké váltak; Esztergom lakónépessége egyben a Dorog ipari üremeiben foglalkoztatottak jelentős hányada. Az egymást szervesen kiegészítő lakó- és munkahelyek közigazgatási határokkal való széttagolása mindinkább értelmét veszti. Dorog és Esztergom kölcsönösen felszívták egymást; Dorog — mint munkahelycentrum — az iparilag lassabban fejlődő Esztergomot, Esztergom pedig — mint Dorognál jóval népesebb és fejlettebb városi fokon álló település — kiegészült a

szomszédos ipari munkahelyekkel. Lassította az összeolvadást, s egyben a kedvezőbb területfelhasználást is gátolta, hogy tervező és irányító szerveink a fejlődést a közigazgatási határok korlátai közé igyekeztek szorítani. Ez a tágabb térbeli összefüggéseket nélkülöző szemlélet napjainkban fokozatosan felszámolódik, de még máig sem készült el a vidék jövőbeni fejlődésének, térbeli szerkezetének fő vonásait kijelölő átfogó területfejlesztési, területrendezési terv. Pedig csak ennek kapcsán nyílik mód a fejlődés eddigi vadhajtásainak eltávolítására, a ma még csaknem spontán zajló területi fejlődés helyes mederbe terelésére. Egy ilyen átfogó rendezési-fejlesztési terv végrehajtása kapcsán kerülhet sor az Esztergom—Dorog térségében fekvő iparterületek (munkahelyek) és lakóterületek, zöldövezetek helyes térbeli szerkezetének kialakítására oly módon, hogy az a fejlődést hosszabb távlatokban is szolgálni tudja.

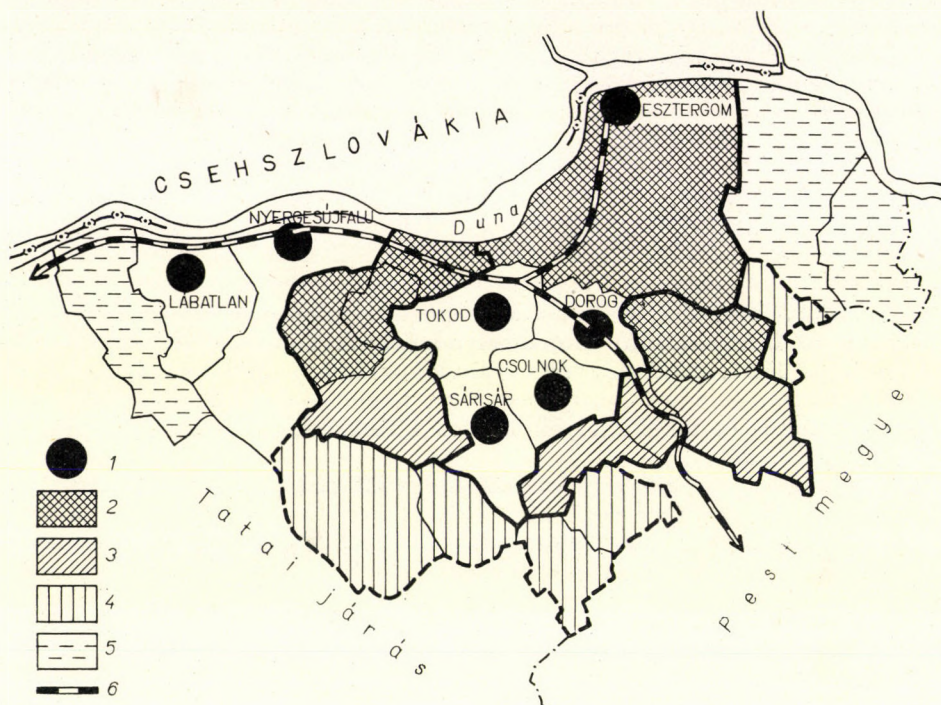
Esztergom városi alapfunkciói legintenzívebben a *dorogi iparvidék* területén érvényesülnek. Ennek, a vonzáskörébe legszorosabban kapcsolódó vidéknek — a közvetlen környéknek (Umland) — a *településviszonyai is jelentősen átforgalmazódtak az elmúlt másfél évtized során, mialatt iparvidékké átalakult. A közigazgatási határokat egyre inkább átmetszik azok a településkapcsolatok, amelyek az itt kibontakozó ipari komplexumot formálják.* Néhány településre összpontosuló munkahelygócok körül egyre táguló lakóövezet jön létre, mind nagyobb számú községet magába olvasztva. Ezek funkcionálisan mindinkább egy egységes településegységgé kapcsolódnak össze, a lakó- és munkahelyek között létesülő sajátos munkamegosztás kapcsán (21. ábra).

A *beingázás centrumait* és az intézményhálózatban központi helyet betöltő Esztergomot körülvevő községek az ipari településkomplexum *belső lakóövezetét* alkotják. Tát, Bajót, Mogyorósbánya, Nagysáp, Dág, Keszthely, Leányvár és Piliscsév községekből áll ez az övezet, amelynek lakónépessége csaknem kizárólag a Dorog—Csolnok—Tokod—Nyergesújfalu, kisebb részben Esztergom munkahelyeihez kapcsolódik. A népesség e munkahelyek és a lakóövezetbeli lakóhelye között „ingázik” naponta. Agrárnépességük az összkeresők 5—15%-a. Foglalkozási struktúrájuk igen erősen iparosodott jelleget mutat, bár egyetlen jelentősebb ipari munkahely sincs területükön. A belső lakóövezethez kapcsolódik D-ről, félkörívben a *külső lakóövezet*. A munkahelygócoktól már valamivel távolabb — de még mindig 45 percen belül elérhető távolságban — fekvő községek tartoznak ide: Bajna, Epöl, Úny, Máriahalom és Pilisszentlélek. Ipari kiingázóiknak az összkeresőkhöz viszonyított aránya már lényegesen kisebb, mint a belső lakóövezetben, ahol az 50%-ot meghaladja, itt viszont 35—40% között mozog. A két lakóövezet kapcsolódnak szélről — már nem összefüggő övezet formájában — a „*vegyes jellegű*” települések. Ezek Esztergommal, mint a vidék városával szoros kapcsolatban állanak, de a beingázási centrumokkal való kapcsolataik már lazák. Népességük 10—15%-a ipari kiingázó, míg a többi 85—90%-a a helyi ipar kisebb létesítményeiben, a közlekedésben foglalkoztatott dolgozók és őstermelők. Pilismarót, Dömös, Süttő tartoznak soraikba.

Esztergomot városi alapfunkcióiból eredő területi kapcsolatok a *dorogi iparvidékkal szövik a legszorosabban össze.* Központi szerepkörű intézményei és szolgáltatásai elsődlegesen ezen a területen élő népesség szükségleteinek kielégítésére irányulnak, a saját lakónépességén kívül. Rajta kívül ma

Dorog is részt kap ebben a feladatban, Esztergommal való egygyéolváda nyomán, de szerepe Esztergom kiegészítésére korlátozódik.

Esztergom városi funkciói sorában a *kistáji hatósugarat meghaladó* is szerepelnek. Közép- és felsőoktatási intézményei a közvetlen környék magasabb színvonalú igényeinek kielégítése mellett Komárom megye és Pest megye egy részére is kiterjesztik hatásukat. A megyei igazságszolgáltatás esztergomi szervei és a város fejlett idegenforgalma, művelődési centrum

21. ábra. A dorogi ipari településkomplexum térbeli szerkezete

Beigázási centrumok: 1 = ipari beigázási centrumok. Belső lakóövezet: 2 = ipari kiigázók aránya az összes ipari keresőkhöz 50% feletti, 3 = 35–50% közötti, 4 = külső lakóöv, ipari kiigázók aránya 25–35%, 5 = vegyes jellegű község, 6 = vasút

jellege is tágabb területekkel fűzi össze Esztergomot. E központi szerepkörei révén már a városi hierarchiában nála magasabb fokon levő Tatabányával kapcsolódik össze tevékenysége.

Esztergom a maga szűkebb vonzáskörzetével — a dorogi iparvidékkel együtt — Tatabánya és Budapest magasabb fokú intézményeinek vonzáskörébe tartozik. A főváros felé forgalmilag jobban feltárt *dorogi iparvidék szorosabb kapcsolatot tart Budapesttel, mint a megyeszékhellyel, Tatabányával.* Az igazgatási hierarchia határvonalait e téren is átlépik az élet követelményei. A dorogi iparvidék kevésbé húz a hozzá hasonló profilú tatabányai szénvidékhez, mint a vele inkább kiegészülő fővárosi agglomerációhoz. Dorog bányái ma is jelentős szerepet játszanak még Budapest szénellátásában. E terület feldolgozóiparának termékei nagyrészt szintén a fővárosba futnak be, vasúton vagy teherhajón. Ez a szoros gazdasági kapcsolat a fővárossal

a jövőben sem fog alapvetően módosulni, sőt még erősebbé fog válni Esztergomnak a budapesti üzemekkel kooperáló műszergyártása kiépülése kapcsán.

Esztergom Budapest egyik legkedveltebb kirándulóhelye, felszereltsége kellő fejlesztésével pedig a főváros üdülőhelyévé válhat. Lakosságcseréjében Budapest erőteljes vonzása érvényesül. A városból elvándorló népesség ma is nagyjából a fővárosba vagy annak peremvárosaiba költözik. A nem mindennapi szükségletek kielégítése terén is intenzíven érezhető a főváros vonzó hatása. Szaküzletei a budapesti üzletek választékbőségével nem versenyezhetnek. A kulturális igények — színház, hangverseny — terén is Budapest jelenti a gyűjtőpontot e terület számára.

Az Esztergom központi funkcióiból eredő térbeli kapcsolatok rávilágítanak mindazokra az erőkre, amelyek a város fejlődését az elmúlt évtizedben előre vitték. Ugyanakkor azokat a gátló tényezőket és ellentmondásokat is tükrözik, amelyek ma még fejlődése ütemének fokozódását zavarják. *A tágabb és szűkebb területi kapcsolatok ésszerű rendezése, tervszerű irányítása — hosszútávú lejáratra elkészítendő területfejlesztési terv alapján — a város és környéke fejlődésmenetét a jelenleginél erősebben tudná összehangolni.* Így válnának valóban egyre gyümölcsözőbbekké a fejlődés eddigi eredményei is és mutatna Esztergom példát arra, hogyan illeszkedhet be egy történelmi kisváros a maga erősen iparosodott környékébe, hogy funkcióival szocialista fejlődésünket a leghatékonyabban szolgálja.

Esztergom térbeli alkata

A város területe, bel- és külterület

A város arculata és funkciói között igen szoros kapcsolat áll fenn. A város térbeli alkatának vizsgálatával kell feltárni ezeket a kapcsolatokat, megvilágítani a város belső térbeli tagolódásának sajátosságait. Ez igen összetett feladat, mivel a város életjelenségei is sokrétűek, s mert a múlt és jelen állapot erősen keveredik itt egymással. A legkritikább esetben fordul elő, hogy az arculat kizárólag a város jelenlegi funkcióinak térbeli vetülete lenne — csak igen fiatal, új alapítású városok esetében áll ez fenn. Városaink többsége azonban hosszú múltra tekint vissza, jelen arculata sok évszázad társadalma tevékenységének összegeződéseként áll előttünk. Valamennyi korszak társadalma tett hozzá valamit a maga alkotásaiból, a város külső képét — a korábbiaktól átöröklöttet is — a maga igényeihez idomítani, formálni törekedett. Ennek következtében sokszorososan átalakított, azaz állandó formálás alatt levő arculat törvényszerűségeinek felderítése a feladatunk. *A jelen kép mögött tehát meg kell látnunk egy hosszú fejlődési folyamatot, amelyben a mai arculat a pillanatnyi állapotot képviseli.* Ezt követeli tőlünk a genetikus szemlélet s a város életjelenségei és külső formái között fennálló dialektikus összefüggés törvénye. A fejlődési folyamat ismeretében a jelen vonások elemzése vizsgálatunk tárgya.

Esztergom területe — a város közigazgatási határait tekintve — 9078 ha. Dunántúli viszonylatban ezzel a területi kiterjedéssel a tágas határú városok sorába tartozik, mivel ott a legnagyobb városhatár is alig haladja meg a 10 000 ha-t. Ezen a tágas határon belül a Duna mellé simuló belterülethez É-ről és D-ről szántóföldek, K-ről szőlők, gyümölcsöskertek csatlakoznak. A Vaskapu-hegycsoport oldalait borító vegyes lomboserdők széles ívben ölelik körül K-ről a területet, mellyel 3700 kat. holdnyi erdőség tartozik a városhoz. Az Esztergomi-medence dunamenti lapályán — egészen a belterületet D-ről határoló árvédelmi körtöltésig — időszakosan vízjárta kaszálók húzódnak, ezeket közvetlenül a folyó ártéri peremén galéria-erdő szegélyezi.

A város területének reliefenergiája élénk. A belterület középpontjában a térszínből hirtelen emelkednek a magasba a Várhegy meredek mészkősziklái (150 m a tszf., 9. kép). Tőle DK-re, törésvonal mentén különül el a Szenttamás-hegy suvadásos, omladékos oldalaival. Majd ennek folytatásában, a vele szerkezetileg azonos oligocén dombsor húzódik, amelyet a Vaskapu-hegycsoport 404 m magasságig emelkedő szürke andezit sziklái kereteznek (10. kép). A 105–110 m magasságú Esztergomi-medence legyezőszerűen szétterülő síkja csaknem teljes terjedelmében Esztergomhoz tartozik, csupán annak D-i peremén osztozik a szomszédos Tát községgel (11. kép).

A nagy kiterjedésű határhoz viszonyítva Esztergom belterülete aránylag csekély, mindössze 415 ha, amely az összterületnek alig 5%-a. Ezen a területen él a 23 021 főnyi népességből 19 045 fő, míg 3976 külterületi lakos.

9. kép. Az Esztergom központjában emelkedő Várhegy (MTI felv.)

10. kép. Esztergom látképe a Várhegyről (KISZELY ISTVÁN felv.)

A külterület szórvány és csoportos lakott hely formájában egyaránt fellelhető a város határában. A zárt beépítésű várostest a K-i peremén fel-lazul. A gyümölcsösök, szőlők közé benyomulva, a domboldalakon mind több területet foglalnak el a szórványosan felbukkanó családi házak. A külterületi szórványnál azonban jóval nagyobb szerepe van Esztergomban a külterületi csoportos telepeknek. Ezek a Dorogi út mentén, a 13. sz. közle-kedési útvonalat végig kísérik, a főforgalmi útvonalra szinte láncszerűen felfűződve csaknem megszakítatlan településláncot alkotnak Esztergom és Dorog között.

11. kép. A síkságon szétterülő várostest (KISZELY ISTVÁN felv.)

Legjelentősebb külterület: *Esztergom-Kenyérmező*. Ez a csoportos lakott hely a XIX. sz. első negyedében alakult, a növekvő agrárnépfelesleg egy részének a városból való kirajzása kapcsán. A sovány talajon, apró parcellá-kon folytatott földművelés csak gyér megélhetést nyújtott lakosainak. A népesség már igen korán — a XIX. sz. végén — a szomszédos bányá-vidéken keresett s talált munkaalkalmat. Esztergom-Kenyérmező mint Dorog egyik lakótelepe fejlődött a továbbiakban. Népességszáma az 1950-es évek első felében különösen gyors ütemben gyarapodott, 1960-ban 3292 főre növekedett. Az Esztergom határában élő külterületi népes-ség 83%-a tehát Kenyérmezőn lakik. Ez a családirházas lakótelep ma már térbelileg teljesen összeforrott Doroggal, annak szomszédos régi lakó-telepével, és népessége csaknem kivétel nélkül a dorogi üzemek dolgo-zói sorába tartozik. A közigazgatási határvonal tehát olyan területeket vág itt ketté, amelyek funkcionálisan és térbelileg is már összeforrtak, egységet alkotnak.

Az iparfejlesztés területi koncepciójának kibontakozásával lelassult a külterületi lakótelep fejlődési üteme. A fejlesztés súlypontja Esztergom belterületére terelődött, Esztergom lakóváros jellegének fokozatos kialakításával. A város lakóterületének előnyösebb felszereltsége, a népesség koncentrálásának ésszerűbb területi irányítása jelentős lendítőerőt biztosított a belterület fejlődése számára. Vizsgálataim a város térbeli alkatának, szerkezeti sajátosságainak feltárásakor erre a belterületre irányulnak a továbbiakban. Ez alkot összefüggő egységet térbeli alkatát tekintve, míg a külterület ennek járulékos eleme.

Esztergom alaprajzi sajátosságai

A települések alaprajza a térbeli alkat leglassabban módosuló elemei közé tartozik. Az egymást követő nemzedékek városépítő munkája nyomán az alaprajz többnyire csak lassan módosul. Minden korszak népessége a maga társadalmi-gazdasági igényeihez törekszik idomítani az előző nemzedékektől átöröklött térbeli alkatot. A sok százados társadalmi munkák összegeződésé-ként ma előttünk levő — s a jövőben továbbformálódó — városalaprajzon egyes korok munkássága nagyobb, míg másoké kisebb mértékben tükröződik. Esztergomban a hosszú városi múlt alatt csaknem minden korszak rajta hagyta a maga kézjegyét a település képén, azonban a sorozatos pusztítások folytán ma már csak töredékesen rajzolódnak ki az egyes korszakokhoz fűződő kép részletes vonásai. A város topográfiájának alakulásában s a mai szerkezet kifermálódásában a *koraközépkor* — a város fő településgócainak kialakulása és térbeli kapcsolódásuk létrejötte —, majd a török pusztítást követően a várost újjáépítő *XVIII. sz.-i városépítő tevékenység* különösen jelentős. Az alaprajzi sajátosságok feltárásában így ezek a korok, kiemelkedő hatásuk folytán, nagyobb súlyt nyertek.

A középkori Esztergom topográfiája

A helytörténeti és városépítéstörténeti kutatások jövőbeni feladatai közé tartozik részletesen kimunkálni, feltárni a középkori Esztergom topográfiai fejlődésrajzát. Eddigi ismereteink köre a kora középkori Esztergom topográfiai elrendeződése fő vonásainak felvázolását teszi lehetővé, míg az érett középkori városról — a XIV—XV. sz.-i Esztergomról — alig van megközelítő képünk. Ez különösen nehezíti annak elbírálását, hogy mennyiben különbözött a török idők előtti és a mai térbeli alkat egymástól — mennyiben jelentkezik a kontinuitás a város utcahálózatában, telekrendjében, város-szerkezetében stb. A középkorra vonatkozóan rendelkezésre álló ismeretanyagból is csak azokat emeljük itt ki, amelyek az arculat mai képének kifermálásához döntően járultak hozzá, amint az megítélhető a jelenleg meglevő ismeretanyag szerint.

A Garam torkolatával szemközt fekvő esztergomi Várhegy — a vidék ősi védelmi gócpontja — és a dunai átkelő s az ott csomózódó forgalmi útvonalak metszéspontja voltak a város fő fejlődési gócpontjai a koraközépkorban. A tatárjárás előtti Esztergom város alakulásának két szervező központja volt: 1. *A Várhegyen levő ispáni vár, a hozzá kapcsolódó királyi palotával s a velük szomszédos érseki udvar egyházi épületeivel.* 2. *A Kis-Duna partján kibontakozó polgárváros (4. ábra).*

A szerkezetileg is korán egységet alkotó, fallal kerített polgárvárost és az egész vidék fölé magasodó Várat a középkorban *apró települések*

csoportja övezte, melyek a népességgkoncentráció fokozódásával mind sűrűbb rajokban lepték el a két fő településgócé közötti területet és azok közvetlen környékét. A Várhegy Ny-i oldalán — a keskeny dunai teraszon — az *Érseki-város*, tőle É-ra *Szentgyörgymező* falucska foglalt helyet. A polgárváros körül — mind a városfallal közvetlen szomszédos sík terepen, mind a Hévízi-tó mellett és a Szenttamás-hegy oldalába telepedve — apró falvak sorakoztak. *Hévíz, Örmény, Libád, Szentanna, Szentpál, Szentkirály, Kovácsi, Zsidód, Bajon, Nyír, Bille stb.* népesítették be a vidéket. A XIII. sz.-ban ezek nagyobbik hányada — a fokozódó népességbeáramlás folytán — a polgárváros külvárosaivá fejlődött, a városfallal közvetlenül szomszédos területeken.

A XIII. sz. elején Esztergom területén elhelyezkedő nagyszámú település nem alkotott szervesen összefüggő térbeli együttest. A térszín településre legalkalmasabb részeit ülték meg, laza település-halmazt alakítva. A szerkezeti összekapcsolódás magterülete a síkságon a városi fejlődésre legelőnyösebb területet elfoglaló, a forgalmi útvonalak centrumát alkotó részeken fejlődött ki. Ennek topográfiai súlypontját a Kis-Duna mellett fekvő kikötő, átkelőhely alkotta, a Hévízi-tó D-i szomszédságában, az ármentes folyami teraszdarabokat megülve. Itt csomózódtak a szárazföldi főforgalmi útvonalak is, a Duna-kanyart követő, a folyó mellett vezető Via Ulpia Traiana Bécs felé vezető útvonala, valamint É-ról D-nek tartó természetes útvonal, amely a Garam felől érkezett, s a dorogi törésvonalon haladt tovább D-nek. Ezen a területen alakult ki az első, több kisebb településből szerkezeti szervesen összekapcsolódó terület együttes: a XIII. sz. elején városfallal kerített polgárváros területén. A latin távolsági kereskedők privilégizált települése, a királyi udvarnokok telepe, s a káptalani városrész a XIII. sz. derekán már térbelileg és funkcionálisan is szervesen összekapcsolódott. A városfal tehát szerkezeti egységet alkotó településrészeket zárt körül már ez időben.

A polgárváros fallal kerített területén belül a központosan elhelyezkedő piacteret jogilag különálló, de szerkezetiileg összetartozó településrészek fogták közre. A vásártér D-i oldalán — a 109—110 m tszf-i magasságú óholocén teraszdarabon — az esztergomi *latinusok „vicusa”* foglalt helyet. Kőházai, raktárépületeik itt sorakoztak, a város legforgalmasabb, építészetiileg is kiemelkedő területén. Szent Miklós tiszteletere épített — 1156-ban már fennállott — kápolnájuk alapjait a mai városháza udvarán tárták fel a legújabb régészeti ásatások.

A királyi szolgák, az udvarnokok települése a piactérhez Ny-ról csatlakozott. Centruma a Lőrinc-templom volt, amelynek alapfalait 1892-ben tárták fel a mai Széchenyi tér 26. sz. épület alapozásakor. Ennek a településrésznek a szomszédságában pedig, a vásártérre ÉK-ról keretező káptalani városrész házai állottak.

A városfallal övezett terület központját a vásártér alkotta. Ide torkollottak a forgalom fő útvonalai, melyek kereszteződésének gócpontjában a vásártér és a kereskedőtelepülés állott. A dunai hajók és a szárazföldi útvonalakon közlekedő távolsági kereskedők karavánjai egyaránt jól megközelíthették ezt a centrumot, amely a XIII. sz.-i várossalakulásban olyan fontos szerepet játszott. A vásártéren állott a koraközépkori Esztergom legnagyobb városi épülete, a Szennye-palota, nagyjából a mai Járásbíróság környékén (4. ábra). PLEIDELL AMBRUS és BALOG ALBIN ezt, a három városrészhez központosan elhelyezkedő palotát vélik az esztergomi királyi udvar színhelyének Géza korától III. BÉLA idejéig. Feltevésük helyességét számos okleveles adat valószínűsíti. A Várhegyen a XII. sz. második felében indult meg a királyi palota építése, mely a továbbiakban vált a királyi udvar színhelyévé, csaknem egy évszázadig.

A városfal félkörívben vette körül a polgárvárost, amelyet Ny felől a Kis-Duna határolt. A mai Mártírok útjánál indult ki a városfal a folyóparttól és haladt félkörívben, az Eszperantó utca táján visszatérve a Kis-Dunához. Ezen a megközelítően

500 m hosszú és 300 m széles területen a főforgalmi útvonal É-ről D-nek, a Dunával párhuzamosan húzódott. Nagyjából a mai Jókai, Bottyán utca és a Széchenyi tér É-i nyúlványa vonalában vezethetett, a forgalmat a főterre, a vásártérre terelve.

A főforgalmi útvonalnak a városba belépése és kilépése helyét városkapuk őrizték. Az északi kapu az udvarnoki település Szent Lőrinc templomával volt szomszédos, ezért Lőrinc-kapunak nevezték. A város forgalmi tengelyét képező főutat, amely a főtéren át a Lőrinc-kapuhoz vezetett, még az 1777. évi térképen is Platea Laurentius néven jelölték (6. ábra). A déli városkapu, vagy ahogy az oklevelek említik, a Szentpáli-kapu a szomszédos falucskától, a XVI. sz.-ban elpusztult Szentpáltól kapta nevét. Feltehető, hogy volt a városnak egy harmadik kapuja is, amely a dorogi postaúthoz kapcsolódott, helyét azonban nem ismerjük.

12. kép. Az esztergomi vár déli bástyatornyai. (KISZELY ISTVÁN felv.)

A polgár város fő vázát alkotó topográfiai viszonyokon kívül ma még sincsenek támpontjaink arra nézve, hogy miként rendeződött ezen belül az utcák hálózata, milyen lehetett a város telekrendje a középkorban. Esztergom középkori polgári építészetről sincsenek kellő ismereteink még. A további régész és történész kutatómunkák nyomán kaphatunk majd részletesebb képet a középkori Esztergom királyi város térbeli alkatáról.

A Várhegy platója — amely a középkorban 10—12 m-rel magasabb volt a mai térszínnél és meredek oldalakkal határolt minden irányban — a tatárjárás előtti időkben a *királyi és egyházi udvar színhelye* volt. A 350 m hosszú és 150 m széles hegytetőn — viszonylag szűk területre összeháttartani — állottak épületeik, melyek zöme a koraközépkori magyar építészet kiemelkedő alkotása volt. A római castrum kőépületének maradványaira települtek rá az ispánsági vár erődített épületei. A III. BÉLA korában már meglevő lakótorony és az ehhez hozzáépített királyi palota a Várhegy platójának D-i, nagyobbik felét foglalta el. Ezeket az esztergomi Vár magját alkotó épületeket védőfalak övezték, melyek sikerrel ellenállták a tatárok ostromának. Régészek feltevése szerint az esztergomi vár legkorábbi magyar kővárunk lehetett.

A Várhegy É-i részén az érseki palota, a kanonokok házai és más egyházi épületek állottak. A hegytető középső részén az 1010 körül épült Szent Adalbert-székesegyház emelkedett. Ez a háromhajós bazilika középkori egyházi épületeink sorában is kiemelkedő helyet foglalt el építészeti értékeivel. Az egyházi udvar épülettömegét is védőfalak vették körül, melyek még a tatárjárást megelőző időkben épültek.

A várbeli erődítmények a polgári lakosság számára is fontos védelmi centrumot jelentettek. A tatárok elől ide beköltözött polgárvárosi lakosság számára IV. BÉLA a tatárjárás után elrendelte a Várhegyen való végleges letelepedést. A Vár azonban csak rövid időre maradt a polgárság lakóterülete, alig néhány évre a tatárjárást követően. Szűk területe, forgalmilag nehéz megközelítése és az egyház szoros szomszédsága kedvezőtlen volt a polgárság számára, amely a királyi parancs ellenére is rövidesen visszaköltözött Kis-Duna-parti városába, azt újjáépítette.

A XIII. sz. derekán királyi adományként a Vár teljes területét elnyerte az egyház. Az érsekek a kezükbe került palotát a XIV—XV. sz.-ban sorozatos építkezéseikkel bővítették, gazdagították, így az a reneszánsz korában az ország jelentős — a budai palotával is versenyre kelő — építészeti alkotása lehetett. A várbeli erődítmény-

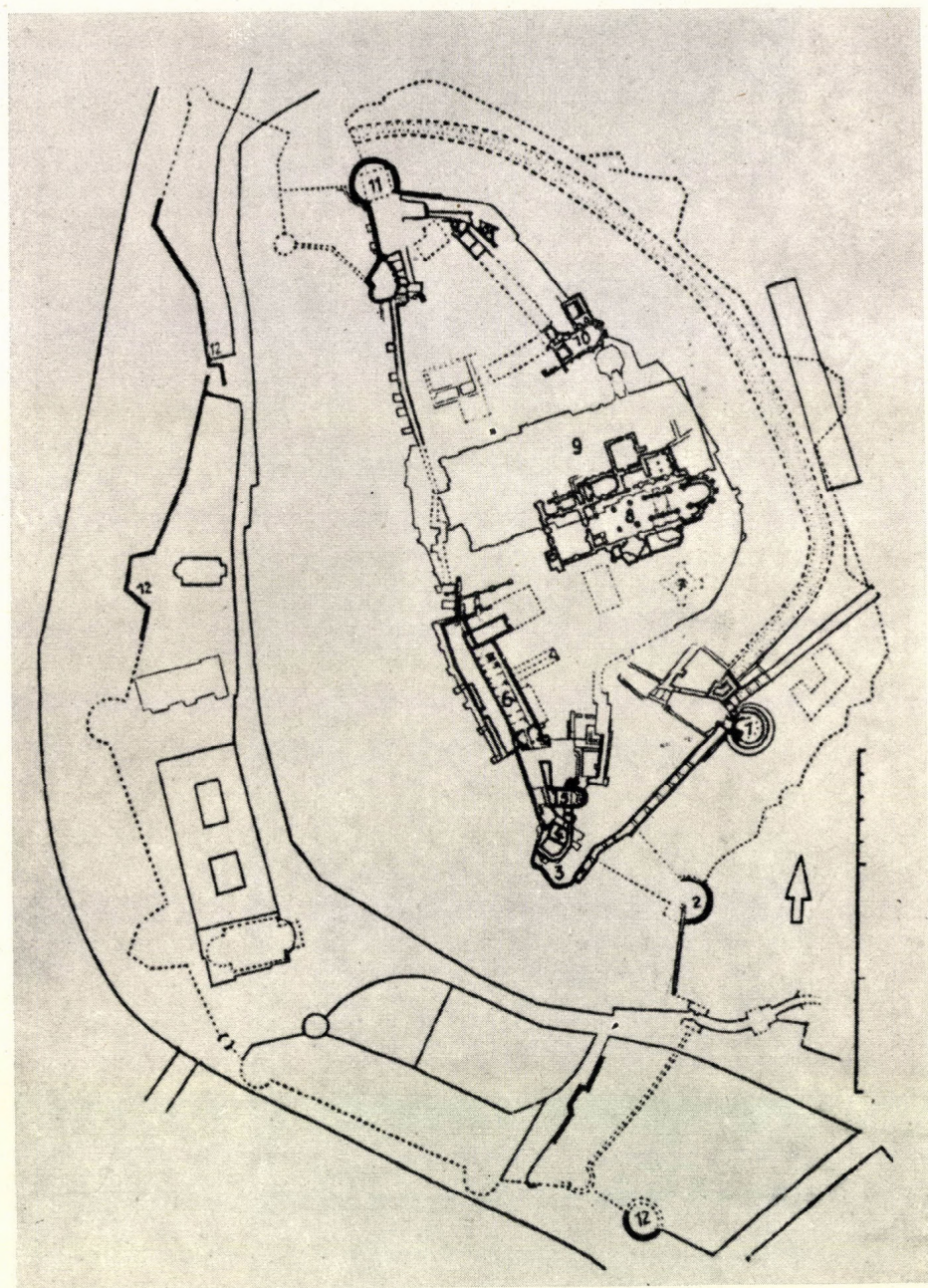

3. kép. Középkori városfalak és várfalak (Levelezőlap)

rendszer fenntartása, fejlesztése is az egyház feladata volt. A Vár ma is meglevő erődítményeinek nagyrésze ezekben a századokban épült TELEGD, BAKÓCZ és VÁRADI érsekek nagybbarányú építkezései kapcsán. Szerkezeti egységgé ezek nyomán vált a Várhegy területe, amely mint stratégiailag fontos fekvésű vár fungált, s egyben az érsek rezidenciáját alkotta a középkorban (12. kép).

A XIV. században a Várhegy lábánál meghúzóó Érseki-várost is bekapcsolták ebbe az erődítményrendszerbe, miáltal az apró település városias külsőt nyert. Falakkal öveztek területét — amely mindössze egyetlen utca mellett sorakozó telkekből állott —, bástyákkal is megerősítették, amelyek a Vár külső védelmi övezetének részét alkották (13. kép). A városka lakosai a Vízi-kapun a Duna felé és a déli kapun a királyi város felé közlekedhettek (22. ábra).

A középkori Esztergom két településcentrumának, a Várnak és a királyi városnak a külvárosokkal és a szomszédos egyéb apró kis településekkel való térbeli kapcsolatairól, topográfiai alakulásuk, fejlődésük részletesebb menetéről ma nincs képünk. Az egyes településrészek fejlődéstörténetének alaposabb feltárásával még adós a történettudomány. Az ismeretanyag bővülése nyújt majd módot a teljesebb kép megrajzolásához.

22. ábra. A vár és a városfalak a középkori épületek alaprajzával (DERCSÉNYI—ZOLNAI nyomán)

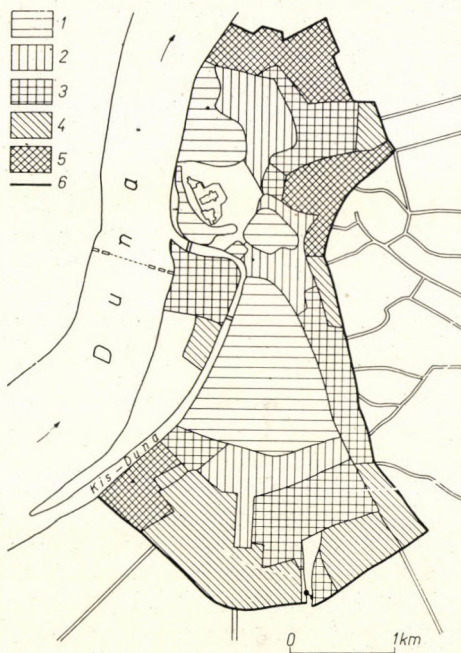
23. ábra. J. HOEFNAGEL: Esztergom látképe 1595-ben

A város térbeli alkata a XVIII. században

A török idők alatt számos ostromot látott Esztergom a XVI–XVII. sz.-ban nagyarányú pusztulást szenvedett. Különösen a felszabadító harcok okoztak súlyos károkat a százados török uralom alatt már sokhelyütt romos, de még ilyen állapotban is lakott városrészek épületállományában. A rombolás méreteire jellemző, hogy annak nyomán a királyi város utcahálózatának jelentős része is elmosódott, a várbeli épületek — az egykor híres palota is — mind romhalmazzá váltak. A fallal kerített polgárvárost a középkor XIII–XV. századaiban keretező külvárosok és közeli apró falvak is mind elpusztultak, lakosaik szétfutottak, határuk összeolvadt a királyi város határával. Nem is éledtek újjá a török idők után ezek az apró falvacsák — Szentpál, Kovácsi, Hévíz, Libád, Szentanna stb. —, romjaikra a XVII. sz. végén éledni kezdő újkori Esztergom települt rá. Ez azonban, térbeli alkátát tekintve, már eltért a török idők előtti városétól (23. ábra). *Megszűnt a középkori szórt településszerkezet, amelyben a két fő településmagot — a királyi várost és a Várat — sűrű rajokban apró települések vették körül. Az elpusztult nagyszámú kicsiny település helyett négy, jogilag önálló, térbelileg is elkülönülő település éledt újjá Esztergom területén a török idők után: 1. a királyi város; 2. az Érseki-város; 3. Szenttamás oppidum és 4. Szentgyörgymező jobbágyfalu. A török előttihez viszonyítva egyszerűbb településstruktúra bontakozott ki, amely már a mai térbeli alkat vázát hozta létre. Nem volt független ez a szerkezet a középkortól — a török idők előttitől —, annak számos részletét olvasztotta magába, de strukturálisan eltért tőle, más alapokon szerveződött újjá.*

A török idők utáni fél évszázad alatt — lényegében a XVIII. sz. első felében — felépült, benépesedett az a négy település, amelynek összeforrásából, fokozatos térbeli, szerkezeti és funkcionális integrálódásából jött létre a mai Esztergom (24. ábra).

Leggyorsabban a *királyi város* fejlődése haladt. Előrehaladásának mozgatórugóit, gazdasági-társadalmi fejlődésének menetét a funkciók történetének tárgyalásakor már megismertük. A városépítés lázas iramára jellemző, hogy a török pusztítást nemcsak kiheverte egy fél évszázad alatt a királyi város — a pestisjárványok s a Rákóczi-szabadságharcot követő kuruc-

24. ábra. Esztergom térbeli növekedése

1 = XVIII. sz. végi területi kiterjedés. Térbeli növekedés:
2 = a XIX. sz.-ban, 3 = 1900–1945-ig, 4 = 1945 után;
5 = további beépíthető terület, 6 = belterület határa

üldözések ellenére, melyek szintén súlyos áldozatokkal jártak —, hanem a XVIII. sz. derekára már nagyobb kiterjedésű volt, mint a török előtti időkben külvárosaival egyetemben. BÉL MÁTYÁS 1720-ban még ilyennek látta a királyi várost: „A mostani város a régebbinek romjaira telepedett rá, de sokkal kisebb kiterjedésben. Hosszúsága ugyanis alig ezer lépés, az egykori város többi részén szántóföldek vannak...” A harmincas évek derekától különösen meggyorsult fejlődés, népességgkoncentráció kapcsán azonban a város térbelileg erősen terjeszkedett. Túllépte az akkor csak romjaiban létező középkori városfalakat, melyeket a török után már nem újíttak meg. Még a század derekán a K-ről keretező dombsorig tolta ki beépített területének határát, teljesen kitöltve a Kis-Duna és a szőlősdombok közötti sík teret, az Esztergomi-medence legyezőszerűen szétterülő síkjának É-i darabját. Ezt az állapotot szemlélteti a határperek lezárásaként készült várostérkép 1767-ből (25. ábra).

A D felé táguló medencesíkon szabadon terjeszkedhetett a város, bőven volt beépítésre megfelelő terület. Az egykori városárkot túllépve — a század második felében — csupán a DNy-i irányú terjeszkedést lassította, majd meg is gátolta e mélyfekvésű részek magas talajvízszintje. A Tabán nevű városrész — neve is utal arra, hogy mélyebben fekvő terület — különösen sokat szenvedett a belvizektől, fakadóvizektől. Az Esztergomi-medence dunamenti, mélyfekvésű részein holocén holtmeder-maradványok húzódnak. Ezek talajvizének szintje szoros kapcsolatot tart a folyó vízjárásával. Magasvízkor — árvízi előtérés nélkül is — a fakadóvizek nyomán került víz alá e terület. A török alatt a vízhálózat elvadult, az ember rendszeres beavatkozásának hiányában kiterjedt mocsaras vidék húzódtott a medencesíkon Tát határában. Nyílt vízfelületek — tavak — borították az Esztergomi-medence dunamenti mélyfekvésű részeit. Az Öreg-tó, amely a királyi város Tabán nevű városrészével szomszédos volt D-ről, gyakran zúdított vizet erre a DNy-i mélyfekvésű városterületre, vagy a szérűskerteket fenyegette előtéréssel. A XX. sz. elején megtörtént belvízrendezés szabadította meg ezektől a nyílt vizektől a várost, de a magas talajvízszint ma is nehézségeket okoz a beépítésben.

A királyi várossal É-ről közvetlenül szomszédos *Szenttamás* — a káptalan főhatósága alatti település — a Tamás-hegy oldalaira húzódtott. A Hévízi-tó területe is hozzá tartozott, amelynek partján a török előtti időkben több apró falucska állott. Most azonban a török alatt elmocsarasodott tó partját a település csak kisebb mértékben népesítette be. A megélénkülő, majd virágzásnak induló esztergomi szőlőművelés kapás zsellérségének egy része lakott a saját külső határral — mezőgazdasági földterülettel — nem rendelkező Szenttamáson.

A Várhegy nyugati oldalában, a Duna keskeny teraszán húzódtott *Érseki-város* a felszabadító harcok során viszonylag kevesebb pusztulást szenvedett, mint a többi szomszédos települések. Erődített falai és épületállományának egy része meglehetősen ép állapotban maradt, így hamarosan kiheverte a károkat. Gyorsította újjáépülését az is, hogy a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. első évtizedében mint a városbeli erődítményrendszer külső tagjának falait, bástyáit újra megerősítették, sérüléseit kijavították. A város polgári lakosságának — főleg német kézműves telepeseinek — lakóházai mellett egyházi intézmények és a várbeli katonaság épületei foglaltak helyet, a szűk városterületen belül minden beépíthető területet ez időben már

25. ábra. Esztergom királyi város 1767-ben. SZALÓKI JÁNOS felmérése

igénybe véve. A lakóterület térbeli tágítását a városfalak is akadályozták, terjeszkedésének határt szabtak.

A Várhegytől É-ra fekvő folyami terasz hullámos térszínén az érseki jobbágyfalu, *Szentgyörgymező* népessége települt. A folyóhoz közeli ármentes teraszokat foglalta el. Szorosan kapcsolódott a Dunához, a folyó nagy ívben K-nek tartó kanyarát a településtest ív alakban követte. Terjeszkedésre, területének növelésére bő teret nyújtott a térszín. A Duna mellékét megülő beépített területét É-ról szántóföldek, K-ről pedig kiterjedt szőlősdombok övezték.

A stratégiailag fontos fekvésű *esztergomi várat*, amely a dunai átkelést és a Bécs—Buda közötti utat őrizte, a várható török támadások esetére a XVII. sz. végén és a XVIII. sz. első negyedében gyors ütemben helyreállították, többször bővítették és korszerűsítették. A XVIII. sz. derekáig állandó katonaság — császári csapatok — állomásoztak benne. Majd a század második felében hadi jelentőségét veszített vár 1761-ben az érsek birtokába került vissza. Ez időtől védelmi jellege megszűnt.

A török harcok során a várbeli épületek — köztük a várpalota — többször súlyosan megrongálódtak. A romos várpalota termeit még a XVI. sz.-ban földdel töltötték fel, s romjai építőanyagának egy részét az erődítmények javításához, a várfalak, bástyák helyreállításához használták fel. A betemetett romokról a XVIII. sz.-ban már senki sem gyanította, hogy ott valamikor a királyok palotája, az érsekek fényűzően berendezett rezidenciája lehetett. A reneszánsz kor híres szépségű várbeli épületeiből egyedül a Bakócz-kápolna maradt fenn épen, a többiek elpusztultak, romjaikat vastag földréteg fedte. Az eltemetett várhegyi palota csak két és fél évszázad múltán került ismét napvilágra, az 1934—38-ban történt feltárásakor.

A XVIII. sz.-ban újjáéledő Esztergom a térszín előnyösebben beépíthető területeit népesítette be, majd fokozatosan terjeszkedett ki olyan térszínekre is, amelyek korábban nem lakóterület célját szolgálták. Jogilag különálló négy településrésze térbelileg is elhatárolódott. Népességyarapodásukkal párhuzamosan haladó területi terjeszkedésük nyomán azonban mindinkább összekapcsolódtak, majd területileg is teljesen összenőttek (24. ábra). *A térbeli összenövés és szerkezeti összekapcsolódás folyamata már a XVIII. sz. első felében bontakozott*, majd egyre ütemesebben haladt előre. A század végén szoros együttest alkottak már. Leggyorsabban a királyi város és Szenttamás nőtt össze. Az Érseki-város velük való összenövését, térbeli terjeszkedését lassította városfalainak megújítása. Szentgyörgymező viszont a városrészeket felfűző forgalmi tengelytől félreeső fekvése miatt került lazább összefüggésbe azzal a térbeli együttesel, amelyet a XVIII. sz.-i Esztergom alkotott. Ennek központi magja — miként a középkorban is — a királyi város volt. Vásártere a szomszédos településrészek — Szenttamás, Érseki-város, Szentgyörgymező — számára is a terület forgalmi, gazdasági gyűjtőpontját jelentette. Ide irányult a forgalom a városon kívüli területekről, a környező falvak felől is. Az egyes városrészek közötti forgalmi kapcsolatok és a várost a szomszédos településekkel összefűző kapcsolatok, valamint a domborzati viszonyok és a török előtti időkből nyomvonalaiiban átöröklött alaprajzi sajátosságok irányították a XVIII. sz.-ban újjáépülő Esztergom alaprajzának, a település szerkezeti vázának formálódását. Mivel Esztergom XVIII. sz.-i életében a mezőgazdaság vezető helyen állott, a város határában fekvő földek

és a belterület lakóterületei közötti térbeli kapcsolatok is alakítóan szoltak bele a megújuló város struktúrájának fejlődésébe.

A töröktől felszabadult *királyi város* népessége csaknem teljesen romhalmazzá vált törökkori épületek maradványaiból, azokra ráépítve, de sokhelyütt a régi vonalvezetéstől függetlenül — mert azok teljesen elmosódtak — építette a XVIII. sz.-ban lakóépületeit. A középkori alaprajz a maga teljes részletességében nem érvényesülhetett az újjáépítés során, a közvetlen alaprajzi kontinuitás folyamata megszakadt. Ennek ellenére a török utáni Esztergom királyi város két lényeges alaprajzi alkotóeleme megegyezett a török idők előttiével: nagyjából azonos maradt 1. a főter helye és 2. a főforgalmi tengely futásiránya. Ez nagyrészt a domborzati sajátosságoknak is tulajdonítható és annak, hogy a forgalmi kapcsolatok iránya — a várost a környező és távolabbi településekkel összekötő útvonalak — nem módosultak lényegesebben a török idők előtti állapothoz viszonyítva.

A királyi város nagyobbára sík terepen — az Esztergomi-medence É-ra fokozatosan elkeskenyedő, ill. D-nek legyezőszerűen szétterülő síkján — helyezkedett el (26. ábra). A település szorosan tapadt a Kis-Dunához, amelynek kikötője áruforgalmában is szerepet játszott. A város tengelye így híven követte a folyó É—D-i irányát. A D felé kiszélesedő város-területen az útvonalak sugarasan egy centrum, a vásártér felé futottak. Ez a váz volt a török idők után a királyi városban az utcahálózat alapja.

A középkori városfalakat, melyek a törökkel folyt harcok során megrongálódtak, a királyi városban nem újítták meg a XVIII. sz.-ban. Sőt, a század derekán a falak előterében húzódó vizesárkokat is feltöltötték, hogy ne gátolják a térbeli terjeszkedést. A romos állapotban levő városkapukat újjáépítették. Az északi városkapu, a Lőrinc-kapu helye, változatlan maradt a XVIII. sz.-ban is. Ez a Lőrinc utca torkolatával átellenben a vásártér É-i peremén állott. A déli városkaput azonban nem a Lőrinc utca, hanem a Buda utca D-i végződésében újítták fel (Lőrinc utca = mai Bottyán utca + Jókai utca; Buda utca = mai Kossuth Lajos utca). A XVIII. sz. derekán a város D-i irányú terjeszkedése folytán délebbre került városkapu a mai Kossuth Lajos utca 62. sz. ház táján állhatott. Az itteni iskolát a korabeli térképek „kapuiskola” megnevezéssel jelölik. A középkori Szentpáli-kapu sorsáról nincsenek közelebbi ismereteink. Feltehető, hogy az elpusztult Szentpál falun át Tát irányába vezető útvonal a török idők alatt járhatatlan mocsaras területté vált táti határ miatt csak időszakszerűen volt alkalmas forgalom lebonyolítására. A város mögött fekvő szérűskertek, de főleg a nyílt vízfelületű Öreg-tó és Kis-tó is akadályozták a forgalomnak a régi főútvonalon való lebonyolítását. A dorogi postaúthoz vezető út viszont a Buda utcához előnyösebben kapcsolódott. A XVIII. sz.-ban a városfalon túlnőtt, a szőlősdombokig kiterjeszkedett település számára a Buda utca kedvezőbben tudta a kitágult várostest főútvonalának szerepét betölteni, a beépített új területeket is forgalmilag magához kapcsolni, mint a Lőrinc utca. Mindkettő É—D-i irányú, tehát a város forgalmi tengelyének iránya továbbra is változatlan maradt, csak mintegy 100 m-rel keletebbre helyeződött át.

A Buda utca már nem érintkezett a főterrel, hanem közvetlenül a Lőrinc-kaphoz torkollott. A hozzá képest némileg félreeső főterről a forgalmat fokozatosan a mai Rákóczi tér területére, azaz a Lőrinc-kapu előterére terelte. Az egykori főterről, a mai Széchenyi térről a vásári forgalom, bár igen lassan, de idővel mégis kiszorult, s a tér fokozatosan igazgatási negyed és díszter jelleget öltött. Viszont a mai Rákóczi tér ez időtől, a XVIII. sz.

26. ábra. Esztergom királyi város utcahálózata és telekrajza 1777-ben. EPERJESSY I. felmérése

derekától kezdett útsomóponttá és piacközponttá válni. A Széchenyi tér É-ra nyakszerűen húzódó nyúlványa a Rákóczi térrel való kapcsolatát biztosítja, a város új és régi forgalmi centruma között teremtve szoros területi összefüggést (27. ábra).

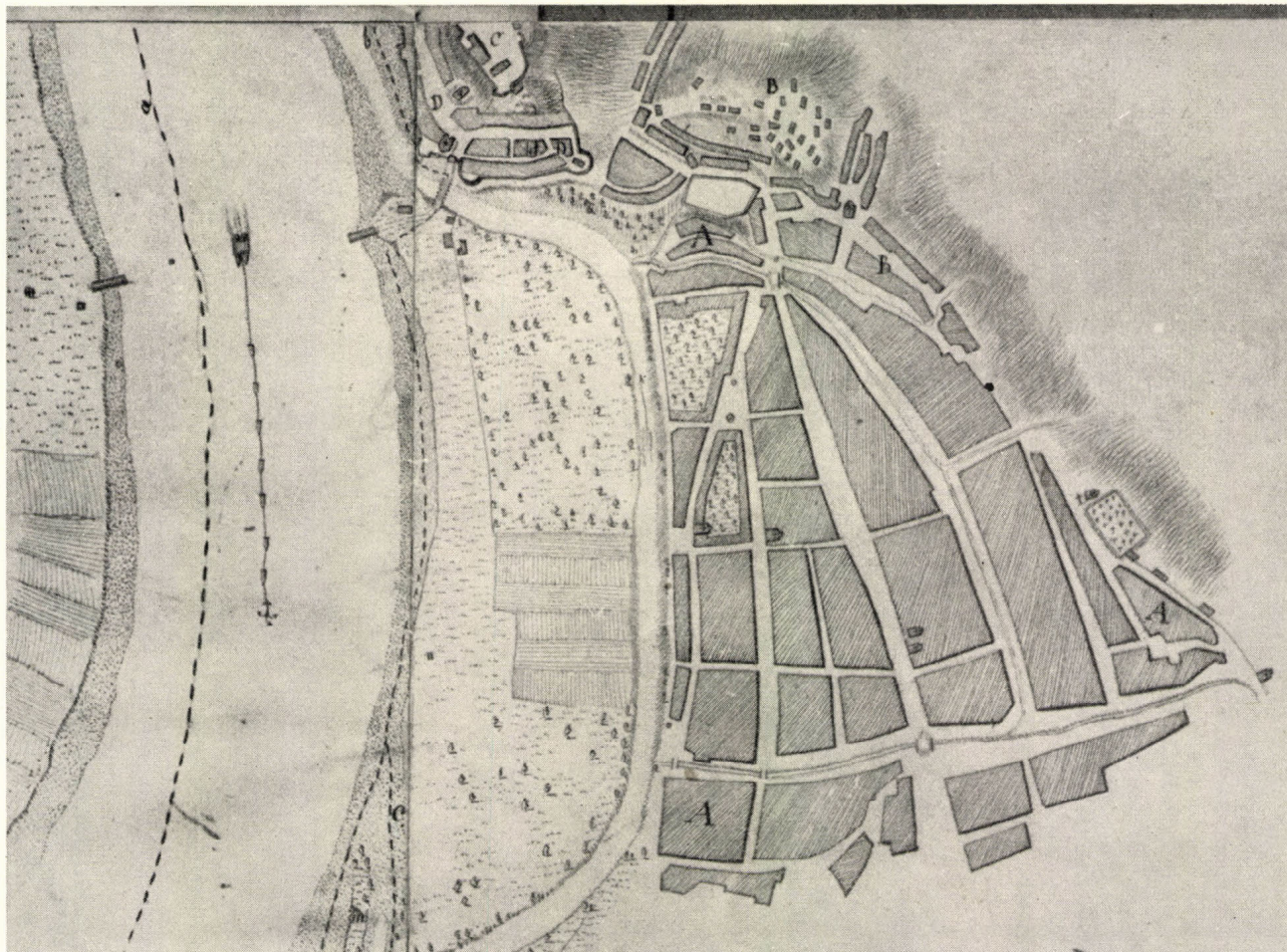
A Lőrinc-kapu gyűjtőlencséhez hasonlóan fogta össze a királyi városba É felől érkező utakat, az Érseki-várossal és Szenttamással mind szervezesebb forgalmi összekapcsolódást kialakítva. A forgalmi tengely D-i végződését őrző Budai-kapu előtere, a Vendel tér (a mai Hősök tere) a városkapu előtt megtorlódó forgalomnak volt a területe, amelybe minden irányból, sugárasan vezettek a kapuhoz futó útvonalak. A Borjúmezőről — a város legelőjéről — esténként haza ballagó csordát a kapu felé tölcseyszerűen szűkülő Vendel téren át hajtották be a városba.

A Lőrinc-kapu előterében álló térség, amely a középkori főtérrrel szerves kapcsolatban volt és a déli városkapu előtti Vendel tér, ahova a városba a külső területekről D felől érkező útvonalak futottak, melyeket a Budai-kapu fogott össze, képezték a város két forgalmi csomópontját. E két csomópont között É—D-i irányban húzódó utcák szelik át a várostestet. *A főforgalmi tengely nagyjából egyenes vonalú É—D-i iránya szabta meg a többi utca futásirányát is a Kis-Dunaág és a Buda utca közötti területen.* Az itt húzódó Duna utca, Lőrinc utca, Szent Anna utca és Buda utca (a mai Deák, Jókai, Bottyán, Mikszáth és Kossuth Lajos utcák) egymással csaknem párhuzamosan futnak, É—D-i irányban (lásd 26. ábrán a királyi város utcahálózatát 1777-ben). Viszont a Buda utcától K-re húzódó utcák futásgörbéjének alakulásában már szemmel láthatóan más tényezők is közrejátszottak. Itt az útvonalak *futásiránya az egykori városfalhoz igazodott.* A városfal maradványai a Buda utcai telektömböket határolták K-ről. Az ív alakban futó városfal előterében széles városárok húzódtak, amely ugyancsak követte a városfal ív alakú görbületét. Feltöltése után ezen alakult ki a mai Zalka Máté utca, az egykori Hosszú-sor. Innen ered az utca szembetűnő széles és ívelt volta is. Karéjszerűen övezte a Hosszú-sort a Gohér utca, azaz a mai Honvéd utca. A várost D-ről övező egykori városárkot is feltöltötték, s ezen alakult ki a rendkívül széles, enyhén ívelt vonalú Árok-sor, a mai Rudas László utca.

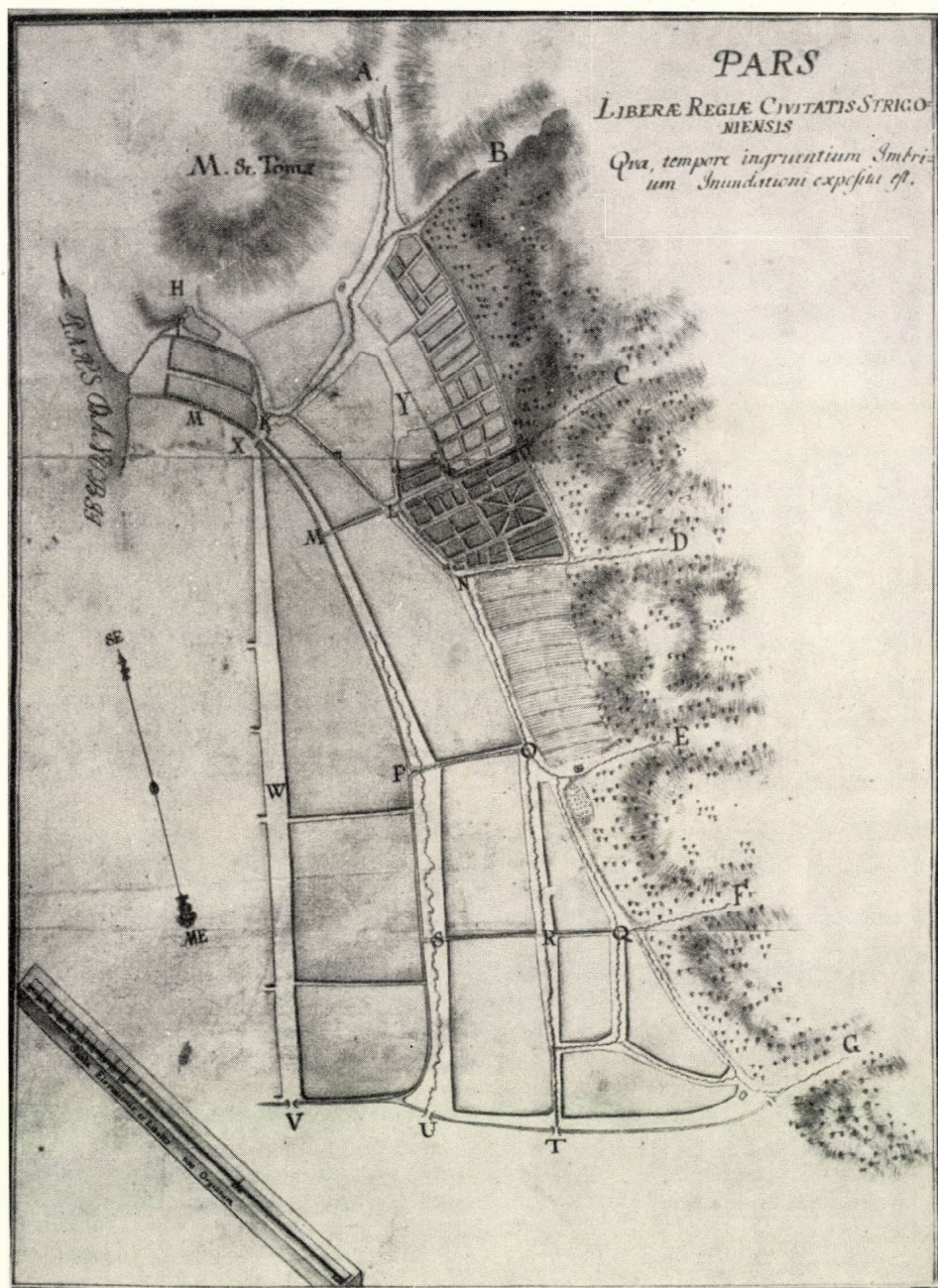
A feltöltött árkokhoz kívülről kapcsolódó területen állott a *zsellérnegyed*, amelyen a zsellérek apró kunyhóinak halmaza sorakozott. Ezek a *Budai-kaputól K-re és Ny-ra helyezkedtek el*, utcahálózatuk szabálytalan, zerguzos vonalvezetésű volt. Az Árok-sor mögötti Tabánnak nevezett városrészen fekvő zsellérnegyed a magas talajvíztől, fakadóvizektől szenvedett, míg a DK-i peremen fekvő zsellérházakat — a mai Honvéd, Petőfi és Sallai utcák által határolt háromszög területén — a dombsorról záporok alkalmával lezúduló és lefolyást nem találó vizek öntötték el gyakran.

A Buda utca és a Kis-Dunaág közötti területen a főútvonalakra nagyjából merőlegesen futó, keskeny *mellékutcák* alakultak. Tizenkét telektömbre bontották a területet, azt arányosan tagolva, ezáltal a közlekedést minden irányban biztosították.

Ezzel az igen jól tagolt területtel éles ellentétben állott a Buda utcától K-re fekvő terület tagolatlansága, a mellékutcák csaknem teljes hiánya. Az egykori városfal és a Buda utca közötti majd 1 km hosszú területet mindössze két helyen szelte át mellékutca. A Hosszú-sor 1,2 km hosszúságú sávját pedig csupán egyetlen mellékutca nyitotta meg, az egy-

27. ábra. JACZYG GYÖRGY térképe a királyi városról 1787-ben

28. ábra. SZALÓKY városrendezési javaslata 1768-ból

Tervezett utcanyitás M—L és S—R—Q közötti vonalon. K = kispiac, X = Lőrinc-kapu, V = Budai-kapu, H = Hévízi-tó

kori Halottak utcája keskeny, szorulatszerű szakasza, mely a temető felé biztosított a város belsejéből kijárást. Ez a tagolatlanság akadályozta a közlekedést. A szorosan egymás mellé épült zsúpfedeles házak tűzveszélyét is fokozta. Gátolta a szőlősdombok felől nagyobb záporok idején lefutó víztömegek szabad lefolyását, ami nemegyszer a házak elárasztásához és házomláshoz vezetett. Különösen ez utóbbi baj sújtotta gyakran az ide települteket. Problémájuk megoldására készítette SZALÓKY mérnök 1768-ban utcanyitási, vízlevezetési tervjavaslatát (28. ábra).

SZALÓKY tervei szerint a Hosszú-sor megszakítatlan sávját három mellékutcával kellene Ny—K-i irányban tagolni, s ezeken át a Hosszú-sorra lefolyó csapadékvizeket a Hosszú-sor és Árok-sor csatornáin át a Kis-Dunába juttatni. Javasatai sajnos még száz esztendővel később sem valósultak meg maradéktalanul, a gyérpénzü s szűkkeblű városi tanács miatt. Az 1818. április 13-án kiűtött tűzvész, mely a Hosszú-sori házak tekintélyes hányadát elpusztította, készítette végül mégis arra a hatóságot, hogy komolyan foglalkozzék a Hosszú-sor rendezésével. (Esztergomi Allami Levéltár 1818. évi városi jegyzőkönyvek 2. fascic. 105., 111. és 203. sz. iratai.) Ennek nyomán történt meg akkor a mai Lahner és Malonyai utcák megnyitása.

A királyi városénál jóval egyszerűbb rajzú volt a másik három település-rész, az *Érseki-város*, *Szenttamás* és *Szentgyörgymező* *utcahálózata*.

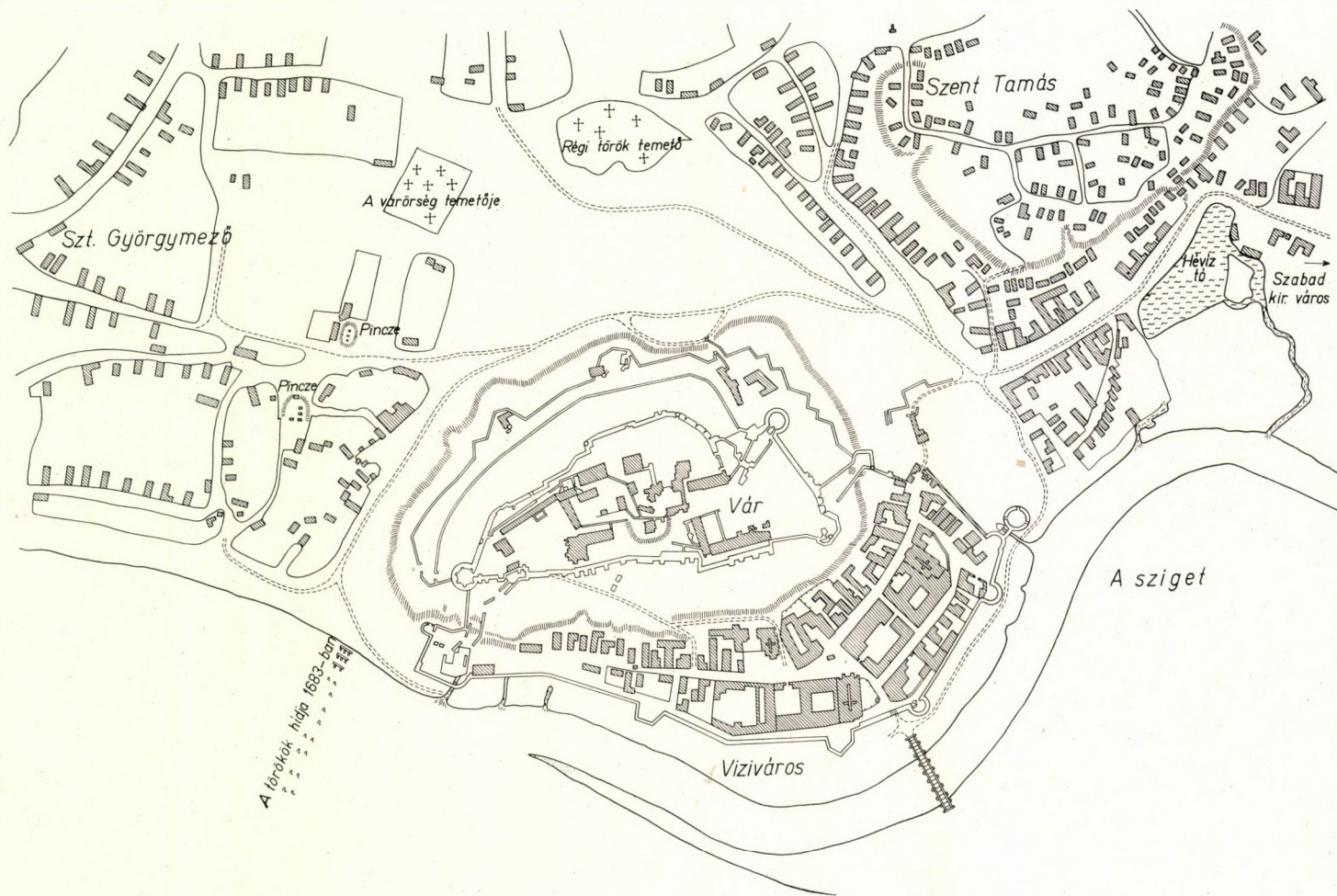
A Tamás-hegy oldalait és a Lőrinc-kapu előteréhez csatlakozó területeket *Szenttamás* zsellérnépességének apró házacskaí ülték meg. Az utcahálózat elsődlegesen a domborzat sajátosságait tükrözi ezen az erősen tagolt térszínen. A Hévízi-tó É-i partjaira is kiterjedt a település, egy kisebb ház-csoporttal, amelyek már az Érseki-város falaival voltak határosak.

A Vár-hegy és a Tamás-hegy közötti árokban vezetett az út Pilismarót felé. Ez az út az Érseki-város kapuja előtti térré szélesedett területen torkollott bele a királyi városba vezető útvonalba, amely a Tamás-hegy és a Hévízi-tó közötti szűkületben haladt, a forgalmat a Vár, az Érseki-város, Szenttamás felől a királyi város felé, a Lőrinc-kapu előteréhez terelve.

Az *Érseki-város* egyetlen utcája félkörívben ölelte körül a Várhegy Ny-i oldalát, a hegylábhoz simulva, annak kisebb kiszögelléseit is híven követve (29. ábra). A városnak két kapuja volt: a Vizi-kapu, előterében apró térrel és a városból kivezető utat őrző déli városkapu, amely nagyjából a mai Bajcsy-Zsilinszky út 36. sz. ház előtti utcaszakaszon állott. É felé zsákutcában végződött az Érseki-város útja, a várbeli erődökhöz húzódó külső várfalak zárták el. A szomszédos Szentgyörgymezővel tehát nem is volt ezen keresztül közvetlen kapcsolata, csak a Várhegy megkerülésével lehetett innen a szomszédos jobbágyfaluba jutni. *Szentgyörgymező* a Várhegy K-i oldalában vezető útvonalon keresztül kapcsolódhatott forgalmilag a többi városrészhez, amelyekhez viszonyítva fekvése erősen félreeső jellegű volt.

A három településrész egyikének sem volt önálló településcentruma, piaccal sem rendelkeztek. Mindhárman a királyi várossal való szerves összekapcsolódás irányában fejlődtek, míg az egymás közti forgalmi kapcsolataik — dacára fokozatos térbeli összenövésüknek — lazábbak maradtak.

A XVIII. sz. végére lényegileg már összeállott az a térbeli együttes, amely a mai Esztergom törzsét alkotja. Erről az időről nyújt a teljes város-területre — mind a négy településrészre — kiterjedő képet az első katonai felmérés várostérképe (30. ábra).

29. ábra. KRAY JÁNOS térképe az esztergomi várról és környékéről 1756-ban

A telekrend képe még közelebb visz a XVIII. sz.-i Esztergom területén zajló társadalmi-, gazdasági élet térbeli elrendeződésének megismeréséhez, s egyben kellő genetikai alapot nyújt a mai állapot megértéséhez. Az egyes utcák által közrefogott telektömbök további tagolódását, telekbeosztását, azok típusainak sajátosságait vizsgálva arról győződhetünk meg, hogy a telekrend — miként az utcahálózat is — igen lassan változó eleme a település térbeli képének. Annyira azonban nem konstans jellegű, mint az utcahálózat, mely a népesség gazdasági tevékenységének változásaival kevésbé tud lépést tartani, míg a telekrend ehhez valamelyest gyorsabban képes igazodni. Változásai még így is igen lassúak, mint Esztergom példája is mutatja, hiszen a XVIII. sz.-i telekrend ismerete nélkül érthetetlen maradna a mai kép számunkra.

A királyi város népessége — mint azt részletesen kifejtettük a funkciók története során — túlnyomóan őstermelő volt a XVIII. sz. első felében, s emellett még a kézműipar is intézményesen össze volt kapcsolva a mezőgazdasággal a földközösség révén, amely csak a század második felében kezdett bomlani. Minden egyes polgári telekhez egységesen $7\frac{1}{2}$ köbös szántó tartozott ekkor a közös határból. Ez az őstermeléssel intenzív kapcsolatban álló városi népesség *legelőször a királyi város romos állapotban levő, városfalon belüli területét népesítette be*. Viszonylag szűk terület állott itt a lakosság rendelkezésére, mint erre az 1720 táján Esztergomban járt BÉL MÁTYÁS is utalt. A közlekedés számára sem tudtak széles utakat biztosítani, csak a legszükségesebb méretűeket, amelyeken még lehetséges volt szekereikkel közlekedni. *A rendelkezésre álló szűk területet kisebb lakótömbökre, telektömbökre tagolták*, hogy ezáltal könnyebben közelíthesse meg a lakosság a telket. A meglehetősen népes város a lakosság kellő elhelyezésének biztosítására sok kis telekre osztotta fel a telektömböket. A Buda utca és a Kis-Duna közötti területen — tehát a legkorábban benépesült részen — a telkek átlagosan 120—160 négyzögöl méretűek voltak. A lakóházon és a melléképületeken kívül így csak igen kis terjedelmű udvarok számára maradt még hely. Ezeken az udvarokon azonban nem lehetett már helyet szorítani a nagyobb térigényű szérűk számára, melyek így nem kaptak helyet a belső telken. A város D-i határában, a Tabán mögötti területen, közel a belső telkekhez közös szérűskerteket jelöltek ki. A városárkon kívüli területen levő közös szérűből valamennyi polgári telek tulajdonosa részesedett. Ezek a szérűk a belső telek szerves tartozékát képezték és a telek eladásával a szérűre vonatkozó jog is az új tulajdonosra szállt. A belső telkeknek ez a kettéválása, az udvar egy részének a város határában fekvő közös szérűvel való kiegészülése, vagyis a *kétfeltek forma egy változatának kialakulása fontos szerepet játszott a város térbeli alkatának fejlődésében*. A telekhasználatnak ez a módja biztosította ugyanis, hogy őstermelés folytatása mellett is nagyobb számú népesség viszonylag szűk belterületen tömörülhetett. Egy fejlettebb fokot jelentett tehát ez a kétfeltek elrendeződés a belterület felhasználásában, amely mellett lehetővé vált a horizontális záródás és a besűrűsödés fokozódása.

A házak a telektömbökön *teleklábas elrendeződésben* sorakoztak, azokat kettős teksorra tagolva. A teksorok között húzódó választóvonal szabályosan futó egyenes, ami arról tanúskodik, hogy nem utólagos osztódással, fokozatos aprózódással alakultak ki ezen a területen a telkek és azon a teleklábas elrendeződés, hanem egységesen, egyazon időben — a XVIII.

30. ábra. Esztergom a XVIII. század végén. Első katonai felmérés

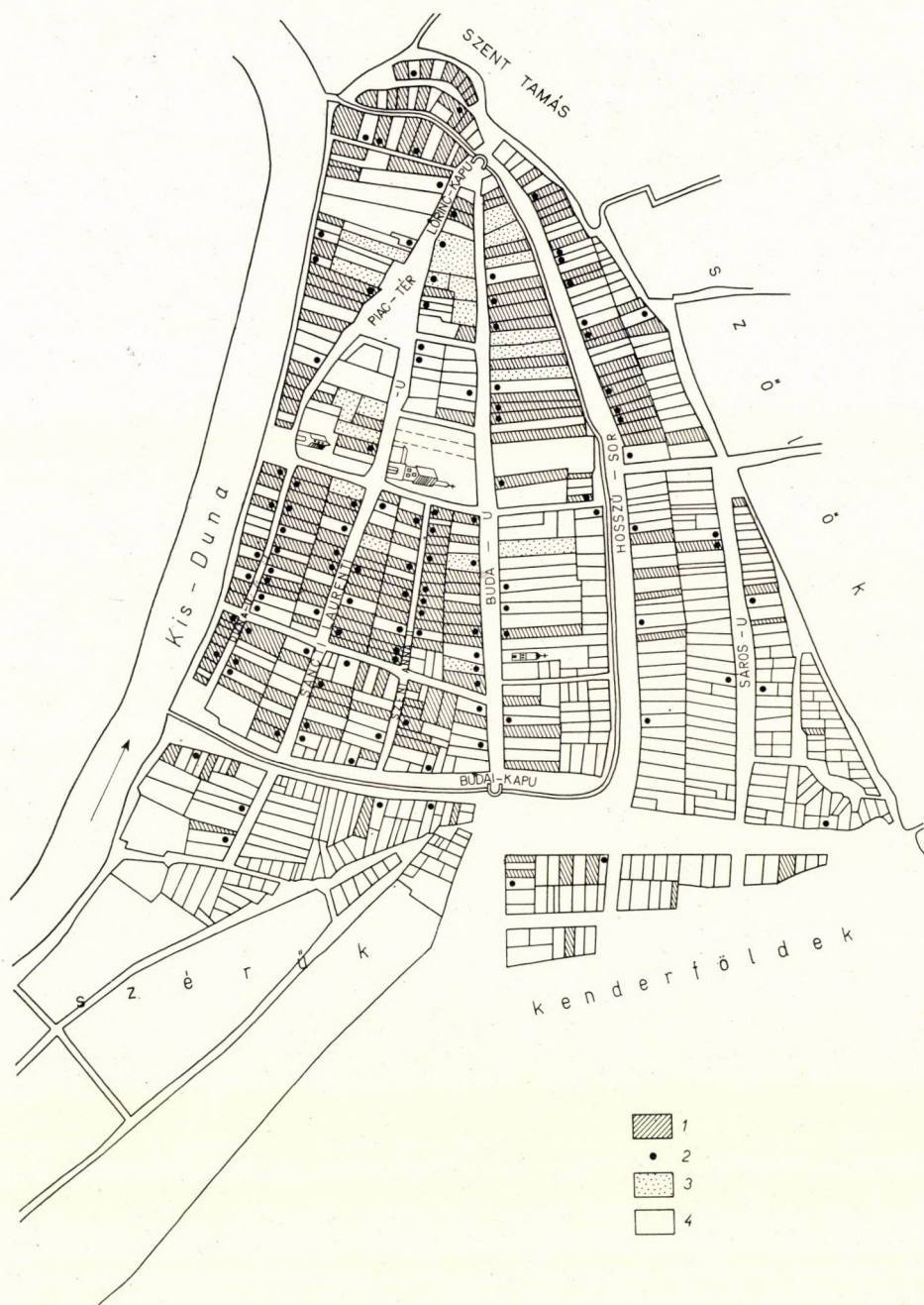
sz.-i benépesülés kezdetén —, amikor a belterület egységes kialakítása történt. A telektömbök kisméretű telkekre tagolása, a telekhasználat két-beltelkes formája és a teleklábas elrendeződés tehát szorosan összefüggenek, s a rendelkezésre álló viszonylag csekély lakóterület lehető legcélszerűbb, leg-gazdaságosabb hasznosítását biztosították kialakulásuk időszakában.

A középkori városfal maradványai, valamint az azt körül kerítő széles árok nemcsak az utcahálózatra hatott alakítóan, hanem a telekhasználatot is befolyásolta a vele érintkező területen. Ennek tulajdonítható, hogy a Buda utca és a városfal közötti igen széles területsávon némileg eltért a telekrend képe az előzőekben ismertetettektől. Bár a városfalat már nem újítták meg a XVIII. sz.-ban, de a romos kőfal és az előtte húzódó széles árok így is elég akadályt jelentett ahhoz, hogy gátolja a kettős teleksor kialakulását. A hosszú, szalagszerű telkeken csak a Buda utca felé néző oldalon állottak lakóházak, és csak a városárok betemetésével indult meg egyes részekben — a század közepe után — a második teleksor kibontakozása, mint azt a város 1777-ből származó telektérképén is láthatjuk (26. ábra).

A XVIII. sz. második felében tovább fokozódott a népesség beáramlása a királyi városba. A benépesülés fejlődésével a város lakótere is jelentősen növekedett; a régi városfalat keleten átlépve, az árkot betemetve, határait a szőlősdombok aljáig terjesztették ki. Ezzel egyidejűleg fokozódott az ipari népesség száma is és megindult a népesség foglalkozási ágak szerinti differenciálódása — a szántóföldi művelés és a kézművesség erőteljesebb szétválása —, valamint a foglalkozás szerinti térbeli elkülönülés (31. ábra).

A kézműveseknek — bár szőlőjük révén még hosszú időszakra kapcsolatban maradtak a mezőgazdasággal — egyre kevesebb hányada folytatott szántóföldi művelést is a század második felében. A földközösség bomlóban volt, s fokozatosan megszűnt ez időben. A piachoz közel fekvő, egyben legsűrűbben lakott városrészen laktak zömmel a kézműiparosok. A piactértől D-re — az egykori latin negyed területén — a Szent Anna utcában, Duna utcában és a térre közvetlenül kivezető Lőrinc utcában lakott a kézművesek többsége. Vásári napokon a Lőrinc utca mindkét oldalát elfoglaló sátraikban kínálták áruikat eladásra. A kézműves negyed területén egyre fokozódott a népesség koncentrációja és a város legsűrűbben lakott területét képezte a XVIII. sz. második felében.

A városárkon kívüli területen s a Buda utca és városfal közötti nagy belső mélységű telkeken lakók zöme kizárólag őstermelésből élt, iparos alig akadt soraikban. Telkeik mérete 250—390 négyszögöl közötti, tehát többszöröse a kézművesnegyed átlagos telekméretének. Ezek a telkek ugyan nem voltak szélesek, de a 8—12 öl szélességgel gyakran jelentős — 35—40 öles — belső mélység párosult. A városfal és a Buda utca közötti területen a második teleksor hiánya miatt voltak nagyméretűek a telkek. Viszont a városárkon túli területen — a Hosszú-sor és a szőlősdombok közötti szakaszon — szabályos teleklábas elrendeződésben sorakoztak a házak, a telektömböket két teleksorra tagolva. Telkeik nagyobb mérete azzal lehet szoros kapcsolatban, hogy ezen a később benépesült területen nem vált szükségessé a lakosság letelepítések a telkek méreteinek olyan korlátozása, mint a XVIII. sz. elején a városfalon belüli részekben. A városárkon túli területeken — amelyeket korábban nem lakótér céljára használtak — viszonylag szabadabban, lazábban helyezkedhetett el, terjeszkedhetett a város, mint a már évezredek óta beépült, bár a XVII. sz. végén nagyobbára csak romok halmazát képező városrészen, a Kis-Duna és Buda utca közötti területen.

31. ábra. A királyi város népességének foglalkozás szerinti térbeli elkülönülése 1793-ban (EPERJESSY 1777. évi várostérképe és a conscriptio animarum 1793. aug. 23. alapján)
 1 = saját házában lakó kézműiparos, 2 = más házában lakó kézműiparos, 3 = nemesek háza polgári telken,
 4 = egyéb telek

A Buda utcától K-re fekvő városterület az őstermelők zónája volt a XVIII. sz.-ban. A nagy belsőkertekkel rendelkező beltelkeken már jóval csekélyebb volt a népsűrűség, mint a kézműves negyedben. A telekméretek folytán nemcsak terjedős, de lazább is volt ez az agrárövezet, beépítettségének intenzitása messze elmaradt a Kis-Duna és Buda utca közötti területétől, arculata is jóval kevésbé volt városiasnak nevezhető.

A város DNy-i peremén, az árkon túl fekvő tabáni részen és a DK-i városperemhez kapcsolódó területen állottak a zsellérek házai. A *zsellér-negyedek* telekrendje elüt az eddig megismert képtől. A sík terepen meglehetősen zezugos össze-visszaságban elrendeződött vályogházak igen apró telkeken állottak. Egy-egy telek nagysága itt már csak 60–80 négyszögölnyi, de akadt 50 négyszögölnél csekélyebb méretű is. A Tabán mögötti szérűskertekből nekik szérűhely sem járt, csak a polgári telkekhez kapcsolódott az. A nincstelen zsellérség negyede valószínűen a királyi város igen sűrűn lakott területe lehetett. Azonban nem a fejlettebb városias településforma, hanem a szegénység, nincstelenség zsúfolta itt az igen alacsony életszínvonalon élőket egy szűk területre.

A királyi várossal fokozatosan összekapcsolódó másik három településrész szerves folytatását képezte az eddig felvázolt övezetes elrendeződésnek. Az *Érseki-város* a királyi város kézműves-negyedének kivetülése. Túlnyomóan kézművesekből álló népessége viszonylag szűk telkeken lakott. Ezek még nem szakadtak el teljesen a földműveléstől, bár szántója egynek sem volt, mivel az Érseki-város nem rendelkezett külső határral. Szőlője — melyet a szőlősdombokon bérelt — és a szigeten kertje, kaszálója legtöbbnek volt. Ezek a kertek a szérűskertek szerepét is betöltötték, a királyi városbeli kétbeltelkes elrendeződés hasonmásaként. A népesség zsúfolódását a helyhiány — a nagyméretű egyházi telkek térfoglalása és a katonaság tégigénye — nem csekély mértékben fokozhatta.

Szenttamás a zsellérség lakóterülete volt. A Tamás-hegy oldalain kanyargó utcák közötti telektömbök igen apró telkekre tagolódtak. A 40–60 négyszögölnyi telkek, rajtuk a kicsiny, halmazos elrendeződésű házakkal a királyi városbeli zsellérnegyed dombos térszínen kialakult mását idézik.

Szentgyörgymező viszont tágas paraszti udvaraival, laza beépítettségével a királyi városbeli őstermelő-negyed ikerpárja. Mégis falusiasabban hatott, mivel telkei az utcai oldalon nem voltak olyan keskenyek, mint a királyi városbeliek, így beépítettsége annál jóval lazább jellegű volt. Széles külső határ kapcsolódott hozzá: K-ről 3500 kapás szőlő, É-ről a jobbágyság szántói, valamint a közös legelőterület.

A XVIII. sz.-i Esztergom településeggyüttesének alaprajzán már jól ki-vehetők azok a vonások, amelyek a mai városalaprajzon is még kirajzolód-
nak, domináns tényezői a mai arculatnak. A királyi város piactere és annak környéke — a mögötte elterülő kézművesnegyeddel —, valamint az Érseki-város emelkedtek ki mint legvárosiasabb részek alaprajzi vonásaik s azzal összefüggően horizontális záródásuk fokozottabb mérete révén. Ezt a kettős magot ölelte körül az őstermelők lazább, kevésbé városias zónája, amelyhez a zsellérség lakónegyedei kapcsolódtak. A Vár, miután erő-dítményei elavultak, védelmi szerepét és jelentőségét egyaránt elvesz-
tette.

Az alaprajz fejlődése a XIX. századtól napjainkig

A város térbeli növekedése már a XVIII. sz. végén mindinkább lassult, majd a századfordulót követően is csak vontatottan haladt előre, de még mindig mutatkozott fejlődés. A XIX. sz. második felének időszaka — a feudalizmus válságának elmélyülése, a válságból kivezető út keresése — nehéz korszakot jelentett Esztergom számára. A városépítés alakulása csak lassan, áttételeken keresztül érvényesülő hatásaiban tudja tükrözni mindazokat a súlyos gazdasági-társadalmi problémákat, amelyekkel Esztergom ez időben küzdött. A várostest fejlődése csaknem egy fél évszázadra megállt, megmerevedett a század derekáig elért állapotban. Alföldi városaink és egyes dunántúli, élénk forgalmú kereskedővárosaink térbeli alkatának fejlődését nagy léptekkel vitték előre népességük XIX. sz.-i alkotásai. Esztergomban a polgárság viszonylag szegény méretű városépítő tevékenységének hatása messze mögötte marad a Nagyszombatból visszatért érsekiség XIX. sz.-i nagyszabású építkezéseinek, melyek városfejlődési szempontból is kiemelkedő jelentőségűekké váltak. Az egyház építőtevékenysége a város alaprajzi fejlődésére is hatással volt.

A királyi város a XIX. sz. első felében fokozatosan terjeszkedett D felé (24. ábra). A Vendel tér környékét teljesen beépítette, s a Dorogi út mentén csápszerűen D-nek húzódott, a szérűskertek egy részét is lakóterület céljára használva fel. Majd ezt követően került sor a főforgalmi út városból kivezető szakaszához — a Dorogi úthoz — K-ről kapcsolódó városi kenderföldek parcellázására, beépítésére. Ezzel a várostest D-ről már a szántóföldek egy darabjára is ráhúzódott. Az újonnan birtokba vett területek merev, sakkáblaszerű utcahálózata szembetűnően jelzi, elárulja a beépítés fiatal korát.

A szántóművelés XIX. sz.-i virágzása, a földéhség fokozódása mellett az amúgy is földszűkében levő város óvakodott azonban jobbminőségű szántóit — amelyek pedig éppen a lakóterület D-i határához estek közel — nagyobb mértékben beépítés céljára igénybe venni, a lakóterigények kielégítésére feláldozni. Így került sor a leggyengébb talajú területen — a dorogi határ szomszédságában — Esztergom-Kenyérmező külterület létesítésére.

A század első felében *Szenttamás* területi terjeszkedése is előrehaladt (14. ábra). Az esztergomi Várhegyen 1820-ban megindult egyházi építkezések munkásainak zöme Szenttamás lakosa volt. A már régebben itt lakó zsellérek mellé települtek be az építkezések munkaerővonzására más településből is ideseregők. A Tamás-hegy K-i oldalát népesítették be, a Maróti útra is felkapaszkodva. Szenttamás ez időben vált igen nagy laksűrűségű városrészé, melynek utcahálózata az erősen hullámos térszín adottságaihoz alkalmazkodott. Innen ered a terület utcahálózatát jellemző keskeny, kacskaringós utcák vonalvezetése. A királyi város és Szenttamás lassú térbeli fejlődése mellett az Érseki-város és Szentgyörgymező ez időben nem növekedett.

Esztergom területi növekedését és besűrűsödésének további folyamatát nagyméretű elemi csapás akasztotta meg, s vetette vissza huzamosabb időre. 1838 márciusában jeges árvíz zúdult a városra, amely területének kétharmadát elöntötte (32. ábra). Esztergom 1485 lakóházából mindössze 705 maradt épségben, míg 650 összedőlt, 130 pedig súlyosan megrongálódott. A pusztulás városrészenkénti arányait némileg érzékelteti a 24. táblázat.

24. T Á B L Á Z A T

Az árvíz pusztításai Esztergomban 1838-ban

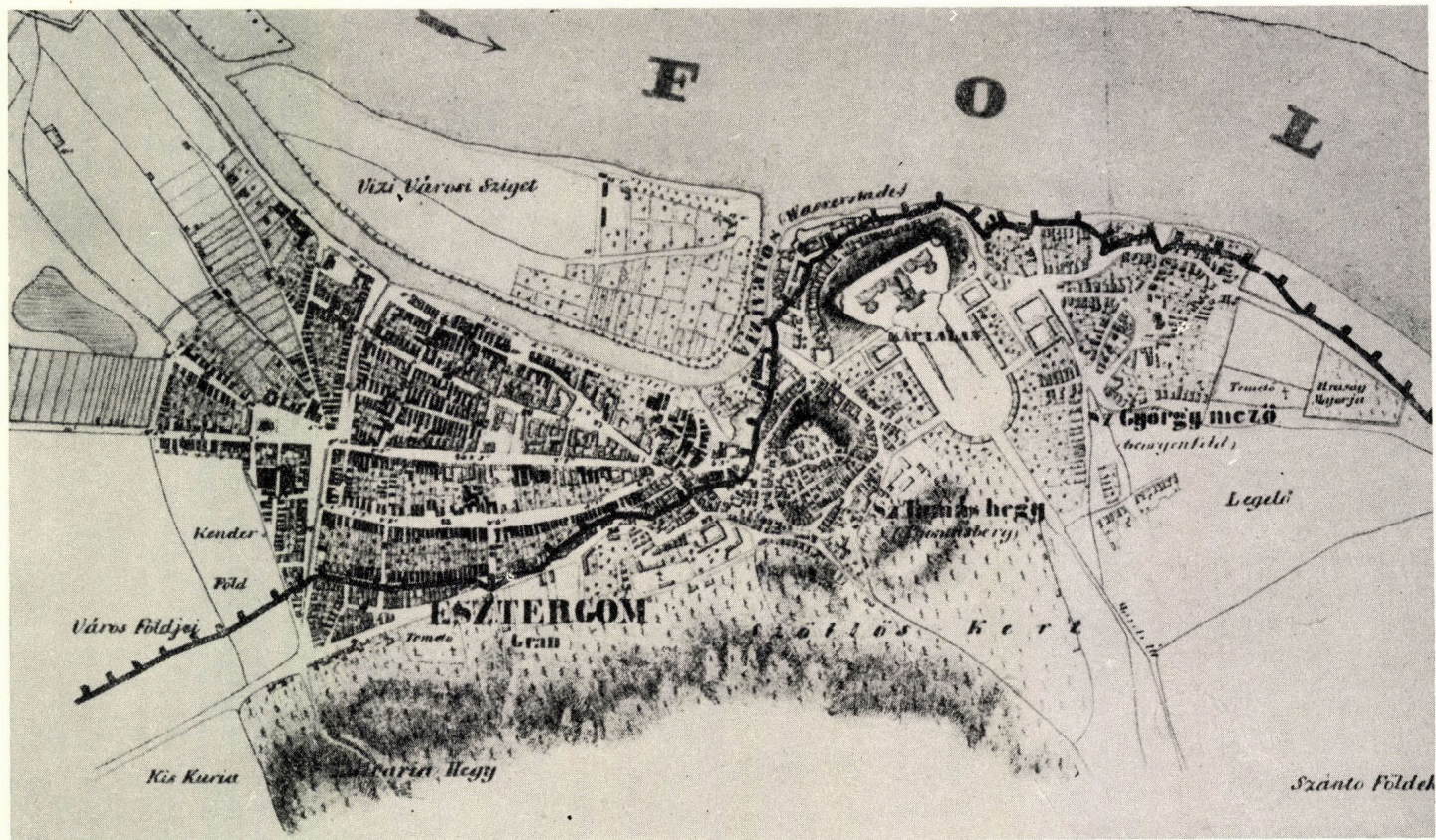
Városrészek	Összedőlt	Megrongált	Épen maradt	Összes
	h á z a k s z á m a			
Királyi város	614	89	150	853
Érseki-város	14	17	65	96
Szenttamás	13	12	304	329
Szentgyörgymező	9	12	186	207
Összesen	650	130	705	1485

14. kép. A Szenttamás nevű városrész látképe a Várhegyről (MTI felv.)

Az árvíz a királyi városban okozta a legnagyobb károkat. A házállomány több mint 80%-a elpusztult vagy súlyosan megrongálódott. Az újjáépítés hosszabb időre kimerítette a lakosság amúgy is szűkös anyagi erőit. Az árvíz a termőhatár nagyrésztét is elöntötte, a szántók, legelők mind víz alá kerültek, mivel ezek az Esztergomi-medence síkján és Szentgyörgymezőtől É-ra a magasabb ártéri szinten húzódtak. Az újjáépítéssel kapcsolatban városrendezési tervek is születtek, de anyagi eszközök hiányában nem valósultak meg. A város térbeli alkatának képen csupán néhány kisebb mértékű változás történt. Közöttük a városkapuk eltűnése és a Hévízi-tó lecsapolása volt jelentősebb.

A Lőrinc-kapu szűkülete a század elején már egyre jobban zavarta a növekvő forgalom lebonyolódását, az egyes városrészek közötti belső kapcsolatok fejlődését. A királyi város tanácsa 1821-ben már foglalkozott a kapu „szorultságának ki-

32. ábra. Az 1838. évi jeges árvíz pusztításai Esztergomban

szélesítésével". Majd 1833-ban tervet készítettett a kapu boltozatának javítására. Valószínűleg az 1838. évi árvíz tett pontot a Lőrinc-kapu sorsára véglegesen. Utána már nem említik sehol sem. A Budai-kapuról már előbb megszűnnek említést tenni a térképek, feljegyzések, valószínűleg már korábban lebontásra kerülhetett, s nem érte meg az 1838. évi árvíz.

A Hévízi-tó lecsapolása, mocsaras környékének rendezése és a Lőrinc-kapu lebontása teljessé tette a királyi város és Szenttamás, valamint a vele szomszédos Érseki-város területi összenövését, összekapcsolódását és újabb lendületet adott a Rákóczi tér forgalmi gócpont jellegű fejlődéséhez. Valószínűleg ez időben került lebontásra az Érseki-város kapuja is és nyitottak utat a városfalon É felé Szentgyörgymező irányába.

Esztergom XIX. sz.-i városépítésében, s egyben hazai városépítéstörténetünkben is kiemelkedő szerepet játszanak a Várhegyen és környékén lezajlott *egyházi építkezések*. Egy nagyszabású kompozíció megvalósítása zajlott le itt 1820–1856 között, amely egyben az *első nagyobb méretű beavatkozást is jelentette Esztergom „nőtti” jellegű alaprajzi fejlődésébe*. Mint ilyen, a modern városrendezések előzményének is felfogható.

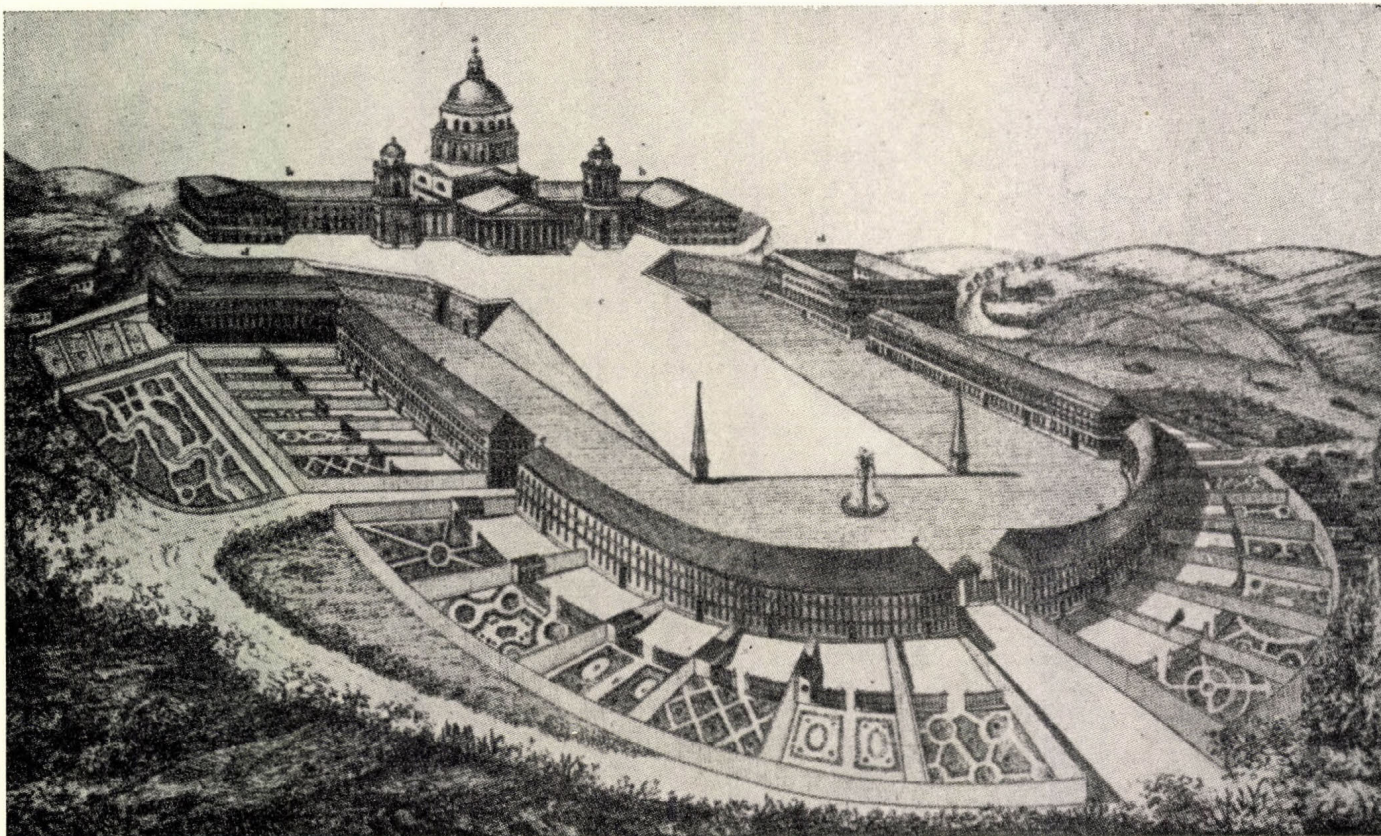
A Bazilika építője, KÜHNEL PÁL és munkájának folytatója, PACKH JÁNOS *a magyar klasszicizmus egyik legnagyobb méretű térkompozícióját tervezte és alakította ki az esztergomi Várhegyen és annak előterében*. Az eredeti tervek szerint kiképzendő, több épületcsoportból álló, egységes kompozíció képét mutatja a 33. ábra.

A Várhegy platójának magaslatán a Bazilika foglal helyet, kiemelkedő épülettömbje — a térszín legmagasabb pontján — tömegével és méreteivel egyaránt a kompozíció központja. Hozzá csatlakoznak két oldalról — az eredeti tervek szerint — az érseki palota épülettömbjei. Ezt a kiemelkedő együttest egészítik ki az alacsonyabb szinteken — a Várhegy oldalában és a mesterségesen feltöltött keleti előtere enyhe lejtőjén — helyet foglaló kanonoki házak és a papnevelő épületei. A Bazilika előtt kiképzett és a hozzá csatlakozó épületcsoportokkal közrefogott nagyszabású tér — amennyiben a tervek maradéktalan kivitelezésére sor kerülhetett volna — hazánk legszebb klasszicista terét képviselné.

Az eredeti terv csak részben valósult meg. Az építkezések elindítója — BARKÓCZY érsek — halála miatt hosszabb időre szüneteltek a munkálatok. Majd RUDNAY SÁNDOR érseksége alatt került sor az időközben módosult elképzelések kivitelezésére. Az altemplom, a főhajó és a mellékkápolnák, valamint a kupolát tartó boltívek is elkészültek, s kész volt a 12 kanonoki ház is, amikor RUDNAY érsek meghalt. A módosított eredeti tervek így sem kerültek befejezésre, a kompozíció egysége a valóságban nem születhetett meg. HILD JÓZSEF — a magyar klasszicizmus mestere — tervei és irányítása alatt nyert befejezést a Bazilika épületének kialakítása, a még hiányzó kupola megépítése.

A klasszicista téregység épületcsoportozata azonban még így is — torzóként — nem csekély építészeti hatású és a városalaprajzon s a városképen egyaránt szembetűnő, kiemelkedő jelenség. Az építkezések befejezésével egy térszerkezetileg, funkciójában egyaránt egységes, lezárt jellegű terület nyomult be Szenttamás és Szentgyörgymező közé, azok jellegétől élesen elkülönülve, s ez a különállása ma is szembeszökő; a város térbeli alkatának egy sajátos, összefüggő darabját alkotja.

1895-ben igazgatásilag is egyesült Esztergom négy városrésze. Különállásuk már hosszú idő óta csak formális volt, hiszen térbelileg már korábban teljesen összenőttek és szerkezetileg is mindinkább egységesülő településsé alakultak. A századforduló után gyorsult a város területi terjeszkedése, s egyben fokozatosan erősödött a belső, központi részekben a besűrűsödés. A területi terjeszkedés irányát a város határában megépült *vasútállomás vonzotta magához* (24. ábra). A szőlősdombok és a vasútállomás közötti

33. ábra. Az esztergomi Bazilika KÜHNEL PÁL és PACKH JÁNOS építészek tervei szerint

térszín beépítésére ez időben került sor, míg a besűrűsödés a vertikális irányú fejlődés és a horizontális záródás fokozódása révén gyorsult. A városcentrum területén — a Széchenyi tér környékén — emeletes házakat építettek. A tértől D-re fekvő, már előzőekben is sűrűn beépült területen egyre fokozódott a telektömbök körülépítése, az épületek záródása.

Az 1930-as évektől a fő közlekedési tengely mentén nyúlt meg a várostartest D-i és ÉK-i irányban. Ennek kapcsán Esztergom ÉK-i részén — a Maróti út mentén — történt parcellázások Szentgyörgymező területét növelték meg. D-en pedig a Dorogi út és a vasútállomás közötti területek kerültek beépítésre. A további terjeszkedés során a magas talajvízszintű DNY-i részek fokozatos benépesülése is megindult. Ebben a D-i irányú gyors ütemű terjeszkedésben a dorogi munkahelyek nagyfokú munkaerővonzása játszott fontos szerepet.

A várostartest mindjobban megnyúlt, az északi és déli városperemek közötti távolság már meghaladta a 4 km-t. A városközponttól 2—2,5 km távolban fekvő új beépítésű peremkerületek egyre nehezkesebben tudtak a központonál jó szerkezeti kapcsolatba kerülni. A korábbi városszerkezeti egység lazulni kezdett, s új alközpontok kiépítése, valamint a főcentrum rendezése egyre halaszthatatlanabb feladattá vált. Különösen sürgető volt a Rákóczi tér — a város forgalmi főterének — rendezése, a minden irányból ide vezető utak torkolatának megfelelő kialakítása, a tér szélesítése. A város 1935-ben pályázatot írt ki a Rákóczi tér és a Széchenyi tér együttes rendezési tervének megoldására és megvásárolta a díjnyertes pályázatokat — BORSOS KÁROLY és GRÁNASZTÓI PÁL terveit —, kivitelezésükre azonban ekkor nem került sor. 1958-ban indult meg — részben ezeknek a terveknek alapján — a főforgalmi centrum rendezése, a hagyományok és a modern forgalmi igények lehetőleg harmonikus összeegyeztetésével. A munkálatok napjainkban folynak, a rendezési tervek kivitelezése azonban — a felmerült szanálási szükségletek folytán is — fokozatos, hosszabb lejárátú megvalósítást igényel.

A felszabadulást követő esztendőket először lassan bontakozott ki a város térbeli fejlődése. Az elszenvedett súlyos háborús károk házállományát erősen érintették. Az ötvenes évek derekától kapott erőre és virágzott ki az a nagyobb szabású lakóvárosfejlesztési program, amelynek keretében *Esztergom új városnegyeddel gazdagodott*. Tervszerű elgondolások, egységes építészeti program megvalósítása során alakult ki az Irányi utca — Aranyhegyi út között többszintes, nagyobbára három- és négyemeletes lakótömbökből álló lakótelep. Ezekkel az építkezésekkel a centrumhoz viszonylag közeli területen a legszebb fekvésű városrészt hozták létre — a domboldalra is felhúzódva —, és jelentősen javították a városszerkezetet is, a városidomot K felé tágitva. Ez a városközpontozó közeli modern lakónegyed a centrum közelében levő területen nagyfokú besűrítést tett lehetővé. Erre annál is inkább szükség volt, mert a várostartest a felszabadulást követően is tovább terjeszkedett D felé, laza családiházias beépítéssel. Az elmúlt évtized alatt a várost D-ről keretező árvédelmi körtöltésig csaknem minden területet kitöltöttek már és ma csupán a DNY-i szöglet — a holocén holtmedermaradvány beépítésre csak vízrendezés után alkalmas területe — áll még szabadon a város D-i határában (34. ábra).

A két világháború közötti időszakban és a felszabadulást követően beépült területek utcahálózata mérnöki tervezés alakította. Az utcák vonalvezetése merev, egyenes vonalú, és szögekben — többnyire derékszögben — találkoznak. A vasútállomástól a szőlősdombokig húzódó területen, mely a legidősebb új beépítésű rész, a telektömbök csaknem szabályos sakktáblaszerű elrendeződése jellemző. Ez a jól tagolt — utcákkal kellően feltárt —

34. ábra. Esztergom utcahálózata (1960)

terület közvetlenül határos a XIX. sz. első felében beépült szakasszal, amely a város legtagolatlanabb része (Rózsa Ferenc út—Somogyi út és Kiss János út közötti telektömbök). Az itt fekvő három óriási méretű telektömb csaknem elzárja a fiatalabb beépítésű részeket a város középső területeitől, s akadályozza a vasútállomás és a belső városrészek közötti forgalom lebonyolítását. A DK-i városterület és a belső városrészek jobb utcahálózati kapcsolatának kialakítása egyre sürgetőbb feladat.

A személy- és teherforgalommal egyaránt erősen igénybe vett közlekedési főtengely — a Kossuth Lajos utca, régi nevén Buda utca — ma már

15. kép. Esztergom széles főforgalmi útja, a Kossuth L. utca (KISZELY ISTVÁN felv.)

forgalmilag túlterhelt. Tehermentesítéséhez azonban az említett utcahálózati problémák felszámolása nélkülözhetetlen.

Esztergom mai úthálózata — mint a „nőtt” jellegű városokban általában, amelyekben nagyarányú, a város egészére vagy nagyrészt kiterjedő városrendezés nem zajlott le — igen egyenlőtlenül tárja fel forgalmilag a várost. Esztergom legsűrűbb utcahálózatos városaink sorába tartozik, utcahálózatának teljes hossza 46,2 km, amely a beépített területre vetítve 111,2 km út/ha-t jelent. Ennek ellenére — az utcasűrűség rendkívül egyenetlen volta és nagyforgalmú területek múltból átöröklött tagolatlansága miatt — mind több nehézség merül fel a város megnövekedett belső és átmenő forgalmának lebonyolításában.

A város XVIII. sz.-i újjáépülése óta a főforgalmi tengelyt alkotó Kossuth Lajos utca (15. kép), valamint az egykori városárokok feltöltött területén alakult utcák — Zalka Máté és Rudas László utca — igen szélesek, de a főforgalmi térre való becsatlakozásnál mind a Kossuth, mind a Zalka Máté utca jelentősen elszűkül, ami erősen gátolja a forgalmat. A fiatal beépí-

tésű déli városrészeket és Szentgyörgymezőt kivéve Esztergom utcáinak zöme keskeny, autóközlekedés lebonyolítására általában nem alkalmas (16. kép). Különösen zavaró ez a Széchenyi tér mögött fekvő részeken, ahol gyalogjárdák nélküli utcák sűrű hálózata tagolja a telektömböket. Az agrárjellegét ma is arculatán viselő Szentgyörgymezőn viszont többnyire széles és erősen mozgalmas vonalvezetésű utcák alakultak a város enyhén hullámos térszínű területén. Bár Szentgyörgymezőnek számos térré szélesedő útszakasza van, alaprajzilag mégis szétesik, nincs központi területe. Ez is nehezíti a forgalomba való kedvező bekapcsolását.

16. kép. A Magyar utca szűk sikátora (KISZELY ISTVÁN felv.)

Esztergom 46,2 km hosszú utcahálózatából 36,7 km a burkolattal ellátott út mindössze 9,5 km burkolatlan útja van. Ez nagymértékben fokozza városias külsejét Esztergom kocsútjainak és járdáinak burkolattal való ellátottsága alapján városaink között az 5. helyen áll, tehát igen fejlett szinten. Az agrárnegyedek — az egykori zsellérnegyedek és Szentgyörgymező — azonban messze elmaradtak ettől a színvonalról, fejlesztésük ezen a téren is sok tennivalót igényel.

Esztergom alaprajzának mai képe — mint a hosszú múlttal rendelkező városoké általában — igen összetett. *A város „nőtt” jellege adja az alaprajz domináns vonását. Ezen azonban már tervszerű beavatkozások nyomai is láthatók.* Nagyobb területegységre kiterjedő, egységes terv alapján lebonyolított rendezés eredménye: 1. a Bazilika és környékének klasszicista térkompozíciója; 2. az Irinyi utcai és Aranyhegyi úti új lakónegyed; 3. ide sorolhatjuk a Rákóczi tér rendezésének megkezdett munkálatait is, amelyek már az egész várostest szerkezetét átfogó rendezéssel állnak szoros kapcsolatban. Esztergom teljes városterületére kiterjedő rendezési terveinek elkészítése és azok gyakorlati kivitelezése napjainkból kiindulól, de feltehetően hosszabb időszakot — több évtizedet — igénylő nagyméretű feladat.

Ennek a nagyszabású, sok anyagi erőt kívánó feladatnak előkészítéséhez mielőbb hozzá kell látnunk, mert az évszázadok során spontán nőtt város-test térbeli alkatát csak egy átfogó, tervszerű rendezés útján alakíthatjuk a mai és a későbbi generációk igényeit is kielégítővé. A város alaprajzával kapcsolatos mai igényeink szervesen összefüggnek a természeti tényezőkön kívül a város népességi, társadalmi-gazdasági és ezeken keresztül funkcionális viszonyaival, azok térbeli elrendeződésével, így célszerűbbnek mutatkozik ezeknek a problémáknak a funkcionális morfológiai sajátosságokhoz kapcsolódó tárgyalása.

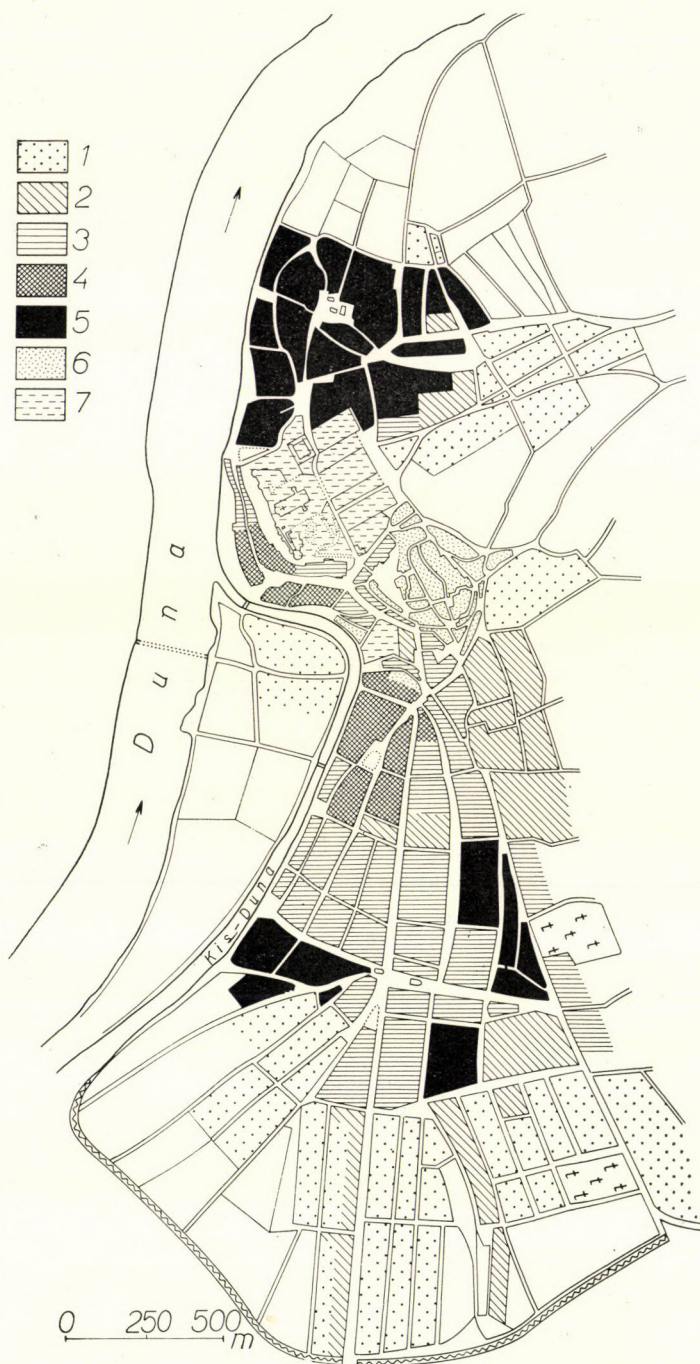
A horizontális zártság és vertikális tagozódás képe

A beépítési módok

Esztergom alaprajzi fejlődésének, sajátosságainak megismerése kapcsán egyben a horizontális zártság és vertikális növekedés számos lényeges vonásáról nyertünk már képet. Ez szükségszerűen adódott abból a szoros kapcsolatból, amely az alaprajz és a térbeli záródás mértéke, s a vertikális irányú növekedés között fennáll. Az alaprajz a benépesített térszín szerkezeti vázát alkotja, amelynek épületekkel való „bebútorozását”, beépítését a lakosság az alaprajz nyújtotta keretekhez alkalmazkodva valósíthatja meg. A beépítési módok — azaz az egyes épületeknek az építési vonalakhoz, egymáshoz és a telekhez való viszonyának rendszere — legszorosabb kapcsolatban van az alaprajzon kívül a népesség számával, foglalkozási viszonyaival. A laksűrűség és a beépítés kölcsönhatásai mellett a város funkcionális térbeli tagozódása, övezeteinek elrendeződése is domináns tényezője a város különböző beépítési övezeteiben uralkodó beépítési módnak és azok kapcsolatának. A beépítési kép vizsgálata tehát igen összetett feladat. Ez adódik abból, hogy maga a város nem homogén, hanem igen összetett jelenség gazdasági, társadalmi, építészeti szempontból egyaránt. Ez a komplex jellege jól tükröződik a beépítési módok sokféleségében, területi elrendeződésében, így ennek analízise még közelebb visz a város komplex jellegének ábrázolásához.

Az utcahálózat, a hozzá kapcsolódó telekrend, valamint a vele szervesen összefüggő beépítési mód szinte alig választhatók szét egymástól, olyan szorosa a kapcsolataik. Fejlődésük dinamikája azonban nem egyforma. A város lakó népesség gazdasági-társadalmi viszonyaiban, építési technikájának színvonalában beállott változásokhoz való alkalmazkodásuk mértékében nagyarányú különbség van közöttük. Legkevésbé az utcahálózat elasztikus, évszázadok során alig változik, nem idomul nyomban a lakosság megváltozott életkörülményeihez. Ez szükségszerűen gátolja a beépítés gyorsabb arányú módosulását is, azonban a házállomány kicserélődése kapcsán a beépítési módok jóval rövidebb élettartamúak, mint az alaprajz sajátosságai. Esztergom esetében a mai állapot megértéséhez a középkori alaprajzi viszonyokig kellett visszanyúlni. A beépítési módok mai képének analíziséhez elégségesnek bizonyult a XVIII. sz.-i viszonyokban gyökerező beépítési sajátosságok feltárása. A beépítési módok vizsgálata révén feltárható horizontális záródás és vertikális tagozódás mai képét törekedtünk elsődlegesen megrajzolni, a múltbeli képződmények vizsgálatának csak annyiban teret engedni, amennyiben az a mai kép megértéséhez szükséges.

Így nem kerülhetett sor a beépítésben lezajlott fejlődés töretlen folyamatoságában való bemutatására, analízisére. A beépítési módok fejlődésmenetéről azonban már némi képet — ha nem is teljeset — az alaprajz fejlődése, sajátosságainak megismerése kapcsán nyerhettünk. Ennek folytán a mai kép megértéséhez célszerűbbnek mutatkozott közvetlenül a jelenben uralkodó beépítési állapotok vizsgálatából kiindulni, s a múltbeli képződmények mai szerepének analízisén keresztül kapcsolódni a fejlődés előzményeihez.

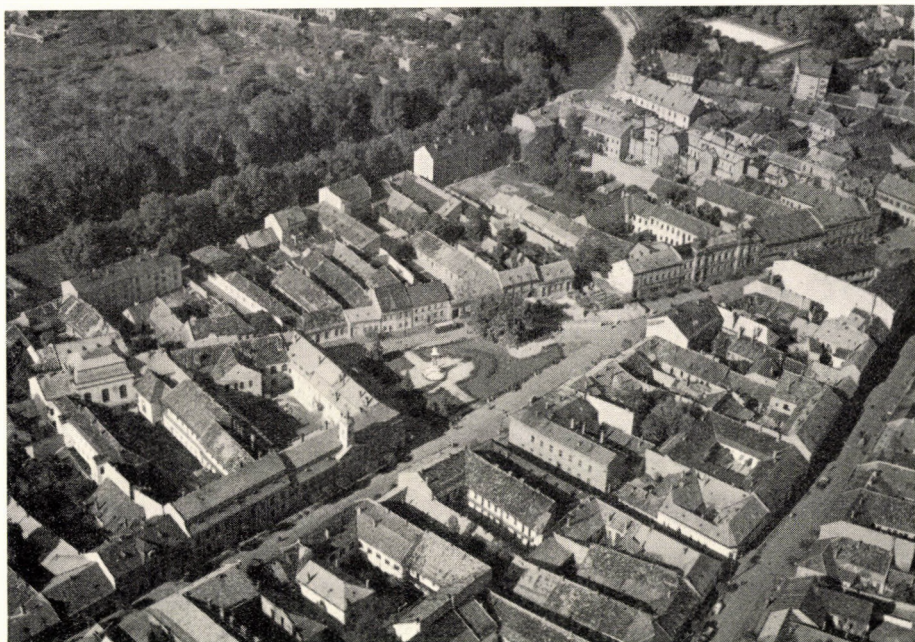

35. ábra. Esztergomban fennálló beépítési módok és ezek övezetes elrendeződése a város területén (1961)

Szabadonálló beépítési módok: 1 = családiházas-telkes beépítés, 2 = többszintes, többalakú telektömbös beépítés. *Zárt sorú beépítési módok:* 3 = földszintes sorház, 4 = többszintes zárt beépítés, körülépített- és csatlakozódvaros beépítéssel. *Hézagos beépítési módok:* 5 = fésűs beépítés, 6 = hóstát. *Különleges beépítés:* 7 = Vár, Bazilika

Esztergomban a kisvárosokra jellemző csaknem valamennyi beépítési mód megtalálható (35. ábra). Ezek aránya, szerepe és térbeli elrendeződése — övezetei — már a város képeinek egyedi vonásait alakítják ki, mivel létrejöttük szoros kapcsolatban van Esztergom városi fejlődésmenetével.

Esztergom nagyobbára alacsony beépítésű. Az É—D-i irányban futó főközlekedési út — a Kossuth Lajos utca — beépítési képe jó keresztmetszetet ad a város egészének beépítési sajátosságairól, amelynek jellem-

17. kép. Esztergom városközpontja (MTI felv.)

zője a peremektől a városközpont felé erősödő horizontális záródás és a centrum területén a többszintes építkezés megjelenése.

Esztergomban a kapitalizmus időszakában — a XIX. sz. végén — kibontakozó többszintes építkezés a Széchenyi téren és a vele szomszédos területeken összpontosult (17. kép). Így nyert emeletes beépítést a Kossuth Lajos utcának éppen a Rákóczi tér táján elszűkülő szakasza, valamint a Mártírok útja, amely a Párkányhoz kapcsolódó forgalom fontos útszakasza volt. A Széchenyi teret keretező többszintes, egy-két emeletes beépítés városképileg igen szerencsés, és a viszonylag tágas térnek nem túl magas épületekkel való körülépítése a városcentrum korábbi levegősségét sem veszélyeztette. Nem mondhatjuk ezt azonban a többszintes beépítés másik centrumáról, amely az Érseki-városban alakult ki. A város területén 10—12 m-re elkeskenyedő forgalmi útvonal mindkét oldalát egy-két emelet magasságú, korábban többnyire egyházi célokat szolgáló épületek, volt zárdák, kolostorok épülettömbjei kísérik egyes szakaszokon, amelyek napot alig kapnak, egészségtelenek (18., 19. kép). Az egykori Érseki-város Vízi-kapujának előterében az apró terecskét keretező emeletes

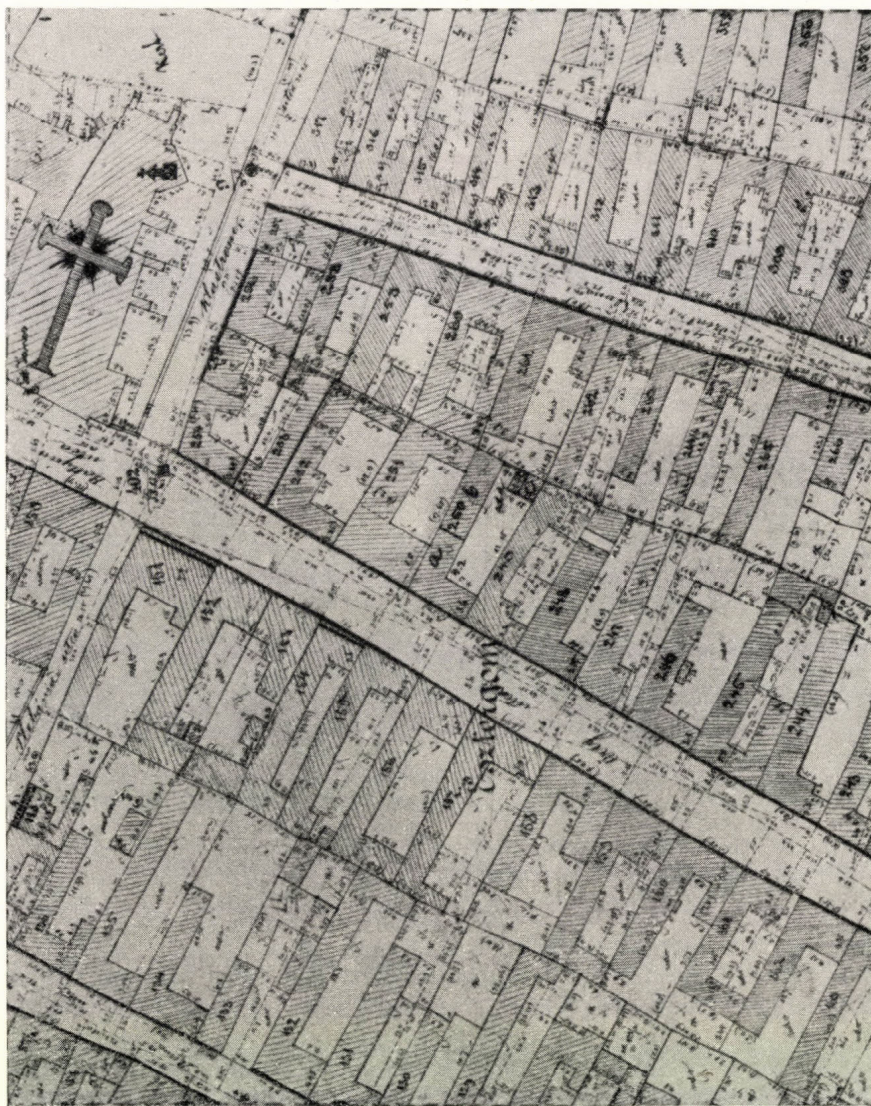

18. kép. Az egykori Érseki-város főforgalmi útja, a Bajcsy-Zsilinszky út (KISZELY ISTVÁN felv.)

19. kép. A Bajcsy-Zsilinszky út szűkülete (KISZELY ISTVÁN felv.)

épületek — legtöbbjük műemlék épület — a tér szűk méretei miatt szintén a zsúfoltság hatását keltik, viszonyítva a levegős Széchenyi térhez.

36. ábra. Zárt sorú földszintes beépítés. 1886. évi kataszteri felmérés az egykori Duna utca—Öreg utca—Szent Anna utca közötti telektömbökről

Duna utca = mai Jókai u.; Öreg utca = Deák u.; Szent Anna utca = Mikszáth u.; Plébánia és Klastrom (u. = Kun Béla u.)

A városcentrumtól a peremek felé haladva széles *zárt beépítésű, földszintes övezet* húzódik. Ez a legkorábban benépesült városrész — a Kis-Duna és főforgalmi út közötti *egykori kézművesnegyed területén* —, valamint a *főforgalmi úttól K-re fekvő, a XVIII. sz. végén benépesült, zömmel őstermelő zóna*

területén helyezkedik el. Mint arra már az alaprajz tárgyalásakor rámutattunk, az egykori kézműves és agrárzóna alaprajzi vonásai különböznek egymástól. A telektömbök nagysága, tagozódása, a telkek mérete és az utcák szélessége tekintetében lényeges eltérés van közöttük, amelyek következtében a zárt beépítésű földszintes övezet két részre tagolódik: 1. a sűrűn benépesült, zsúfolt Kis-Duna menti rész, 2. a tőle K-re húzódó lazábban, levegősebben beépült terület.

A Kis-Duna és a főforgalmi út — a Kossuth Lajos utca (egykori Buda utca) közötti terület utcahálózata igen sűrű. A lakóterületet tagoló utcák

20. kép. Zártorú földszintes beépítés az egykori kézművesnegyed területén. Mikszáth K. utca (KISZELY ISTVÁN felv.)

között kisebb méretű telektömbök helyezkednek el, melyek viszonylag kisméretű — átlagosan 8–12 öl szélességű és 18–20 öl belső mélységű — telkekre tagozódnak (36. ábra). A telektömböket egymástól elválasztó utcák általában keskenyek. 10–15 m átlagos szélességük csak egyirányú forgalom lebonyolítását teszi lehetővé. Az É–D-i irányú utakat összekötő mellékutcák még ennél is nagyobb arányban összeszűkülnek, mindössze 8,5–10 m széles közlekedőteret biztosítva (pl. Eszperantó u., Kun Béla u.).

Az utca két oldalán húzódó házsorok közötti keskeny közlekedőtér — ahhoz, hogy a lakóházak kellő napfényt nyerhessenek — eleve csak földszintes beépítést tett lehetővé. Az átlagosan 6–7 m párkánymagasságú földszintes lakóházaknak így még mindig kellő napfényt tudtak biztosítani a viszonylag keskeny utcaszélesség mellett is, ami az egészséges lakásvizonyok szempontjából igen jelentős. Az udvarok épületszárnyakkal való fokozottabb körülépítése kapcsán — a növekvő besűrűsödés következményeként — már némileg kedvezőtlenebbé vált a helyzet. A telkek vi-

szonylag keskeny utcai frontján álló épülethez nem ritkán 25—30 m hosszú udvari szárnyépületek csatlakoztak, a telek belső mélységének teljes hosszában. Ezek az udvar körüli szárnyépületek a fokozódó beépülés ellenére is még kellő napot kaphattak. Legtöbbjük KÉK—NyDNY-i tengelyű, amely derékszögben kapcsolódott az ÉÉNY—DDK-i tengelyű utcai épülettömbhöz, „L” vagy „U” alakú lakóépületet alkotva.

A vertikális irányú terjeszkedés helyett elsődlegesen a horizontális záródás fokozásával törekedtek a rendelkezésre álló telektömbterületet minél gazdaságosabban felhasználni. A szérűskerteknek a város szélére való

21. kép. Falusias városrész egyik utcarészlete. Petőfi S. utca (KISZELY ISTVÁN felv.)

égyeséges kihelyezése, majd a telek minél fokozottabb beépítése kapcsán egy népsűrűségű területté vált ez a városrész. Az épületek az utcai fronton n zorosan záródtak. Az udvarok szárnyépületekkel való fokozatos körülszépítése kapcsán a szomszédos telkek udvarai is — igen sok helyen — közös légtérű udvart alkottak, a csatlakozó udvaros beépítés egy sajátos, földszintes változatát képviselve. A zárt beépítésű földszintes sorház legsűrűbben beépített területét jelenti ez a beépítési mód Esztergom területén (20. kép).

A főközlekedési úttól K-re — a szőlősdombok aljáig húzódó területen — is zárt beépítésű földszintes lakóövezet helyezkedik el. Ez azonban az előzőnél jóval levegősebb, tágasabb (37. ábra). A telek átlagos szélessége itt sem haladja meg a 16—22 m-t, a lakóházak horizontális záródása tehát már korán bekövetkezhetett. Azonban az épületek mögött húzódó nagy belső mélységű kertek — melyek mérete 200—250 négyszöglet is elér még manapság is — levegőssé, fellazítottá teszi ezt az utcai oldalról külső megjelenésében városias zártsággal jellemezhető területet (21. kép). Itt már

37. ábra. Zárt sorú földszintes beépítés laza, levegősebb változata. 1886. évi kataszteri felmérés

(Buda utca = Kossuth Lajos utca; Simor János utca = Zalka Máté utca; Sissai utca = Beloianisz utca)

nincsenek csatlakozóudvaros telkek, mert az utca vonalával párhuzamos hosszszelvényű házakhoz kapcsolódó udvari szárnyrészek mögött 30–40 m hosszúságban gyümölcsös-, veteményesek kertek nyújtóznak. A zárt beépítésű földszintes sorházak övezetének nagyobbik hányadát ez a lazább, egészségesebb övezet alkotja. E terület jelenlegi hasznosítási formája azonban — mely az előzőnél jóval kevesebb népesség elhelyezését biztosítja — viszonylag alacsony szintű, nem elégítheti ki a mai igényeket. A kellő levegősség megtartása mellett, a laksűrűséget nagymértékben fokozó beépítési mód kialakítását kell itt megvalósítani a jövőben. Ez azonban a mai telekszélességek mellett kevéssé megoldható.

Ugyancsak telekösszevonásokat igényel az ezzel a területtel szomszédos egykori *zsellérnegyedek* fejlesztése is. Itt elsődlegesen a telkek szinte miniatűr mérete teszi kívánatossá a jelenlegi helyzet fokozatos felszámolását. Az igen kicsiny méretű telkeken halmazosan elhelyezkedett apró házak — többsége vályogház — között az utólagos rendezés, utcaigazítás során sem lehetett szabályos teleklábas elrendeződést kialakítani. Az egykori szegény sorsú zsellérség telkeinek mérete ma már nem alkalmas a mai lakóház térigényének kielégítésére.

Szenttamásnak a suvadásos oldalakhoz szinte fecskefészkek módjára tapadó apró házacskaí szintűgy mielőbb szanálendő egészségtelen városnegyedet alkotnak.

A városnak az imént ismertetett zárt beépítésű törzséhez — melyen a többszintes beépítésű centrumhoz földszintes, zárt beépítésű sorházak öve csatlakozik — D-ről *lazább, kertes-családiházak övezet* kapcsolódik széles félkörívben, a beépített terület határát messze D-nek kiterjesztve. Ennek az övezetnek *északi ellenpárja* — hozzá azonban csak a beépítés lazább jellegében hasonló — a *szentgyörgymezői fésűs beépítésű, félig zárt jellegű övezet*. Míg a családiházak öv a város legfiatalabb beépítésű területei közé tartozik, így beépítésének színvonala is a mai igényekhez közelálló, addig Szentgyörgymező XVIII. sz. óta fokozatosan benépesült területére nem ez a jellemző. Itt a laza beépítés az agrár jelleghez kapcsolódott. Az utca vonalára merőleges hosszszelvényű épületek mellett tágas udvarok helyezkednek el. Terjedelmes telektömböket tagoló utcái 35–50 m szélességet is elérnek és az utcakeresztvezérléseknél térszerűen kitérőülnek; még inkább fokozzák a földszintes, hézagos beépítésű városrész laza, széteső jellegét.

A város eddig megismert, telkes beosztású beépítési övezetein kívül két nagyobb méretű területrészére kiterjedő sajátos beépítésű terület járul még Esztergom beépítési képiének kiegészítéséhez. Az egyik a Bazilika és környéke, mint a város egykori funkciói sorában sajátos szerepet nyert egyházi jelleg reprezentánsa. A másik az Aranyhegyi út és Irinyi út—Babits út közötti új, többemeletes házsortok együtteséből kialakított modern városnegyed, amely Esztergom mai funkciói sorában oly fontos szerepet nyert lakóváros jelleghez fűződik. Mindkettő a városszerkezet alakításában is jelentős tényező.

Esztergomot, mint általában a vidéki kisvárosainkat, az *alacsony beépítésűsűrűsége* jellemzi (25. táblázat). Népességének csaknem háromnegyede földszintes zárt, félig zárt, szabadonálló lakóházakban lakik. Közöttük a levegősebb, lazább beépítésűeknek van nagyobb szerepe mint a zárt sorúaknak, mivel a fésűs és családiházak övezet Esztergom lakossága 40%-ának lakótere, míg a zárt beépítésű, meglehetősen túlsűrű földszintes sorházak

25. T Á B L Á Z A T

A beépítési övezetek aránya a rajtuk elhelyezkedő lakosság %-os arányszáma szerint

Megnevezés	%
I. <i>Alacsony beépítésű övezet</i>	70,5
Családiház-as-telkes beépítésű övezet	10,5
Földszintes félig zárt egy- és többlakásos öv	30,—
Földszintes zárt beépítésű egy- és többlakásos öv	30,—
II. <i>Többszintes beépítésű övezet</i>	29,5
Szabadonálló többszintes beépítés	16,—
Zárt sorú többszintes beépítés	13,5
III. <i>Különleges beépítésű terület (Vár)</i>	—

övezetében a népesség 30 %-a lakik. Ez kedvező kép volna, ha nem tudnánk, hogy a félig zárt övezetben levő szenttamási hóstát elavult, egészségtelen beépítésű területén csaknem annyi lakos él, mint a zárt sorú emeletes házak övezetében. Ennek a hóstátnak mielőbbi felszámolása elől ma már nem lehet kitérni.

Esztergom *vertikális tengelyét* a térszínből messze kiemelkedő Bazilika épülettömege és az annak lábai alatt fekvő polgárváros történelmi magjának területén kialakult többszintes centrum alkotja. E tengelytől a város-peremek felé fokozatosan lealacsonyodó és fellazuló lakóterületek húzódnak, a peremeken már a természeti tájba mindinkább beleolvadva. A várossziluettnek ezt a nyugodt képét csak a déli városszélen néhány helyen emelkedő 2—3 emeletes épületek zavarják meg kissé, de mert az itt létesült új többszintes lakóházak száma csekély és térbelileg is szórt, nem okoznak jelentősebb törést a vertikális tagozódás harmonikus képén. Esztergomot gyakran emlegetik a szép fekvésű, a tájjal harmonikus kölcsönhatásban levő város példajaként. Ez a sok tekintetben igen előnyös vonás, nemcsak a környező terület természeti szépségeivel függ össze, hanem azzal a beépítési jelleggel is, amely a város egyéni vonásait itt kialakította, s amelynek megőrzése, továbbfejlesztése a jövőbeni városrendezéseknek is feladata.

A népsűrűség és a lakosság foglalkozási ágak szerinti térbeli elhelyezkedése

A beépítési módok fontos szerepet töltenek be a város népességének térbeli elrendeződésében. A funkcionális övezetekkel való kölcsönhatásban álló beépítési módok a népesség sűrűsödését, a város területén való megoszlását jelentősen befolyásolják. A népsűrűség és a beépítési módok kapcsolatainak vizsgálata segít hozzá annak megítéléséhez, hogy mennyire van összhang a népesség tényleges sűrűsödése és a beépítési módok által kialakítható laksűrűség között. Ez egyben arra is rávilágít, hogy mennyiben felelnek meg a város jelenlegi népességszámának elhelyezésére azok a beépítési módok, melyek a város mai képét jellemzik, ill. milyen szintre kell fejleszteni a beépítést ahhoz, hogy a lakosság megfelelő területi elhelyezéshez jusson.

Esztergom viszonylag kicsiny terjedelmű — 415 ha nagyságú — belterületén mintegy 20 000 főnyi népesség lakik. A belterület népsűrűsége 53,8

fő/ha, amely vidéki városaink viszonylatában ritka jelenség, hiszen mindössze négy városunk — Komló, Keszthely, Esztergom és Sátoraljaújhely — belterületi népsűrűsége haladja meg az 50 fő/ha-t.

A népesség területi eloszlása igen egyenetlen Esztergomban. Lazán benépesült városrészek és erősen zsúfoltak váltakoznak, melyek a laksűrűségi térkép tanúsága szerint csaknem szabályos övezetes elrendeződést mutatnak (38. ábra).

A népesség térbeli megoszlásáról hű képet úgy nyerhetünk, ha a város özssterülete helyett a lakótömbök területére vetítjük a rajta megtelepült népesség számát. Így az utak, parkok, terek stb. nem torzítják a népsűrűség valódi értékeit. A VÁTERV 1956-ban végzett ilyen jellegű népsűrűségi összeírást Esztergomban. Adatai felhasználásával készítettem a város népsűrűségi térképét, amely a népesség lakótömbönkénti területi megoszlásáról ad képet.

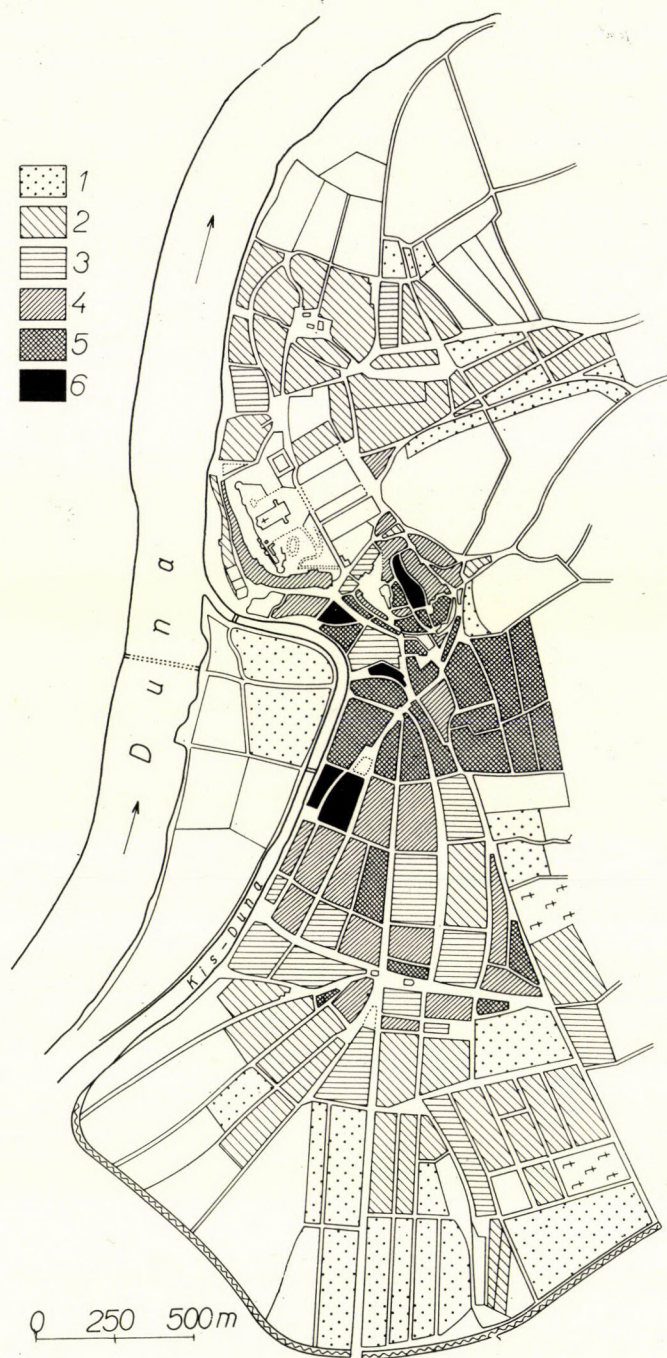
50 fő/ha-nál alacsonyabb népsűrűség viszonylag ritkán fordul elő Esztergomban, csak a város peremrészein, ahol a várostest beépített területe már a szórványokkal érintkezik. Az 50–100 fő/ha sűrűségű „levegősebb” városrészek is a városközponttól távoli területeken fekszenek. A Belváros nagy belsőkeres telektömbjei — amelyek a főforgalmi úttól K-re fekszenek —, valamint a várost D-ről keretező keres-családiházas övezet és Szentgyörgymező fésűs beépítésű területe tartoznak ide.

A város belső területei felé továbbhaladva egyre növekszik a laksűrűség. A Belvárosban — a kézművesek egykori negyedében — már 150–200 fő/ha átlagos sűrűségi érték alakult ki az itteni zárt sorú földszintes beépítésű területen. Mind a beépítési jelleg, mind e nagyobb sűrűség a főforgalmi útvonal mentén D felé csápszerűen megnyúlik, a Hősök tere (egykori Vendel tér) környékét is ehhez a 150–200 fő/ha laksűrűségű övezethez kapcsolva. Ez a népsűrűség — amely már többszintes beépítést igényelne ahhoz, hogy lakossága lakásigényeit kulturált fokon elégíthessék ki — itt a csatlakozóudvaros földszintes zárt beépítésű területen a népesség olyan zsúfolódását eredményezi, amelynek feloldása, a beépítési színvonal továbbfejlesztésével való módosítása fontos jövőbeni feladat.

A városközpont körzetében — a Széchenyi és Rákóczi tér környékén — alakult ki a legnagyobb méretű népességkoncentráció, a sűrűség értéke itt átlagosan 250–350 fő/ha. Ez a történeti városmag területén létrejött népességsűrűsödés az itt emelkedő többszintes — 1–3 emeletes — lakóházakhoz kapcsolódott. Vele szorosan összefügg térbelileg a város modern, új lakónegyedének többszintes nagyobb sűrűségű területe. Ezzel a népességkoncentráció központja K felé jelentősen kiterjeszkedett és a történelmi városmaghoz közeli területeket magához kapcsolta, a városmag területének kibővítését tehát igen kedvezően oldották meg.

Szenttamás és a város D-i területén fekvő egykori zsellérnegyedekben ma is igen magas a népsűrűség — 150–250 fő/ha. Ez a népességtömörülés azonban a leggyengébben felszerelt, beépítési módját tekintve a leghátrányosabb lakóterületű városrészekben alakult ki, s a lakosság egészségtelen, zsúfolt lakásviszonyaira éles fényt vet.

Szentgyörgymező félig zárt övezete a város lazább beépítésű és alacsonyabb népsűrűségű területe. Sajátos — falusi jellegű — az a homogén kép, amelyet ennek a városrésznek a népsűrűsége mutat, csaknem egységesen 50–100 fő/ha-t.

38. ábra. Esztergom népsűrűségi térképe (1956)
 1 = 1—15 fő/ha, 2 = 16—40 fő/ha, 3 = 41—100 fő/ha, 4 = 101—200 fő/ha,
 5 = 201—350 fő/ha, 6 = 351—500 fő/ha

A lakóházak tagolódása a lakások száma szerint (1954)

Lakóházak	A lakóházak	
	száma	%-os aránya
1 lakásos	1292	77
2 lakásos	761	
3 lakásos	347	20
4 lakásos	166	
5—10 lakásos	75	3
11—20 lakásos ...	13	
21—30 lakásos ...	4	
Összesen.....	2658	
		100

A népsűrűségnek ez a térbeli képe szorosan kapcsolódik az egy- és többlakásos lakóházak területi megoszlásához. A Központi Statisztikai Hivatal által 1954-ben készített felmérés a lakóházak lakások száma szerinti megoszlásáról ma már nem tükrözi a valóságos helyzetet, mivel a többszintes, többalakásos épületek száma jelentősen gyarapodott a felvétel éve óta és tovább növekedett az egyalakásos családlakások száma is. Azonban a régi házállomány lakások szerinti megoszlásáról így is hű képet nyújt, amely a népsűrűség szempontjából a lényeges összefüggések feltárását lehetővé teszi (26. táblázat).

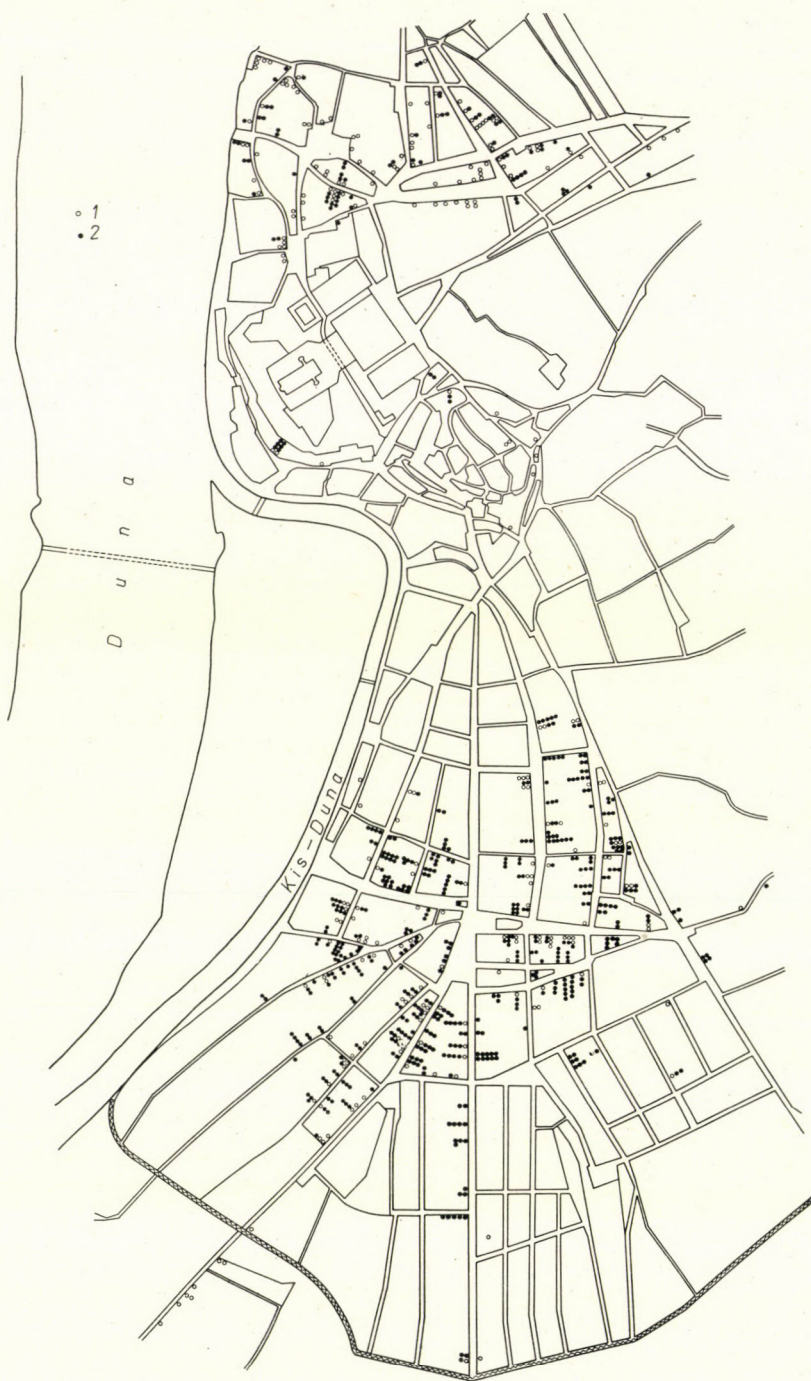
Esztergomban a 10-nél többalakásos lakóházak nagyjából zárt területi egységet alkotó övezetben helyezkednek el. A városmag területén — a Széchenyi tér és Rákóczi tér környékén — foglalnak helyet, melyhez K-ről az új lakónegyed lakótömbjei kapcsolódnak. Ezen kívül csak szórányosan fordulnak elő 10-nél többalakásos lakóházak: a vasútállomás környékén a régebbi keletű MÁV lakótelep emeletes lakóházai s a főforgalmi útvonal déli szakaszán épült új, szabadonálló, többszintes, többalakásos lakóépületek, valamint az egykori Érseki-város területén.

A zártosult földszintes sorházak övezetében a 3—6 lakásos lakóházak a legáltalánosabbak. A Belváros Széchenyi tér mögötti területén az Eszperantó utcáig terjed ezeknek a területe. Ugyancsak ebbe a csoportba tartozik az Érseki-városrészt lakóházainak többsége.

2—4 lakásos lakóházak fordulnak elő zömmel a földszintes zárt beépítésű — de tágas belsőkertekkel rendelkező — övezetben, a királyi város egykori városfalaiával és a városárokkal közvetlenül határos nagyméretű telektömbök területén. Az eddigiekhez kapcsolódik É-en és D-en az egyalakásos házak tömege,

A város népességének mintegy 50%-a 3—10 lakásos lakóházakban él, a zárt és félig zárt földszintes beépítésű övezetben. A lakosság jelentős hányada — csaknem ötöde — pedig egyalakásos családi házakban lakik. *A 3—10 lakásos lakóházakban élők túlsúlya s az egyalakásosak viszonylag jelentős aránya tipikus kisvárosi képet mutat.* A többszintes építkezés jelentős fejlődése mellett is ma még a lakások lakóházak szerinti elaprózódása a jellemző Esztergomra. Ez a viszonylagos szétforgácsoltság azonban nem ölt olyan méreteket, amely a közművesítés továbbfejlesztését akadályozná, sőt a már elért technikai színvonal fokozását igényli.

A beépítés módja és a laksűrűség valamint a népesség foglalkozási ágak szerinti tagozódása között is kölcsönös összefüggést állapíthattunk meg Esztergom XVIII—XIX. sz.-i alaprajzi fejlődésének vizsgálatakor. A város széles néprétegének ekkor az őstermelés volt a főfoglalkozása. Az őstermelő és kézműves lakosság az ipar és földművelés erőteljesebb szétválásával lakóhelyek szerint is differenciálódott. Erre mutat a királyi város XVIII. sz. végi iparos népességének lakóhelyek szerinti megoszlását ábrázoló térkép is (31. ábra). A város lassú ipari fejlődése következtében hosszú ideig nem módosult ez a kép lényegesen. Az őstermelők széles zónája csak a dorogi iparvidék kialakulása és Esztergom saját iparának fejlődése kapcsán

39. ábra. A szarvasmarha- és lótarló gazdák istállóinak területi elhelyezkedése és állatállományuk (1957)

1 = 1 szarvasmarha, 2 = 1 ló

kezdetten először lassan, majd napjainkban egyre gyorsuló ütemben zsugorodni. Az egykor összefüggő kiterjedt agrárzóna mindinkább felszámolódóban van. A múlt örökségeként még jelenlevő őstermelőnegyed 1957. évi területének megállapítása, határainak megvonása céljából feltérképeztem a szarvasmarha- és lótarató gazdák istállóinak területi elhelyezkedését a város területén, az állatállomány számát is figyelembe véve (39. ábra). Ezt a módszert WALLNER ERNŐ alkalmazta először „Paks településképe” c. tanulmányában.

Esztergomban ma még jelentős a „kétlakiak” aránya. Az iparba tódult parasztság többségének van kisebb — 0,5—1,5 holdnyi — szántója, nagyobb állatot azonban már nem tartanak. A szarvasmarha- és lótarató népesség zöme így feltehetően a tényleges őstermelők körét öleli fel.

A vizsgálatok alapján megállapítható volt, hogy az egykori agrárzóna nemcsak térbelileg zsugorodott jelentősen, de összefüggő övezet jellege is megszűnt napjainkra. Szentgyörgymezőn és a város déli övezetében szigetekre bomlott formában csoportosulnak az őstermelők lakóhelyei. Azonban itt is erős a nem-őstermelőkkel való keveredés. Esztergom parasztsága — a szomszédos ipari munkahelyek vonzására — lakóhelyének megváltoztatása nélkül válhatott ipari munkássá. Ez nagymértékben jelentkezik az őstermelők egykori zónájának felbomlásában, az egykori agrárövezetet ma fél-agrár jellegű övvé átalakítva.

A nem-őstermelő népesség, amely ma Esztergom lakosságának 90%-a a parasztság egyre kevésbé homogén övezeténél is szórtaabb térbeli elrendeződést mutat. Ez nagyrészt a lakásviszonyokkal — a lakáshiánnyal — is összefügg, mivel nem válogathat a népesség, hogy a város melyik részén telepedjen meg. A nagyarányú lakosságcsere, melyre a helybeli születésű és bevándorolt népesség vizsgálata kapcsán már rámutattunk (16. táblázat és 15. ábra), a korábbi lakóhely szerinti tagozódás képét jelentősen átalakította. A mai képet a múlt századbéli állapothoz viszonyítva megállapíthatjuk, hogy megszűnt az egykori foglalkozás szerinti térbeli elkülönülés, ill. ennek felszámolódása már nagymértékben előrehaladt napjainkban. Ez a társadalmi fejlődéssel is szoros összefüggésben van, hiszen szocialista társadalmunk egyik fontos eredménye, hogy megszűnt az egyes társadalmi rétegek közötti jelentősebb szintdifferencia. Az őstermelő és nem-őstermelő népesség életigényei egységesen nagymértékben fejlődtek, különösen ezen az erősen iparosodott vidéken. Ezekben az igényekben pedig egyre kevésbé különböztethető meg az őstermelő és nem-őstermelő foglalkozásúak csoportja.

A város közművesítettsége

A beépítéssel szoros kapcsolatban áll a város közművesítettsége is. Nagy laksűrűségű területen megfelelő életkörülményeket csakis fejlett közműhálózat kialakítása mellett lehet biztosítani. A város egyik vonzóhatása többek között éppen abban mutatkozik, hogy közművesítettségének magasabb színvonalával kulturáltabb lakáskörülményeket képes biztosítani lakóinak, mint a falu. Esztergom ebben a tekintetben kétségtelenül messze felette áll környezetének, a dorogi járás valamennyi településének. Vidéki városaink között is előkelő helyet foglal el közműellátottsága tekintetében.

Fejlett közművesítettségi fokát mutatja, hogy népességének vízvezetéki vízzel való ellátása csaknem 90 %-os, s a lakosságnak több mint fele csatornázott területen lakik (27. táblázat, 40. ábra).

27. T Á B L Á Z A T

Esztergom népességének közművekkel való ellátottsága (1960)

Megnevezés	Az összlakosság %-ában
Villannyal ellátott lakosság	98,0
Vízvezetéki vízzel ellátott lakosság	44,0
Közkutakból ellátott lakosság	41,5
Ásott kutakból ellátott lakosság	13,5
Csatornázott területen lakó népesség.....	52,0

A századfordulót követően, 1905-ben történt meg a város villannyal való ellátása. Ma az Arany-hegy és az Elő-hegy néhány külterületi lakóháza kivételével mindenütt villannyal világítanak (40. ábra).

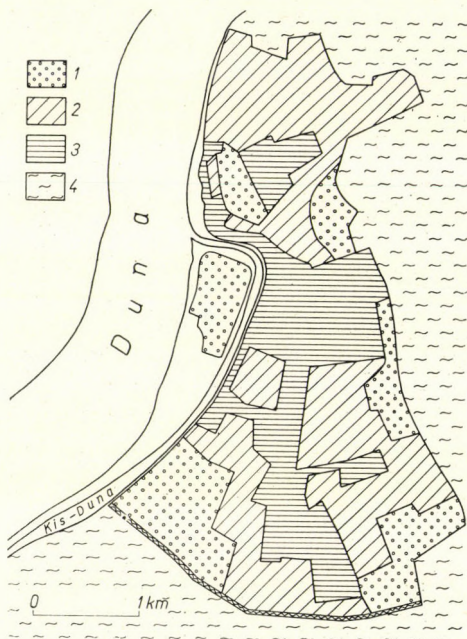
Esztergom vízellátása 1926 előtt ásott kutakból történt. Csupán az érsekség és a Víziváros területén fekvő egyházi intézmények voltak házi vízvezetékkel ellátva. Ezek vízszükségletét egy 28°C-os, kissé szénsavas vízi kút szolgáltatja. A központi vízvezeték 1926-ban létesült. Víznyerője a várostól D-re, a Duna partján van. Hat aknakút és három csőkút szolgáltatja a vizet, mely körvezeték rendszerű megoldással

jut el a fogyasztókhoz. A kutak vízhozamát a Duna vízállása erősen befolyásolja. Alacsony vízállás esetén az érseki kutat is be kell kapcsolni jelenleg a vízellátás rendszerébe, noha ez a megoldás kedvezőtlen, mert a kút vizének szénsavtartalma a csöveket megtámadja.

A város belterületének 1 ha egy-ségére jutó vízvezetéki nyomócsőhálózat hossza 99 fm/ha, ami a lakosság széleskörű vízellátására utal, mely tekintetben Esztergom vidéki városaink közül a 7. helyen áll, noha lélekszáma szerint csak a 33. helyet foglalja el.

A város átlagos vízfogyasztása napi 3500 m³, ami nyáron 4000 m³ fölé emelkedne, de ezt a vízigényt a kutak nem tudják kielégíteni, noha 1956-ban 2 új aknakút épült, s így számuk 6-ra emelkedett. Mivel a kitermelhető vízmennyiség erősen a dunai vízállás függvénye, a jelenlegi bővítés sem fedezi teljesen a vízszükségletet. Alacsony vízállás esetén gyakori a vízhiány. A hálózatot csak a vízmű további bővítése útján lehet fejleszteni, esetleg a dorogi vízművel történő együttműködés útján. Ehhez egy újabb csápokút megépítése válik azonban szükségesé, ami meglehetősen költséges beruházás, bár mulhatatlanul szükséges.

A jelenlegi vízvezetéki vízzel ellátott lakóházak közül 237 ház közkutakból

40. ábra. Esztergom közművesítettsége (1960)

1 = beépített terület, csatornázás és vízvezeték nélkül, 2 = vízvezetékkel ellátott terület, 3 = csatornázott és vízvezetéki vízzel is ellátott terület, 4 = beépített területen kívüli zöldterület

ellátott, s 1795 van bekapcsolva a vízvezetékhalózatba. További 626 lakóház lakói pedig ásott kút vizét fogyasztják. Ezek vize a mélyfekvésű városrészekben (Tabán) gyakran felszíni vizekkel fertőződik. A talajvízszint, mint már korábban rámutattunk, a Duna szintingadozásaival szoros összefüggésben áll. Tartósabb szárazság esetén, mikor a Duna vize is mélyen alászáll, a városi kutak nagyrésze kiapad.

Esztergom csatornahálózatának kiépítése a XIX. sz. hetvenes éveiben indult meg. Ekkor létesültek a Bazilika környéki csatornák s a Rákóczi tér felől a Hévíz utcán át vezető és közvetlenül a Kis-Dunába torkolló csatorna. Nagyobb arányú csatornázás 1913-ban zajlott le, mikor a mai főgyűjtő is megépült, amely a Pöltenberg utcától kiindulva, közvetlenül a Kis-Duna partján haladva, a város szennyvizét a Várhegy alatti egykori Vasöntőgyárnál eresztí a nagy Dunába. Ezt követően 1929—1932-ben épültek a Kossuth Lajos utcai és a vasútállomás környéki csatornák. Az utóbbi esztendőkből pedig a Belváros D-i részének teljes csatornázását igyekeznek fokozatosan megoldani, a Mikszáth, Jókai, Deák Ferenc, Fürst Sándor utcák lakóterületei szenny- és csapadékvizeinek levezetését zárt csatornákkal biztosítani. Ezzel a város lakóterületének mintegy felén — a legnagyobb néptömörülés területén — a víz- és csatornaellátás teljes lenne, ami városaink közműellátottsági fokát figyelembe véve még dunántúli viszonylatban is igen kedvezőnek mondható. A csatornázott területen lakók számarányát (52%) tekintve vidéki városaink között Esztergom a 20. helyen áll.

A jelenlegi csatornahálózat 11 740 fm, az 1 ha belterületre jutó csatornahosszúság 30 m. Egyesített, usztató rendszerű. A szenny- és csapadékvizek levezetésének nehézségeit az okozza, hogy a város déli, alacsony fekvésű területének szennyvizét átemeléssel lehet csak a folyóba juttatni. A dunai áradások alkalmával a főgyűjtő utolsó szakaszát le kell zárni és szennyvizét át kell a Dunaágba emelni. A szennyvíz minden tisztítás nélkül kerül a Dunába, s fertőzi annak vizét a város alatt. De a Kis-Duna vize is szennyvízzel fertőzött, a Hévíz utcánál bekötő régi csatorna-szakasz szennyezi, ez különösen egészségtelen, hiszen a Kis-Duna partja végig sűrűn lakott.

Esztergom közműhalózata kapacitását tekintve bővítésre szorul, azonban a közművesítettség fejlett szintje így is nagymértékben megkönnyítette és gazdaságossá tette lakóvárossá fejlesztését, ami a város és környezete közötti kapcsolatok alakulásában fontos előrehaladást eredményezett. A technikai felszereltség magas szintje így a gazdaságos területfelhasználás során szükségszerű fejlesztési előnyöket biztosított Esztergom számára, amely az iparvidék lakónépességének a városba való fokozatos beáramlását, majd tervszerű építkezésekkel lakóvárosi jellegének kibontakozását segítette.

A közművesítés színvonalának további emelésével kerülhet sor a város jelenlegi kevésbé előnyös beépítési övezeteinek korszerűsítésére, területfelhasználásában a fejlettebb beépítési módok alkalmazására, aminek a város építészeti, szerkezeti fejlődésére is kedvező hatásai lesznek.

Esztergom funkcionális morfológiai képe

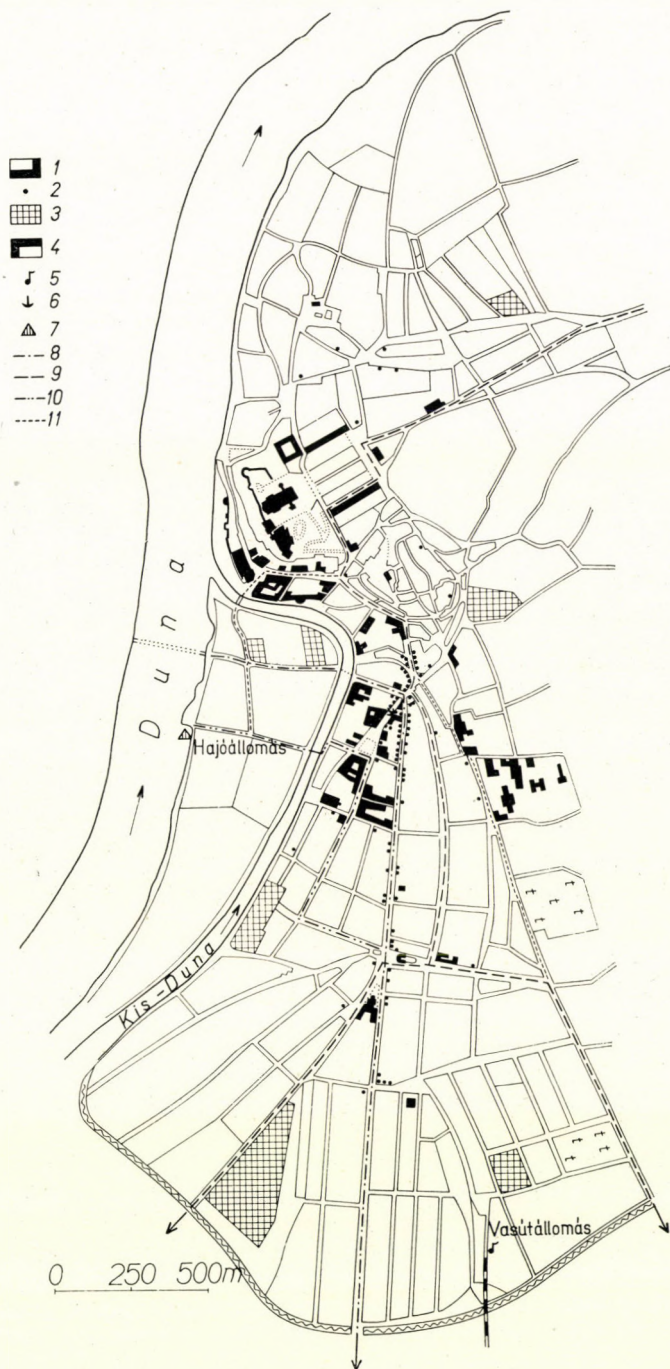
Az alaprajzzal, beépítéssel foglalkozó városmorfológiai vizsgálataink azokról az alkotóelemekről nyújtottak képet, amelyek a város térbeli alkatának legfontosabb összetevői. A város funkcionális morfológiai képe viszont a maga teljes komplexitásában tárja elénk a várostest térbeli alkatának sajátosságait, a tényezők összhatását bemutatva. Ezek a természeti, társadalmi-gazdasági, építészeti tényezők városonként eltérő mértékben és jelleggel érvényesülnek az arculton. Az összhatásukat mintegy szintézisként elénk táró funkcionális morfológiai képen ezért a városarculat *egyéni vonásai* rajzolódnak ki erősen.

Esztergom hosszú évszázadok alatt több településből nőtt egy egységesen fungáló várossá. Az agglomerációt alkotó települések nem azonos funkcionális jelleggel rendelkeztek, és városiasodásuk fejlődésfolyamata is évszázadokig eltérő ütemű maradt. Mindez még a mai arculton is kiütkezik és a városszerkezet egyéni vonásainak egyike.

Ma Esztergom a szomszédságában fekvő ipari munkahelyekkel — legfőképpen Dorog ipari üzemeivel — szoros funkcionális kapcsolatban áll. Arculatának mai formálásában lakóvárossá fejlődése fontos szerepet játszik, s egyben egyéni vonásokat is kölcsönöz a városnak, a munka- és lakóhelyek sajátos térbeli elrendeződése és a közöttük lebonyolódó napi népességáramlás kapcsán. A környező településekkel évszázadok során szőtt térbeli kapcsolatai — kistájcentrum szerepkörei —, valamint egyházigazgatási funkciójához fűződő tevékenységek és ezeknek arculati kihatásai is közrejátszottak a városarculat egyéni vonásainak kialakulásában. A természeti adottságok és az itt megtelepült társadalmak évezredes tájformáló tevékenységének kölcsönhatásai sem csekély szerepet játszottak abban, hogy az az arcult, amely ma előttünk van, egyéni vonásokban gazdag, s különbözik minden más városunkétól, csak egyedül Esztergomot jellemzi.

Nagyszámú *regionális hatáskörű és helyi jellegű közintézmény* tömörül Esztergom területén (41. ábra). A város fejlett közintézmény ellátottsága messze meghaladja a szomszédos községekét. Közintézményeinek nagy hányadát az erősen városiasodó környező községek lakossága is igénybe veszi, szoros térbeli kapcsolatot teremtve a város — mint az intézményhálózat gócpontja — és a vonzáskörébe tartozó községek között. Regionális jellegű intézményeinek a városterületen való elrendeződése, sajátos csoportosulása olyan jellegzetes vonásokat mutat, amelyek szoros kapcsolatban állanak a városfejlődés történeti sajátosságaival.

A Széchenyi téren — a város főterén — tömörülnek a helyi és regionális hatáskörű igazgatási intézmények s a társadalmi-politikai jellegű intézmények. Itt találjuk a városi tanácsot, tőle néhány házzal távolabb a városi pártbizottságot, a megyei és járási bíróság épületeit, a megyei börtönt. Ugyancsak itt, a tér körül sorakozik a posta, a MNB helyi fiókja, az OTP városi kirendeltsége is (41. ábra).

41. ábra. A város közigazgatási határai, kereskedelmi hálózata, ipari üzemek, idegenforgalmi gócpontjai és a forgalom fő útvonalai
 1 = közigazgatási határok, 2 = kereskedelmi pontok, 3 = ipari üzemek, 4 = műemlékek,
 5 = vasútállomás, 6 = autóbusz pályaudvar, 7 = hajóállomás, 8 = távolsági
 forgalmi út, 9 = átmeneti forgalmi út, 10 = gyűjtő út, 11 = helyi út

Az Érseki-város és a Várhegy területe a közintézmények másik centruma. Ennek jellege azonban alapvetően elüt a Széchenyi tértől. A Prímáspalota és környéke s a Bazilika és közvetlen környéke képezik ezt a második centrumot. Oktatási, népművelési és kulturális intézmények foglalnak itt helyet nagyobb számban, az egyházi intézmények épületein kívül. Több múzeum, könyvtár, felsőoktatási intézmények, középiskolák és diákotthonok találhatók ezen a területen, mely egyben az idegenforgalomnak is központja.

22. kép. A tágas Széchenyi tér (KÍSZELY ISTVÁN felv.)

A két centrum között erős szakosodás mutatkozik. A Széchenyi tér igazgatási negyed jellege hosszú történeti hagyományokban gyökerezik (22. kép). Már a XIII. sz.-ban itt állott a királyi városi városháza, s a továbbiakban is ehhez a térhez kötődött a város igazgatási centrum funkciója. A piaci forgalom fokozatosan kiszorult innen és ezt a szerepet nagyjából a város forgalmi csomópontjává fejlődő Rákóczi tér vette át.

1895 előtt a mai Esztergom négy igazgatásilag elkülönülő városrészből állott, melyek mindegyike saját igazgatási intézménnyel rendelkezett. Helyi igényeken túlnyúló, nagyobb jelentőségű közintézmények azonban korábban is csak az Érseki-város és a királyi város területén működtek. Ezek a közintézmények az egyes városrészek 1895. évi egyesülése után sem veszítették el jelentőségüket, továbbra is fungáltak. A felszabadulás után az Érseki-város nagyszámú egyházi intézménye helyét oktatási, kulturális jellegű intézmények foglalták el, miáltal még inkább kidomborodott e terület „oktatási-centrum” jellege. A közintézményeknek ez a sajátos kettős központú elrendeződése és szakosodása tehát szorosan összefügg

Esztergom agglomeráció jellegével, várostörténeti fejlődésének sajátosságaival (23. kép).

A közintézmények sorában sajátos helyet foglalnak el a *közellátási és kereskedelmi intézmények*. Legtöbbjük vonzásköre a városon túli területekre is kiterjed. A kiskereskedelmi bolthálózat szaküzletei — elsődlegesen a nem mindennapi cikkeket árusítók — tartoznak soraikba, a városcentrumban való elhelyezkedésre törekednek. Kisvárosban az éttermek, cukrászdák, eszpresszók is hasonló orientációt mutatnak.

23. kép. Belvárosi utcarészlet XVIII. századi épületekkel (MTI felv.)

Esztergom kisvárosi üzletnegyedét a Rákóczi tér, a Széchenyi tér nyakszerű nyúlványa, a Mártírok útja és a Kossuth Lajos utcának az Arany János utcával való kereszteződésig tartó szakasza képezik (24. kép). A házak földszinti helyiségeit itt mindenütt üzletek foglalják el, a boltok összefüggő sorát alkotva.

A centrális fekvés minden irányból jól megközelíthetővé teszi az üzletnegyedét, melynek kirakatai többségében jól rendezettek s városképileg is kedvező hatásúak. Ennek tulajdonítható, hogy bár árukészletei nem vetekednek a szomszédos Dorogéval, s Budapest versenyével is meg kell küzdenie, mégis nem csekély a környező településekből Esztergomba bevásárlás céljából utazók száma.

A város szakbolthálózata — ruházati szaküzletek, bútörüzet, Ofotért stb. — főleg a Széchenyi tér és a Rákóczi tér közötti nyúlványszerűen elkeskenyedő térszakaszon, valamint a Mártírok útján foglal helyet. A köznap szűkségleti cikkek szaküzletei — élelmiszer-, csemege-, háztartási

bolt, zöldséges üzlet stb. — főként a Rákóczi tér és a Kossuth Lajos utca üzlethelyiségeiben sorakoznak.

Esztergom üzlethálózata a városközponton kívüli területeken igen fejletlen, nem képes kielégíteni a lakosság szükségleteit. Különösen kedvezőtlen Szentgyörgymező és a déli városrészek helyzete. Itt főleg a köznapi szükségleteket kielégítő boltok száma kevés. A Hősök terén másodlagos üzletcentrum kialakítása sokat segíthetne a jelenlegi hiányokon.

24. kép. Belvárosi üzletnegyed. Mártírok útja (KISZELY ISTVÁN felv.)

Esztergomban összefüggő nagyobb *iparterületet* nem találunk. Ennek oka elsődlegesen az, hogy mindössze egy nagyobb ipari létesítmény van a város területén. A kisebb ipari üzemek száma sem éri el a tízet. A meglevő ipari létesítmények a lakóterületbe beágyazódva helyezkednek el, főleg a város déli felén. Esztergom ipari népességének több mint 50%-a a szomszédos dorogi, tokodi stb. ipari üzemekbe jár naponta dolgozni. Ezek az üzemek és Esztergom lakóhelyei között tehát szerves funkcionális összekapcsolódás van, a lakó- és munkahelyek térbeli differenciálódása folytán egymást kölcsönösen kiegészítik.

Esztergom területén a *népesség napi áramlását* a munkahelyek — lakóhelyek között s a különböző intézmények és a lakóhelyek között a lakóváros jelleg és a nagyméretű — időszakaszokhoz kötődő — idegenforgalom, valamint a város kistájcentrum szerepkörével kapcsolatos népességforgalom irányítja. Esztergom keresőnépességének jelentős hányada — 1800—2000 főnyi népesség — naponta kiingázik a városbeli lakóhelyéről a közeli ipari községekből levő munkahelyekre. Ez a kora reggeli órákban lezajló nagy-

arányú népességáramlás — amely Esztergom napi forgalmában a legjelentősebb egyirányú személyforgalom — a városból kifelé irányuló, centrifugális jellegű.

Ezzel a népességmozgással szemben egy centripetális irányú forgalom is jelentkezik, amely több forrásból táplálkozik. Egyik az ipari beingázók viszonylag csekély csoportja. Rajtuk kívül nagyobb számú népesség áramlik naponta a város regionális jellegű közintézményeinek — iskolák, igazgatási stb. intézmények — két gócpontja, a Széchenyi tér és az Érseki-városrész felé, valamint a kereskedelmi centrum, a Rákóczi tér felé. Ide összpontosul a helyi lakosság belső városi személyforgalma is. Mivel az idegenforgalmi látványosságok is a Várhegy, a Széchenyi tér és az Érseki-városrész területéhez kapcsolódnak, belföldi és külföldi turisták olykor jelentős számú csoportjai, — közlekedési eszközök, autók, autóbuszok — még inkább hozzájárulnak a forgalom zsúfolódásához a városcentrum területén. A helyi lakosoknak a helybeli munkahelyek felé — a város D-i részén fekvő Szerszámgyépgyárhoz — való nagyobb áramlása egészíti ki a város napi népességforgalmának képét.

A különböző célú és irányú városi személyforgalom forgalmi csúcspontjai ugyan nem esnek egybe, de a forgalom zavartalan lebonyolítása, főleg közlekedőtér hiánya — a Rákóczi tér szűk volta és a város utcáinak keskeny mérete — miatt sok nehézségbe ütközik.

A távolsági- és átmenőforgalmi utak Esztergom főforgalmi útvonalán haladnak. A 11. sz. út Budapest—Szentendre—Pilismarót felől ÉK-en éri el a várost és a Rákóczi térbe torkollik. A 13. sz. út, amely Dorog területén kapcsolódik az 1. sz. főútvonalhoz, D felől fut be a város területére, és a Kiss János út—Kossuth Lajos utca vonalán haladva szintén a Rákóczi térbe torkollik. Ezeken az útvonalakon növekvő méretű teherforgalom is zajlik, amely a személyforgalommal összegeződve már nagyarányú forgalmi zsúfolódást eredményez. A vasútállomás és a városcentrum között lebonyolódó személy- és teherforgalom is a Kossuth Lajos utcát veszi igénybe. A hajóállomás és a vasútállomás között nincs jól kiépült forgalmi kapcsolat. A város növekvő forgalmi problémái egyre sürgetőbb feladattá teszik a városrendezés megoldását, a forgalmi vonatkozásokra különös hangsúlyt helyezve.

Esztergom lakóterülete a térszínből kiemelkedő Várhegy körüli területet foglalja el. Nagyobbik hányada a D felé kiszélesedő síkságon fekszik, de felhúzódik a Várhegygel szomszédos Tamás-hegy oldalaira és annak közelében az oligocén dombor lankásabb részeire is. É-on — Szentgyörgymező enyhén hullámos területén — a Duna magasabb teraszait is elfoglalja. A lakóterület szorosan simul a folyóparthoz, amely a várost Ny-ról határolja teljes hosszában. K-en az oligocén dombvidék és a Vaskapu-hegycsoport keretezi, azokon gyümölcsösök, szőlőskertek és mögöttük nagyobb összefüggő erdőségek húzódnak. A lakóterület és természetes kerete között harmonikus kapcsolat alakult ki, s e zöldövezetek nemcsak esztétikai szempontból nyújtanak igen előnyös keretet a város számára, hanem Esztergom egészséges helyi klímájának is fontos tényezői.

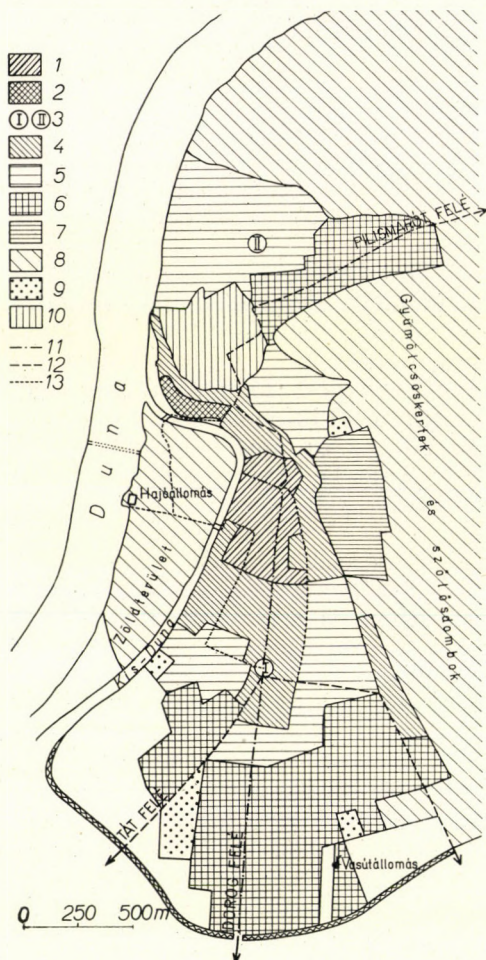
A lakóterület foglalja el csaknem teljes terjedelmében a város beépített területét, amelyen a városcentrumot körülölelő lakóövezetek húzódnak

(42. ábra). Ezek a lakóövezetek a domborzati viszonyok hatására É—D-i irányban erősen megnyúltak, s a közbeékelődő Várhegy területe térbeli folytonosságukat megszakítja.

1. A városközpont a Kis-Duna melletti síkságon nagyjából a történelmi városmag területén fekszik. A Széchenyi teret és a Rákóczi teret keretező lakóterületet és közlekedési útvonalakat, tereket foglalja magában, a főforgalmi útvonal — a Kossuth Lajos utca — mentén kissé D-nek megnyúlva. A műemléképületekkel keretezett, viszonylag tágas Széchenyi téren helyez-

kednek el zömmel a város regionális és helyi jellegű igazgatási intézményei, a tér szerepe a városi belső forgalomban alárendelt jelentőségű. Ez a középkori vásártér egy nyakszerű nyúlvánnyal közvetlenül kapcsolódik a szomszédos nagyforgalmú Rákóczi térhez. Ezen a szűk főforgalmi téren és a beléje torkolló forgalmi utak két oldalán sorakoznak a város szakboltjai, Esztergom kisvárosi üzletnegyedét alkotva (25. kép). Esztergom népességének majd egytizede lakik a városközpont lakóházaiban, amelyek zöme egy-két emeletes, a századforduló idején épült.

Ehhez a városközpont-hoz kapcsolódik funkcionálisan, bár térbelileg elszakadva tőle, az Érseki városrészen kialakult *alközpont*. Itt a város regionális hatókörű oktatási-, kulturális intézményei összpontosulnak — középiskolák, múzeumok stb. —, s jelentős idegenforgalom kapcsolódik e területhez. Napjainkban a város D-i területén, az egykori déli városkapu előteréből kialakult téren — a mai Hősök terén — is bontakozóban van egy alcen- trum. Ennek intézményei azonban csak helyi — városon belüli — jelentőségűek, s a városközpont- tól viszonylag nagyobb távol- ságra fekvő lakóterületek intéz- ményellátottságát hivatottak se- gíteni. A város harmadik al- centra — a Szentgyörgyme- zőn fekvő Klapka tér — ma még csak tervekben, elképzelé-

42. ábra. Esztergom funkcionális morfológiai övezetei (1960)

1 = Városközpont, 2 = alcentrum, 3 = tervezett alcen- trumok; lakóövezetek: 4 = kisvárosi lakóövezet, 5 = fél-agrár övezet, hóstát, 6 = kertes családi házas lakóöv, 7 = sza- badonálló többszintes lakótömbös beépítésű új lakónegyed; 8 = zöldterületek (ültetvények és a sziget rendezett zöld- területe, kertek, gyümölcsösök és szántók), 9 = ipari terület, 10 = különleges funkciója terület (Vár, Bazilika). Utak: 11 = távolsági forgalmi út, 12 = átmenő forgalmi út, 13 = gyűjtő út

sekben létezik, bár kialakítása egyre kívánatosabb a népesség ellátási színvonalának fejlesztése érdekében.

2. A *kisvárosi lakóövezet* földszintes zárt beépítésű területe közvetlenül érintkezik a városközponttal, amelyet félkörívben körülvesz. Ezt az övezetet zömmel az egykori királyi város fallal övezett területe és az Érseki-városrész alkotják; nincs szabályos övezet alakja. É-on hosszan elnyúlik, a Várhegy alatt elkeskenyedő Érseki-városrészt teljesen magában foglalva, míg délen a főforgalmi tengely mentén hatol előre, de K-re is fokozatosan kiterjeszkedik, s itt a vele szomszédos fél-agrár övezetet szorítja mind szűkebb terü-

25. kép. A város forgalmi központja, a Rákóczi tér (KISZELY ISTVÁN felv.)

letre. A főforgalmi út mentén D felé húzódó csápszerű nyúlványa már a Hősök terén túli területek egy részét is ehhez az övezethez kapcsolta. Az egykor összefüggő fél-agrár zónát kettészakította, s egyre inkább kiszélesedő övezetet alakított ki. A kisvárosi lakóöv Esztergom legnagyobb térbeli kiterjedésű övezete, és népességszáma szempontjából is legjelentősebb valamennyi lakóövezet között; itt él a város népességének több mint harmada.

3. A *fél-agrár övezet* É-on és D-en nagyobb területsávot alkotó zónája kapcsolódik az eddigiekhez. Térbeli kiterjedése és lakosságsszamaránya tekintetében jelentőségben közvetlenül a kisvárosi lakóöv után következik. Nagyjából az egykori külvárosok területét öleli fel. Szenttamás hóstátja, a királyi város egykori zsellér negyedei és a vele szomszédos őstermelőzónának egy része, valamint Szentgyörgymező XX. sz. előtt benépesült területei tartoznak ebbe az övezetbe. Arculatukat csaknem egyöntetűen a félig zárt beépítés, az apró vályogházak nagyszámú előfordulása és a közművesítettség alacsony foka jellemzi. Népsűrűség tekintetében azonban jelentős eltérés mutatkozik a zónán belül. Szentgyörgymező viszonylag

alacsony — 50—100 fő/ha — népsűrűségével szemben a déli zsellérnegyedet és Szenttamást 250—300 fő/ha átlagos népsűrűség jellemzi. Üzlethálózatuk egyaránt mostoha képet nyújt, még a napi szükségletek kielégítéséhez sem rendelkeznek kellő ellátottsággal. Utcáik — Szenttamás kivételével — falusias, széles, nagyjából burkolatlan utak. Közművesítésük fejlesztése, a beépítési módok fokozatos alakítása révén szükséges ezt az övezetet mielőbb a kisvárosi lakóövhöz kapcsolni.

4. A *kertes családlakás lakóöv* D-en széles félkörívben keretezi a várost, míg É-on a Maróti út mentén bontakozott ki ez az övezet, Szentgyörgy-

26. kép. Utcarészlet látképe Esztergom új lakónegyedében. Aranyhegyi út (KISZELY ISTVÁN felv.)

mező új beépítésű városrészét alkotva. Zömmel sík terepen terjeszkedik, Esztergom D-i határában már csaknem minden beépíthető területet elfoglalva. Ez az övezet esik legmesszebb a városközponttól, lakossága intézményellátottságának biztosítására a Hősök terén városi alcentrum mielőbbi kialakítása szükséges. Esztergom lakónépességének mintegy $\frac{1}{10}$ -e él ebben a levegős, egészséges övezetben.

5. A *szabadonálló lakótömbös többszintes beépítésű új lakónegyed* az Aranyhegyi út és az Irinyi utca—Babits út által határolt területen Esztergom legszebb fekvésű városrésze, amely egyben a legkorszerűbb beépítésű. Szerencsés hely kijelölése a városszerkezetet is jelentősen javította. Szorosan kapcsolódik a városcentrum területéhez, amelytől alig 200 m távolságra alakították ki ezt a dombos enyhébb lejtőire ráhúzó, zöldterületben gazdag, modern városrészt. Többszintes épületei a térszín fokozatos emelkedéséhez idomulva nem zavarják meg a már korábban kibontakozott várossziluettet, a várostengely egységét sem törik meg (26., 27. kép).

6. A térszínből messze kimagaslik a *Várhegy területe*, s azon a Bazilika klasszicista épülettömege, jellegzetes városképet kölcsönözve (28. kép)

27. kép. Az Irinyi utca új emeletes lakótömbjei (KISZELY ISTVÁN felv.)

28. kép. A Várhegy a Bazilikával és az Árpád-kori várpalotával (MTI felv.)

29. kép. A Kis-Dunaág torkolata a Várhegy alatt (KISZELY ISTVÁN felv.)

30. kép. A szőlőhegyre vezető utak mentén présházak sorakoznak (KISZELY ISTVÁN felv.)

Esztergomnak. Ez a terület topográfiaiilag, arculatilag, funkcionálisan is elkülönül a lakóövezetektől. Az idegenforgalom centrumát alkotja ma, műemlékekben, műkincsekben a város leggazdagabb területe. Viszonylag szűk területen koncentrálódnak itt ezek az idegenforgalmi látványosságok, ami szerkezeti, városképi szempontból egyaránt igen szerencsés. A középkori vár erődítményeivel övezett hegyplató déli részén a románkori királyi várpalota szépen helyreállított épületrészei emelkednek. Szomszédságában áll a Bazilika a hozzá kapcsolódó épületekkel, térrel együttesen kialakított klasszicista építészeti kompozíciója. A hegy É-i felén az újabb ásatások — melyek napjainkban is nagy ütemben folynak — további középkori épületek romjait tárták fel. A Várhegy és közvetlen környéke idegenforgalmát és a terület ehhez kapcsolódó funkcióját tekintve sajátos forgalmi igényekkel rendelkezik, amelyeket a jövőbeni városrendezésnél feltétlenül figyelembe kell venni.

A lakóövezet belső tagolása szempontjából és városképi szempontból is fontosak azok a kisebb-nagyobb *zöldterületek*, amelyek nagy számban fordulnak elő Esztergomban, annak ezzel is egyéni jellegzetességet kölcsönözve. A Széchenyi tér parkja, a Fürdő-telep zöldterülete, a Bazilika előtti nagyobb méretű parkfelület, a vasútállomás melletti Bem tér parkja, a Kossuth Lajos utca fásított, ültetvényekkel élénkített útvonala és a Kis-Dunaparton kiépített, szépen rendezett sétány különösen jelentősek városképi szempontból (29. kép). A sziget csaknem 40 ha kiterjedésű összefüggő nagy zöldterülete a lakóterület fontos kiegészítő része. Sportlétesítményei, szabadtéri színpada, gondozott sétányai a lakosság egészségvédelme és szórakozása szempontjából igen fontosak, s egyben az idegenforgalom számára is jelentős területek.

A Kis-Duna és a Duna mellé simuló településtestet a Vaskapu tájképi szépségekben gazdag erdős, sziklás vidéke keretezi. Ez, a lábai előtt húzódó beépített területtel közvetlenül határos gyümölcsös- és szőlőkertekkel tarkított dombsorral együtt impozáns természetes keretet biztosít az ősi Esztergomnak (30. kép). A város napjainkban arculatában is fokozatosan megifjodik, és mint a dorogi iparvidék városa, egyre biztatóbb jövő elé néz.

Irodalom

- ACSÁDY I., Magyarország népessége a Pragmatica Sanctio korában. 1896.
- BALOGH A., Adalékok az Árpád-kori Esztergom helytörténetéhez. Föld és Ember (1929).
- BALOGH A., Esztergom Árpád-kori helyrajzáról. Esztergom Évlapjai, 1930.
- BALOGH J., Az esztergomi Bakócz-kápolna. Bp. 1958.
- BALOGH J., A hercegprímások építkezései Esztergomban. Napkelet, 1929.
- BÉL M., Notitiae Hungariae novae historico-geographicae. Esztergom vármegyéről szóló kéziratot fordította PROKOPF GYULA. Tatabánya 1957.
- BOBBIRÓ V.—VALLÓ I., Győr város építéstörténete. Bp. 1956.
- BOROVSKY S. (szerk.), Magyarország vármegyéi és városai. Esztergom vármegye kötet. Bp. 1908.
- BORSOS J. (szerk.), Vidéki városaink. Bp. 1961.
- BURÁNY J., Esztergom talajvízei. Esztergom és Vidéke (1887).
- CSÁKA J., Adalékok Esztergom XIII. századi földrajzához. Magyar Sion. V. köt. 332—352. o.
- CSÁNKI D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. Bp. 1890.
- DANYI D.—DÁVID Z., Az első magyarországi népszámlálás (1784—1787). Központi Statisztikai Hivatal Könyvtára. Bp. 1960.
- DERCSÉNYI D.—ZOLNAY L., Esztergom. Magyar Műemlékek c. sorozat VI. köt. Bp. 1956.
- ERDEI F., Magyar város. Bp. 1943.
- Esztergom királyi város tanácsi jegyzőkönyvek, 1730—35. évek.
- Esztergom Megyei Levéltár, népességösszeírások 1715—1850. évek között.
- FÉNYES E., Magyarország geográfiai szótára. Pest 1851.
- FÉNYES E., Magyarország statisztikája 1842—43.
- FÉNYES E., Magyarország leírása. Pest 1847.
- FÜGEDI E., Az európai és magyar város kialakulása. Várostarténeti Kongr. előadás. Századok (1963).
- GERŐ L., Magyar városképek. Bp. 1953.
- HANTKEN M., Az esztergomi barnaszentéret földtani viszonyai. 1872.
- HELISCHER J., Tudósítás az esztergomi 1838. évi árvízről.
- HÓMAN B., Magyar városok az Árpádok korában. Bp. 1906.
- KARDOS GY., Esztergom XVIII. századi világi építészete. Építés—Építészet (1950).
- KOCH A., A dunai trachitesoport jobbpárti részének földtani leírása. Bp. 1877.
- KORABINSKY M., Geogr.-historisches und Produkten-Lexikon von Ungarn. Pressburg 1786.
- KOROMPAY GY., Az esztergomi Széchenyi- és Rákóczi-tér kialakulása és rendezése. Bp. 1948.
- KOVÁCSICS J. (szerk.), A történeti statisztika forrásai. Bp. 1957.
- KOVÁCSICS J. (szerk.), A városgazdálkodás statisztikai alapjai. Mérnöki Továbbképző Int. 1955.
- Komárom megye fontosabb statisztikai adatai. Központi Statisztikai Hivatal Komárom megyei Igazgatósága. 1950—1961. évfolyamok. Tatabánya.
- Komárom megye személyi és családi adatai. 1960. évi népszámlálás. Központi Statisztikai Hivatal. Bp. 1961.
- Központi Statisztikai Hivatal: Az ipari munkavállalók ingavándorforgalma. Bp. 1962.
- LÁNG S., A Szentendre—Visegrádi-hegység felszíne. Földr. Ért. (1953).

- LEPOLD A., Az esztergomi vár története. Esztergom Évlapjai, 1936.
- LÉDERER E., A legrégebbi iparososztály kialakulása. Századok (1928).
- LETTRICH E., Esztergom néhány időszerű funkcionális problémája. Esztergom Évlapjai, 1960.
- LETTRICH E., Esztergom népességszámának és társadalmi rétegződésének alakulása 1750—1945 közötti időszakban. Demográfia (1961).
- LETTRICH E., Az ipari települések területkomplexumai Magyarországon. Földr. Ért. (1962).
- MAJOS L., Esztergom a XVIII. század végén. Esztergom és vidéke (1930).
- MAKKAI L., A magyar városfejlődés történetének vázlata. Vidéki városaink. Bp. 1961. 25—76. o.
- Magyarország Helységnévtára. Bp. 1951. és 1956.
- Magyar városok és községek statisztikai adatai. Központi Stat. Hiv. Bp. 1956.
- MAGYARY SZ., Esztergom a tatárjárás korában. Esztergom 1877.
- Magyarország címtára. Bp. 1961.
- MENDÖL T., Általános településföldrajz. Egyetemi jegyzet, 1957.
- MENDÖL T., Die Stadt in Karpatenbecken. Bp. 1944.
- MENDÖL T., A városföldrajz tárgyköre és feladatai. Városi Szemle (1946).
- MENDÖL T., Helyzeti energiák és egyéb tényezők szerepe városaink valódi nagyságában és jellegében. Földr. Közl. (1936).
- MENDÖL T., Városaink valódi nagysága és a helyzeti energiák típusai. Földr. Közl. (1935).
- NAGY L., Notitiae politico-geographico statisticae incliti Regni Hungariae. Buda 1828.
- NÉMETHY L., Esztergom őstörténete. Esztergom Évlapjai, 1904.
- NÉMETHY L., Miként jutott 1543-ban Esztergom árulással török kézre. Esztergom 1900.
- OSVÁTH I., Komárom és Esztergom vármegye múltja és jelene. Esztergom 1938.
- PALUGYAI I., A szabad királyi városok leírása, I. köt. Pest 1853.
- PÁLINKÁS L., Esztergom XVIII. századi művészeti emlékei. Bp. 1937.
- PÉCSI M., A magyarországi Duna-völgy kialakulása és felszínalakítása. Bp. 1959.
- PLEIDELL A., A magyar várostörténet első fejezetei. Századok (1934).
- PLEIDELL A., A nyugatra irányuló magyar külkereskedelem. Századok (1925).
- PÓR A., Gazdaságtörténeti okiratok az esztergomi főkáptalan levéltárából. Magyar Gazdaságtört. Szemle (1904).
- PERCZEL K., A településhálózat regionális rendszere. Mérnöki Továbbképző Int. Bp. 1959.
- PERÉNYI I., A város lakóterülete. Bp. 1954.
- PERÉNYI I., A városépítés története. Bp. 1961.
- PERÉNYI I.—FARAGÓ K.—MAJOR J., A városkörnyék tervezés metodikája. Településtudományi Közl. (1956).
- REUSZ I., Az Esztergomi Takarékpénztár 50 éves története.
- RUISZ R., Az iparfejlesztés hatása a magyar városok fejlődésére. Földr. Ért. (1959).
- SCHULHOF Ö., Magyarország ásvány- és gyógyvizei. Bp. 1957.
- SCHALKHÁZI F., Esztergom szabad királyi város gazdaságának ismertetése. Tata 1932.
- SCHMIDT A., Az esztergomi szénmedence bányászatának ismertetése. Bp. 1932.
- SINKOVITS I., Élő és halott falvak. Népeség hullámmzás Esztergom megyében a török alatt és után. Magyar Történetkutató Intézet Évkönyve, 1934.
- SCHÜNEMANN K., Die Entstehung des Städtewesens in Südost-Europa. Band I., Breslau 1928.
- SÜMEGHY J., Jelentés Esztergom város geológiai vizsgálatáról. Földt. Int. Évi Jelentései. 1933—35. Bp. 1936.
- SZÜCS J., Városok és kézművesség a XV. századi Magyarországon. Bp. 1955.
- Statistische Übersichten der Bevölkerung und des Viehstandes von Ungarn. 1857. Tafeln zur Statistik der Österreichischen Monarchie. 1849—1865.
- TAKÁTS S., Telepítések Esztergom vidékére a XVI. század végén. Századok (1903).
- THIRRING G., Magyarország népessége II. József korában. Bp. 1938.
- THIRRING G., Városaink népességszáma. Városi Szemle (1911).
- THIRRING G., II. József magyarországi népszámlálásai. Bp. 1931.
- THIRRING G., Népesedésünk kútforrásai a múlt század első felében. Bp. 1903.

- THIRRING G., Városaink lakosságának kereseti viszonyai a XVIII. század második felében. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle (1901).
- THIRRING L., A mai Magyarország népességének fejlődése az utolsó 60 év alatt. Magyar Statisztikai Szemle (1933). 11. sz.
- TÓRY K., A Duna és szabályozása. Bp. 1952.
- VÁLYI A., Magyar Országának leírása. Buda 1796.
- VILLÁNYI SZ., Néhány lap Esztergom múltjából. Esztergom 1891.
- VILLÁNYI SZ., Három évtized Esztergom megye és város múltjából. 1684—1714. Esztergom 1892.
- WALLNER E., Paks településképe. Földr. Közl. (1958).
- ZOLNAY L., Esztergom. Esztergom 1957.
- ZOLNAY L., Az esztergomi latinusokról. Esztergom Évlapjai, 1960.

A kiadásért felelős
az Akadémiai Kiadó igazgatója

•

A szerkesztésért felelős
SZIGETI MIHÁLY

•

Műszaki szerkesztő
TÓTH ERZSÉBET

•

A kézirat lezárva 1963. I. 31., nyomdába érkezett 1963. IX. 28.

Példányszám 900

Terjedelem 16,10 A/5 ív

•

AK 390 k 6467

•

64.57785 — Akadémiai Nyomda, Budapest V., Gerlőczy u. 2.

Felelős vezető

BERNÁT GYÖRGY

Megjelent
az Akadémiai Kiadónál:

Dr. Ádám László

A Szekszárdi-dombvidék kialakulása és morfológiája

(Földrajzi Tanulmányok 2.)

84 oldal — Fűzve 18,— Ft

A szerző tanulmányában a Szekszárdi-dombvidék kialakulásának menetét, a felszínfejlődést irányító folyamatokat értékeli. Ezáltal az olvasó számára könnyen érzékelhetővé válik a mai domborzat kialakulását eredményező változatos földtörténeti eseménysorozat. A sok új adatot tartalmazó, értékes megállapításokban, eredeti megfigyelésekben bővelkedő munka a változatos felszíni formák bemutatása mellett tükrözi a szerzőnek azt a törekvését is, hogy tudományos megállapításait a gyakorlati élet számára gyümölcsöztesse. A munkát ui. gyakorlati vonatkozásokat tárgyaló fejezet egészíti ki, amelyben a szerző egyrészt a terület termőtalaj-, ill. felszínlepusztulásáról mutat be számszerű adatokkal alátámasztott képet, másrészt kitér a termőterületek hasznosításának és a vízszerzésnek néhány kérdésére. A munkát térképek, szelvények és fényképek illusztrálják.

AKADÉMIAI KIADÓ
BUDAPEST

Ara: 32,- Ft